

зборници

КА БОЉОЈ ДЕМОГРАФСКОЈ БУДУЋНОСТИ СРБИЈЕ

Уредници

Владимир С. Костић

Славица Ђукић Дејановић

Мирјана Рашевић

КА БОЉОЈ
ДЕМОГРАФСКОЈ БУДУЋНОСТИ СРБИЈЕ

ИЗДАВАЧИ

Српска академија наука и уметности
Институт друштвених наука
Београд, 2018

ЗА ИЗДАВАЧЕ

академик Владимир С. Костић
др Горан Башић

УРЕДНИЦИ

академик Владимир С. Костић
проф. др Славица Ђукић Дејановић
проф. др Мирјана Рашевић

РЕЦЕНЗЕНТИ

проф. др Гордана Војковић
проф. др Миладин Ковачевић

ЛЕКТУРА И КОРЕКТУРА

Анка Јакшић

ЛЕКТОР ЗА ЕНГЛЕСКИ ЈЕЗИК

Вељко Сретеновић

ГРАФИЧКО ОБЛИКОВАЊЕ

Милорад Митић

ИЛУСТРАЦИЈА НА КОРИЦАМА

Брајан Неш Гил

ШТАМПА

Службени гласник, Београд

КА БОЉОЈ ДЕМОГРАФСКОЈ БУДУЋНОСТИ СРБИЈЕ

зборници

Садржај

- 7**
Реч Владимира С. Костића, председника
Српске академије наука и уметности
- 10**
Славица Ђукић Дејановић
Активности Владе Републике Србије ка
бољој демографској будућности
- 24**
Мирјана Рашевић
Криза рађања у Србији: новији увиди
- 52**
Бранислав С. Ђурђевић
Политички одговор на недовољно рађање
- 67**
Гордана Матковић
Бошко Мијатовић
Катарина Станић
Политике усмерене на смањење економске
цене родитељства у Србији
- 94**
Драган Станојевић
Млади родитељи на тржишту
и ван тржишта рада у Србији
- 128**
Катарина Седлецки
Како побољшати сексуално и
репродуктивно здравље младих у Србији
- 144**
Мирјана Девеџић
Промена парадигме
о демографском старењу
- 164**
Мирјана Бобић
Млади и масовно исељавање из Србије:
шта нам је чинити
- 190**
Владика Цветковић
Млади у науци и високом образовању у
Србији: останак или одлазак
с повратном картом
- 210**
Владимир Никитовић
Значај политичког одговора
за демографску будућност Србије
- 7**
Foreword by Mr Vladimir S. Kostić, President of
the Serbian Academy of Sciences and Arts
- 23**
Slavica Djukić Dejanović
Activities of the Government of the Republic of
Serbia towards a Better Demographic Future
- 50**
Mirjana Rašević
Childbearing Crisis in Serbia: More Recent Insights
- 65**
Branislav S. Djurdjević
Policy Response to Sub-Replacement Fertility
- 92**
Gordana Matković
Boško Mijatović
Katarina Stanić
Policies Reducing the Economic Cost
of Parenthood in Serbia
- 127**
Dragan Stanojević
Young Parents in the Serbian Labour Market:
Balancing the Professional and Private Life
- 142**
Katarina Sedlecky
How to Improve Sexual and Reproductive
Health of Young People in Serbia
- 162**
Mirjana Devedžić
Changing the Paradigm
of Demographic Ageing
- 188**
Mirjana Bobić
Massive Youth Emigration from Serbia:
What Are We to Do
- 209**
Vladica Cvetković
Young People in Science and Higher Education in
Serbia: Staying Here or Departure
with a Return Ticket
- 227**
Vladimir Nikitović
Why Is It Important to Have a Policy Response to
Future Demographic Challenges in Serbia?

■ Зборник који је пред нама садржи радове саопштене на скупу под насловом „Ка бољој демографској будућности Србије“, који је одржан у Српској академији наука и уметности 27. фебруара 2017. године. Скуп су организовали Српска академија наука и уметности, Кабинет министра без портфеља Владе Републике Србије задужен за демографију и популациону политику и Центар за демографска истраживања Института дрштвених наука. Непосредан повод за овај скуп представљало је оснивање Савета за популациону политику Републике Србије, као формалног израза јасне политичке воље да се данас у Србији ефикасније дела у овој сфери. Теме које су разматране на скупу осмишљене су тако да истраживачи налазе новијих истраживања о основним демографским изазовима Србије, а поготово њихово тумачење, поделе с јавношћу и научном и стручном заједницом релевантном за доношење политичких одлука.

**Реч Владимира С. Косића,
Њредседника Српске академије
наука и уметности**

■ Скептик који фаталистички верује да ће и ова планета једном експлодирати попут гранате у иначе пословично незаинтересованом космосу, са те позиције ће се чудити забринутости и страху који су покренули ову трибину и, надам се, наше будуће деловање. Поготову што није ни извесно да ће тај наш мали, будући прасак неко уопште регистровати. Али, у међувремену, убеђени да напредујемо у брзим цивилизацијским замасима, разговор о демографији, а посебно о могућим решењима демографских проблема, доживљаван је дуго, под утицајем псеудолибералних мантри, као примитиван, етноцентричан и националистички ресентиман о „великим, великим“ државама, непристојан готово једнако као малтузијанске елаборације будућности. А са оним што се данас популарно назива „кризом европског живота“ или „стила“ (мада смо сведоци да је проблем географски знатно шири), полако постајемо свесни да је ђаво дошао по своје на различитим меридијанима и просторима, да куца на различита врата, која не отварамо јер смо неспремни за незваног госта.

Стога, уз извињење ако Вас ове речи подсети на један други текст: баук кружи Европом, баук негативних демографских

трендова. У Србији, искрено верујем, он постаје готово прекурсорски проблем, проблем из кога директно или индиректно, експлицитно или имплицитно, проистичу други проблеми; речју: проблем свих проблема. Иако ћете са ове говорнице данас чути многе застрашујуће бројке, дозволите ми да поновим да се процењује да се број становника Србије у међупописном периоду (2002–2011) смањио за између 367.000 и 422.000, при чему је миграциона компонента допринела том паду између 15% и 26%. Двадесет пет година заредом Србија бележи негативан природни прираштај. На 1000 становника годишње, Србија губи око пет становника! Док се повећава број старијих, смањује се број младих, а нето демографски губици услед исељавања становништва, које се одиграва у мизансцену кризе рађања и отворене депопулације, узима допунски данак. Ово песимистичко разматрање покушао бих да илуструјем сликом из седмог броја часописа *Елементи* (текст је насловљен „Ламент над Србијом“). О чему се заправо ради? Седам узастопних пописа откривају да се из већине насеља становништво одлива, док насељеност расте само у Београду и неколико градских центара. Поједностављено, ако је 1948. године број становника у неком насељу био еквивалентан 100, мапе показују где је број становника порастао на више од 300 (црвене тачке), а где је опао на 25 (црне тачке).

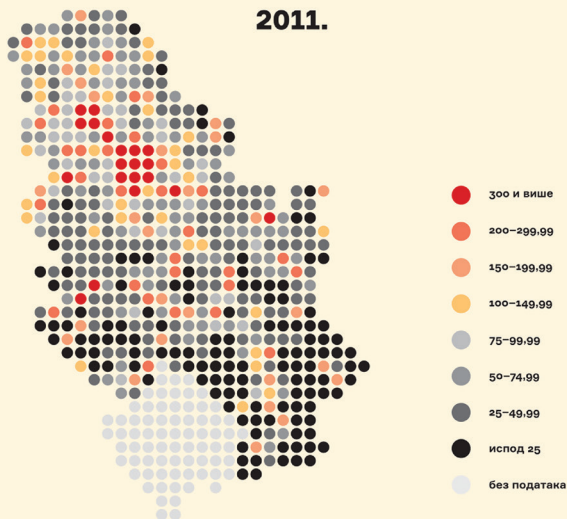
Тема којој се посвећујемо је фрустрирајућа из бар два разлога. Прво, чак и ако би у оквиру неке хипотетичке, будуће стратегије успели да иницирамо извршне кораке и мере, њихови евентуални ефекти се могу очекивати након временских периода који се мере деценијама: интервал који особама мојих година јасно ставља до знања да неће присуствовати расплету. Друго, проблем је у тој мери слојевит и меандриран, да захтева укључивање великог броја учесника из огромног броја најразличитијих области друштвеног живота. Знајем да су ове речи банално опште, али су зато и не мање тачне.

Наведени разлози потакли су оснивање државне комисије која би се бавила демографским проблемима Србије. Са министарком Славицом Ђукић Дејановић, која је окупила један број институција и стручњака, договорили смо да и САНУ у границама својих саветодавних могућности да допринос овом напору, што је далеко највећи број академика са ентузијазмом прихватио.

ОДНОС ПОРАСТА И ПАДА СТАНОВНИШТВА ПО НАСЕЉИМА

(референтни број становника:
100 за 1948. годину)

2011.

Овај конкретни састанак је договорен као почетни, покретачки скуп који треба да обзнани намеру да се овим проблемима сви (а под сви подразумевам све грађане Србије) озбиљно позабавимо. Сложеност теме свакако је разлог што смо многе подједнако значајне теме и особе данас нехотимично изоставили или превидели. *Mea culpa!* Извињавајући се због неизбежних превида, не сумњам да ће бити још много скупова, на многим местима и много рада у коме ће и они који данас не учествују активно, бити у прилици да дају допринос. У оваквим питањима, коначно, и слушаоци су активни учесници. Завршавам с молбом да овај пламен посвећен демографским проблемима Србије који с времена на време распалимо, овај пут покушамо и да одржимо – барем док се, у бољем сценарију, за неколико милиона година, попут мине с почетка овог обраћања, не распрнемо у свемиру (до чега изгледа има још доста времена), или, у горем сценарију, док неодговорни *homo sapiens* прерано не пресуди јединој планети која му је на располагању. И у једном и у другом сценарију нагласак остаје на појму одговорност.

СЛАВИЦА ЂУКИЋ ДЕЈАНОВИЋ

Влада Републике Србије,
Кабинет министра без портфеља
задуженог за демографију и популациону политику

Активности Владе Републике Србије ка бољој демографској будућности

Апстракт

Рад даје пресек стања у области демографије и популационе политике у првој години у којој је Влада Републике Србије (Влада) проблематику из ове области ставила у врх својих приоритета и започела систематске активности на ублажавању негативних демографских трендова. Јасна политичка воља као предуслов за напредак на овом пољу изражена је кроз адекватна тела која је Влада формирала. Основ за њихово организовање јесте *Стратегија њосџицања рађања* коју је Влада усвојила 2008. године, а која се, иако веома квалитетан документ, није примењивала. Период од девет година од њеног усвајања захтева критичко преиспитивање, ревизију и холистички приступ иновирању документа, како би се обезбедио дугорочни стратешки оквир за рад на побољшању демографске слике Србије.

Кључне речи: демографија, наталитет, подстицање рађања, миграције

Половином прошлог века почела су да стижу прва упозорења демографа да ће се Србија суочити с негативним демографским трендовима. Сплет различитих историјских и социолошких околности довео је ову веома важну област до периода нерађања, из кога је проистекло нерађање које је у Републици Србији кулминирало 2016. године када је рођен најмањи број беба у последњих сто година. У тој години живорођено је 65.657 беба, а умрло је 103.678 људи, дакле, било је за 38.021 становника мање, у односу на претходну годину. У просеку, само по основу природног прираштаја у Србији је годишње за око 35.000 становника мање, па смо у 2017. годину ушли са 7.076.372, што је за око пола

милиона становника мање у односу на 2001. годину. Од 169 локалних самоуправа само су Нови Сад, Петроварадин, Сурчин, Прешево, Сјеница, Тутин и Нови Пазар имали позитиван природни прираштај, док је тај прираштај у 162 општине, био негативан. При том не треба заборавити чињеницу да смо стара нација, шеста најстарија у Европи с просеком од 42,7 година, као и да имамо изражене миграције, како људи из мањих места који гравитирају ка већим центрима, тако и емиграције, с негативним миграторним салдом од око 15.000 становника годишње.¹

Популациона политика Владе Републике Србије

Да је Влада препознала колико је важно радити, пре свега на ублажавању, а затим и заустављању негативних демографских трендова видело се још у експозеу који је 09.08.2016. године, пред посланицима Народне скупштине Републике Србије, изнео тадашњи премијер. Већ у септембру месецу формиран је Кабинет министра без портфеља задуженог за демографију и популациону политику (МДПП). Кабинет има задатак да прати стање, предлаже мере и учествује у координацији активности у области политике наталитета, квалитета живота и продужетка живота, репродуктивног здравља, унутрашњих миграција, као и да прати стање, предлаже мере и учествује у координацији израде националних докумената и припреме кампања везаних за популациону политику.

Кровни документ по коме Кабинет ради јесте *Стратегија подстицања рађања* донета 2008. године, с јасним и прецизно осмишљеним циљевима и мерама чији је проблем до тада представљала имплементација. Први корак ка примени *Стратегије*, а касније и њеној ревизији био је формирање Савета за популациону политику! Одлуку о томе Влада је донела на седници одржаној 26. децембра 2016. године.²

¹ *Витална статистика* (Београд: Републички завод за статистику, 2016).

² „Сл. гласник РС“, бр. 107/2016.

Овом Одлуком дефинисано је да Савет има надлежност да разматра и предлаже мере за унапређење популационе политике, као и мере за унапређење међуресорне сарадње; разматра усклађеност важећих закона са основним међународним документима и даје иницијативе за измене закона којима се отклањају неусклађености; даје иницијативе за предузимање краткорочних мера које доприносе доследном спровођењу популационе политике; прати стање у области популационе политике, оцењује ефекте мера за њено спровођење и о томе обавештава Владу; иницира и подржава програме едукације запослених у државним и другим органима и организацијама у циљу промовисања популационе политике; разматра и друга питања од интереса за спровођење популационе политике.

На челу Савета за популациону политику је председник Владе Републике Србије, заменик председника је министар без портфеља задужен за демографију и популациону политику, а чланови су потпредседник Владе и председник Координационог тела за родну равноправност и министри ресора: за рад, запошљавање, борачка и социјална питања; здравља; просвете, науке и технолошког развоја; финансија; привреде; омладине и спорта; културе и информисања и државне управе и локалне самоуправе. Чланови Савета су и председник Српске академије наука и уметности, директор Републичког завода за статистику, директор Центра за демографију Института друштвених наука и комесар за избеглице и миграције.

Напред већ споменута *Стратегија њосшшицања рађања* је, без обзира на чињеницу да је од њеног усвајања прошло девет година, и даље квалитетан и у већини мера које предлаже актуелан документ, али ће морати да буде преиспитана, односно ревидирана и увремењена, посебно у ситуацији када је постојање политичке воље да се ради на ублажавању негативних демографских трендова неупитно.

Као основни циљ Стратегија има стационарно друштво, док се посебни циљеви односе на: ублажавање економске цене подизања детета; усклађивање рада и родитељства; снижавање психолошке цене родитељства; промоцију репродуктивног здравља адолесцената; борбу против неплодности; пут ка здравом материнству; популациону едукацију и активирање локалне

самоуправе. Стратегија предвиђа и више од 70 мера распоређених по наведеним, посебним циљевима, за чију су примену задужени различити ресори.

Да би се дошло до закључка о томе да је потребно ревидирати овај документ, учињено је неколико корака: министарка без портфеља задужена за демографију и популациону политику успоставила је директну сарадњу с колегама из других министарстава и институција која су по *Стратегији* задужена за имплементацију одређених мера; Кабинет МДПП је уз подршку стручњака из Центра за демографију Института друштвених наука и Тима за социјално укључивање и смањење сиромаштва Владе Републике Србије (SIPRU) завршио дубинску анализу учињеног и припремио пројекат измена и допуна *Стратегије њосицања рађања*.

Закључено је да нови документ захтева холистички приступ и треба да буде резултат рада експерата из природних и друштвених наука, као и представника различитих институција и организација, у сарадњи са Кабинетом МДПП и уз координацију Савета за популациону политику Владе Републике Србије.

Паралелно с процесом анализе документа који треба да обезбеди стратешки оквир за спровођење популационе политике, Кабинет МДПП радио је на више нивоа. Потписивањем меморандума о сарадњи и меморандума о разумевању успостављена је сарадња са релевантним институцијама: Српском академијом наука и уметности, Институтом друштвених наука, Развојном агенцијом Србије, Привредном комором Србије, Републичким заводом за статистику и Сталном конференцијом градова и општина; Кабинет МДПП је обишао округе у Србији и са представницима градова и општина разговарао о потреби за већим ангажовањем локалне самоуправе на пољу подршке породици и подстицању рађања; успостављена је сарадња са невладиним сектором, као и са релевантним међународним институцијама и организацијама.

Стечено искуство и сарадња са експертима из ове области показала је да су два основна предуслова за вођење успешне популационе политике: економска и политичка стабилност, али и укључивање свих сегмената друштва, што су циљеви на којима држава континуирано ради.

Постојеће и даље мере популационе политике

Република Србија, кроз различита законска решења даје подршку породицама у различитим сегментима. Као директне мере популационе политике издвајамо:

- Закон о финансијској подршци породици са децом³ који предвиђа родитељски додатак у износу од 38.274,15 динара за прво дете и исплаћује се једнократно; 149.666,43 динара за друго, 269.387,25 динара за треће, односно 359.179,20 динара за четврто дете, при чему се исплате врше у 24 месечне рате.⁴
- Закон о раду⁵ омогућава породилско и одсуство ради неге детета – годину за прво и друго дете, а две године за треће и четврто дете, уз чињеницу да је мајкама загарантована накнада пуне зараде која се урачунава у радни стаж.
- Законом о порезу на додату вредност⁶ омогућен је поврат ПДВ-а на куповину хране и опреме за бебе (на пример: млеко за одојчад, кашице, креветац, колица, столица за храњење, столица за кола, пелене).
- Републички фонд за здравствено осигурање (РФЗО) од краја 2006. године финансира програм вантелесне оплодње, што је уређено Законом о лечењу неплодности поступцима биомедицински потпомогнутог оплођења (БМПО).⁷

Планирана је нова измена која ће проширити права и предвидети финансирање трећег покушаја БМПО до 42. године живота.

³ „Сл. гласник РС“, бр. 16/02, 115/05 и 107/09.

⁴ Висина родитељског додатка се два пута годишње усклађује са индексом потрошачких цена. Приказани износи су наведени према Решењу о номиналним износима права на финансијску подршку породици са децом и цензусима за остваривање права на дечији додатак под бројем 401-00-00055/2016-18 од 14. 11. 2016.

⁵ „Сл. гласник РС“, бр. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013, 75/2014, 13/2017.

⁶ „Сл. гласник РС“, бр. 84/04, 86/04 – исправка, 61/05, 61/07, 93/12, 108/13, 68/14 – др. закон, 142/14, 83/15, 108/16, чл. 56б.

⁷ „Сл. гласник РС“, бр. 72/2009.

Истовремено, и градови и општине сами предузимају кораке у циљу подршке породици, у зависности од специфичних потреба локалне средине. Најчешће је то финансирање четвртог покушаја БМПО, односно суфинансирање БМПО за друго, треће и свако следеће дете у случају АП Војводине; једнократна помоћ при рођењу детета; помоћ незапосленим, самохраним мајкама; поклон пакети; беби опрема, колица, седишта и сл; субвенционисање приватних вртића из општинских буџета; бесплатан боравак за треће и четврто дете у вртићима; превоз деце школског узраста; неке општине умањују плаћање комуналних услуга за породице с више деце.

Искуства и ставови стручњака говоре да су позитивни подстицаји, у свету у коме данас живимо, неопходни за ублажавање феномена недовољног рађања. Неопходно је паралелно радити и на другим пољима, што Кабинет МДПП иницира кроз различите секторе, и то на пример:

- *Образовање и здравље.* Велики број малолетничких трудноћа, али и порођаја, као и полно преносивих болести, указује да је неопходно системски радити на повећању нивоа знања о репродуктивном здрављу, кроз учење како у породици и здравственим установама, тако и у школи. Неопходно је пронаћи начин да се од најранијег узраста стичу знања која ће помоћи да касније млади људи прихвате и разумеју сопствену сексуалност, односно да од најранијих дана науче колико је важно водити рачуна о здрављу. Зато је Кабинет МДПП упутио иницијативу Министарству просвете, науке и технолошког развоја да се у склопу реформе планова и програма за све нивое образовања, у обавезне садржаје уврсте знања о здравим стиливима живота, здрављу и репродуктивном здрављу и то кроз теме прилагођене узрасту детета, кроз посебан предмет или као део садржаја сродних предмета.
- *Култура.* Министарство културе је у сарадњи с Кабинетом МДПП одлучило да при расписивању позива за пројекте за медијски садржај у сам врх жељених тема стави наталитет.
- *Родна равноправност.* Кабинет МДПП у сарадњи с Координационим телом за родну равноправност планира пројекат који треба да обједини питања родне равноправности и популационе политике.

- *Омлагина и сїорїї*. Прихваћена је иницијатива Министарства омладине и спорта да се при будућем иновирању *Сїрашїїје їосїїицања рађања* повећа број активности усмерених на младе и успостављена је сарадња на нивоу заједничких пројеката у Канцеларијама за младе.

Усклађивање рада и родитељства

Стварање породице и рађање деце и у модерном свету заузимају високо место на листи приоритета, али је развој друштва у целини, као и еманципација жене, којој су се поред обавеза у кући придружиле и оне које има као запослена, утицао на потребу да се пре свега жени, али генерално гледано родитељима, да могућност да ускладе радне и породичне обавезе.

Постојећи Закон о раду⁸ садржи низ добрих решења, релевантних за усклађивање рада и родитељства, од којих смо о неким, као што су породилско и одсуство са рада ради неге детета које се урачунава у радни стаж и траје 365 дана, већ говорили. Последњим изменама и допунама овог Закона, породилско и одсуство с рада ради неге детета продужено је на две године за треће и четврто дете у породици; право да користи одсуство с рада ради неге детета омогућено је и оцу, чак и када мајка није у радном односу; права усвојитеља, старатеља и хранитеља изједначена су с правима родитеља.

Закон такође омогућава да се радни однос заснује на непуну радно време, да се користи „клизно“ радно време, као и да се обавља рад код куће, што свакако, може помоћи родитељима у усклађивању рада и родитељства, нарочито у појединим осетљивим фазама током одрастања детета.

По постојећим информацијама, закључено је да постоји недовољна информисаност послодаваца и запослених за ова, добра законска решења. Повећање видљивости, односно нивоа знања и примене у пракси решења која помажу усклађивању рада и родитељства је један од приоритета Кабинета МДПП. Осим

⁸ „Сл. гласник РС“, бр. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013, 75/2014, 13/2017.

чињенице да ће запослени родитељ бити мотивисанији и ефикаснији, корист ће имати и послодавац кроз већу продуктивност и боље резултате пословања, а држава кроз већи бруто национални доходак, односно одрживу популацију.

Кабинет МДПП је 13. фебруара 2017. године, у сарадњи с Републичким заводом за статистику и Привредном комором Србије, покренуо пројекат „Истраживање о усклађивању рада и родитељства”,⁹ који третира посебан циљ прописан *Стратегијом Њосџицања рађања*. Истраживање се организује у циљу прикупљања информација о проблемима с којима се запослени родитељи свакодневно суочавају покушавајући да ускладе своје радне и породичне обавезе, као и информација о ставовима послодаваца и њиховој спремности да пружи подршку запосленим родитељима са малом децом. Резултати овог истраживања обезбедиће поуздану основу за доношење нових одлука, мера и активности у области популационе политике.

Миграције

Интензивна миграторна кретања становништва једна су од карактеристика Републике Србије. Доступна истраживања показују да је просечан број особа који сваке године промени пребивалиште 130.000, од којих је 44% мушкараца и 56% жена.

Просечна старост миграната износи 33 године, док је 30% од укупног броја миграната старости од 25 до 34 године. Само 35 од укупно 169 општина имало је позитиван миграциони салдо. Најизраженији смер кретања је из сеоских подручја ка градским срединама. Та појава је посебно изражена на подручјима Јужне и Источне Србије, док је позитиван пример Града Београда. Најчешћи покретачи пресељења су економски, демографски, социјално-професионални и етнички чиниоци.¹⁰

⁹ Споразум о сарадњи на пољу спровођења заједничких активности ради проналажења мера за постизање циља за усклађивање рада и родитељства 021-01-2/17 од 09. 02. 2017.

¹⁰ Mirjana Bobić i dr., *Studija o spoljnim i unutrašnjim migracijama građana Srbije sa posebnim osvrtom na mlade* (Beograd: International Organisation for Migration, 2015).

Република Србија се може назвати земљом емиграције, с негативним миграционим салдом који према проценама Центра за демографска истраживања (ЦДИ) износи око 15.000 људи годишње.¹¹ Тешко је утврдити тачан број људи који годишње напусти земљу јер се прецизна евиденција не води, односно не постоји. Непосредне последице су губици везани за лица која одлазе из земље, а посредни се односе на њихову децу и потомство. Процењује се да дијаспора Републике Србије, укључујући у тај број и Србе у региону, данас броји око 4,5 милиона људи.¹²

Кабинет МДПП миграције види као природну појаву која се сигурно у модерном свету не може зауставити, али се на ублажавању унутрашњих и спољних миграција свакако мора радити и то кроз интегрисан и модеран приступ, пре свега успостављањем партнерства и сарадње, за почетак, са више од 1.000 асоцијација које окупљају наше грађане на свих пет континената, пре свега у земљама Европске уније.

Успостављена је сарадња с Комесаријатом за избеглице и миграције и сарадња са Управом за сарадњу са дијаспором и Србима у региону Министарства спољних послова, а планирано је да политика према миграцијама буде саставни део ревидиране *Спрашеије йогсџицања рађања*.

Политика према старима

Продужетак година живота јесте цивилизацијска тековина, а старији јесу оно како их модеран свет посматра – значајан ресурс за свако друштво. Зато је раст очекиваног трајања живота, које данас за мушкарце износи 73, а за жене 78 година, наметнуо потребу да програми активног старења постану саставни део одговорне популационе политике. Чињеница да млађи од 15 година у укупном становништву Републике Србије учествују са

¹¹ В. Никитовић, Ј. Предојевић Деспић и И. Маринковић, „Мигрантско становништво Србије“, у *Популација Србије на йочешку 21. века*, уредник Владимир Никитовић (Београд: Републички завод за статистику, 2015), 101.

¹² <http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/konzularni-poslovi/dijaspora/dijaspora-opste?lang=lat>

свега 14,4% а старији од 65 година са чак 19,2% – показује да нам се и контингент радно способног становништва, од 15 до 64 године, смањује.¹³

Зато је један од циљева Кабинета МДПП, који ће бити обухваћен изменама и допунама *Стратегије њосџицања рађања*, креирање политика које ће омогућити активно и достојанствено старење, пре свега промоцијом целоживотног образовања и неговања здравих стилова живота.

Сада говоримо о теорији свесни чињенице да се код нас старење још увек посматра као проблем, док потенцијал старијих жена и мушкараца друштво често превиђа. Зато је Влада Републике Србије, свесна изазова који су пред нама, а који се лако читају из наведених статистичких података, прогласила 2017. годином међугенераџијске солидарности, чиме је започет рад на јачању свести о потреби изградње друштва за све генераџије.¹⁴

Будући кораџи

Кабинет МДПП, као што је већ назначено, планирао је да 2017. буде година у којој ће се радити у два основна правца. Први је обезбеђивање стратешког оквира, кроз измене и допуне Стратегије за подстицање рађања из 2008. године, који ће се радити у сарадњи с министарствима и релевантним институџијама уз укључивање експерата и невладиног сектора и координаџију Савета за популаџиону политику. Очекујемо да се с применом нове *Стратегије* почне од 2018. године.

Други правац на коме ће се радити јесте тестирање мера популаџионе политике на нивоу локалних самоуправа. Влада Републике Србије први пут је из буџета издвојила бесповратна средства за ове намене и она ће, по расписивању Јавног позива бити дистрибуирана у градове и општине.

На Јавни позив који Кабинет МДПП расписује могућност да се јаве имаће сви градови и општине које испуњавају постављене критеријуме, од којих су најважнији да у сопственим буџетима већ

¹³ *Вишџална стџаџистџика* (Београд: Републички завод за статистику, 2016).

¹⁴ „Сл. гласник РС“, бр. 24/2017.

имају средства издвојена за подршку породици или подстицању рађања, као и да имају формиран Демографски савет, предвиђен *Стратегијом њогсџицања рађања*, или особу задужену за питања демографије.

Мере које ће се примењивати треба да буду у складу с циљевима који проистичу из *Стратегије њогсџицања рађања* из 2008. године, прилагођене специфичним потребама локалне средине. У спровођење одобрених пројеката, поред Кабинета МДПП и јединица локалне самоуправе, биће укључене и све релевантне институције које функционишу у локалним самоуправама, као што су: заводи за јавно здравље, домови здравља, школе, вртићи, привредна друштва, канцеларије за младе, невладине организације, медији и установе културе.

Веома је важно схватити да Србија иако мала земља, од севера до југа има своје специфичности и разлике које одговорна популациона политика мора да уважи како би била успешна. Очекујемо да евалуација ових пројеката покаже које мере дају тренд успешности, односно које од предвиђених мера треба да уђу у национални законски оквир, а шта од започетог треба спустити на ниво локалне самоуправе.

Иако је, по речима стручњака, мерна јединица у демографији деценија, верујемо да одговорним радом и холистичким приступом, почетне резултате у појединим сегментима популационе политике можемо очекивати много брже. Реалност се мора узети у обзир, па ће дугорочно постављена популациона политика, имати краткорочне акционе планове који ће се прилагођавати постојећем стању. Наш први циљ јесте да за десет година постигнемо да нам наредна генерација буде бројчано иста као постојећа и верујемо да га је кроз одговорну популациону политику и заједнички рад могуће остварити.

ЛИТЕРАТУРА

- Влада Републике Србије. *Службена веб-страница Републике Србије на основу члана 45. став 1. Закона о Влади бр. 55/05, 71/05 – исправка и 101/07*“, 2008. <http://www.mdpp.gov.rs/dokumenta.php>
- Никитовић, Владимир, Јелена Предојевић Деспић и Илија Маринковић. „Мигрантско становништво Србије.“ У *Појулација Србије на почетку 21. века*, уредник Владимир Никитовић, 101. Београд: Републички завод за статистику, 2015. Републички завод за статистику. *Визуална статистика*. Београд: РЗС, 2016. Републички фонд за здравствено осигурање. „Вантелесна оплодња – Биомедицински потпомогнуто оплођење“. Републички фонд за здравствено осигурање, 21. 02. 2017, <http://rfzo.rs/index.php/osiguranalica/vto>
- „Сл. гласник РС“, бр. 16/02, 115/05 и 107/09, Закон о финансијској подршци породици са децом.
- „Сл. гласник РС“, бр. 72/2009, Закон о лечењу неплодности поступцима биомедицински потпомогнутог оплођења.
- „Сл. гласник РС“, бр. 84/04, 86/04 – исправка, 61/05, 61/07, 93/12, 108/13, 68/14 – др. закон, 142/14, 83/15, 108/16, чл. 56б, Закон о порезу на додату вредност.
- „Сл. гласник РС“, бр. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013, 75/2014, 13/2017, Закон о раду.
- „Сл. гласник РС“, бр. 72/2009, Закон о лечењу неплодности поступцима биомедицински потпомогнутог оплођења.
- Bobić, Mirjana, Milica Vesković Anđelković i Vlasta Kokotović Kanazir. *Studija o spoljnim i unutrašnjim migracijama građana Srbije sa posebnim osvrtom na mlade*. Beograd: International Organisation for Migration, 2015.
- Tomanović, Smiljka, Dragan Stanojević i Milana Ljubičić. *Postajanje roditeljem u Srbiji. Sociološko istraživanje tranzicije u roditeljstvo*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, 2016. <http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/konzularni-poslovi/dijaspora/dijaspora-opste?lang=lat>

Slavica Đukić Dejanović

ACTIVITIES OF THE GOVERNMENT OF THE REPUBLIC OF SERBIA TOWARDS A BETTER DEMOGRAPHIC FUTURE

Summary

In the year in which there have been the fewest newborn babies ever since the official statistics records these data, the Government of the Republic of Serbia has established the Cabinet for Demography and Population Policy. In view of the fact that the birthrate is relatively stable yet not sufficient to ensure population replacement, that we are an ageing nation whose average age is almost 43 years, that our mortality rate is increasing and that the process of emigration continuous, the Government has decided to undertake a set of measures that are expected to achieve results in the future, measured in decades in the context of demography.

The basis for this paper is the Birth Promotion Strategy, a policy document adopted in 2008 that takes a holistic approach to the current, not so favourable state of affairs, with the objective to gradually mitigate the negative demographic parameters through persistent work. Owing to various circumstances, the activities specified in the Strategy have not been implemented, although even today, more than eight years after its adoption, experts concur that it is a well-made and still effective document and that the goals it incorporates are exactly the goals that need to be pursued.

In order to pursue the above goals systematically, the Government has established the Population Policy Council, a body chaired by the Prime Minister, the other members

being the line ministers, the representatives of the institutions closely cooperating on demographic issues and relevant experts. Moreover, the Cabinet of the Minister without Portfolio in Charge of Demography and Population Policy has established cooperation with the institutions and experts that are especially active in the field of demography, in particular in the activities directly related to these issues, namely: Institute of Social Sciences, Chamber of Commerce and Industry of Serbia, Development Agency of Serbia, Statistical Office of the Republic of Serbia, Standing Conference of Towns and Municipalities.

The experience gained and the cooperation with relevant experts has demonstrated two fundamental postulates for implementing a successful population policy: the economic and political stability, and the inclusion of all segments of society, which represent the goals towards which the state takes continuous action. Therefore, special attention is focused on the cooperation with local government units, which will be awarded subsidies in this year for population policy measures defined by the Birth Promotion Strategy, to be implemented in line with the specific needs of each municipality. At the same time, the strategic framework will be revised through the amendments to the existing Strategy in order to be more up-to-date and suited to the new circumstances like migrations and active aging.

Besides the long-term goals, the Strategy will be accompanied by short-term action plans that will be adapted to respond to any changes that might occur and are not provided for in the main document.

Keywords: demography, birthrate, birth promotion, migration

МИРЈАНА РАШЕВИЋ

Институт друштвених наука, Београд

Криза рађања у Србији: новији увиди

Апстракт

Кретање стопа кумулативног фертилитета жена које су изашле из репродуктивног периода живота у време спровођења Пописа 2011. по годинама рођења, указује на рано суочавање Србије с феноменом недовољног рађања деце и дугу стабилизацију рађања на нивоу од 1,8 детета по жени. Мада млађе кохорте жена још увек имају прилику да учествују у репродукцији, чини се да утврђен јасно мањи просечан број живо рођене деце међу женама старим између 36 и 40 година, у односу на жене старе 41 и више година 2011, отвара питање даљег задржавања стабилизованог ниског завршеног фертилитета у Србији или пак његовог пада испод нивоа од 1,8. Поготово у условима када је распрострањено и интензиврано одлагање уласка у родитељство. Феномен недовољног рађања, укључујући и одлагање рађања, последњих петнаестак година се, осим чинилаца који проистичу из дуготрајне економске и социјалне кризе у Србији, може објаснити и дубинском трансформацијом друштва у складу с раније започетим променама у развијеним европским земљама, а које су узрок ниског фертилитета. Остваривање материнства у Србији је отежано понашањем које угрожава репродуктивно здравље. Саставни део недовољног рађања је мањи, поготово мањи оптимални фертилни контингент у Србији, што последично постаје важан узрок кризе рађања у нас. Кризи рађања доприноси и то што се наставља исељавање, по правилу младих људи из Србије. Истраживања показују да је емиграциони потенцијал нашег друштва још увек велики. Истовремено, не постоји целовит одговор државе на демографске изазове.

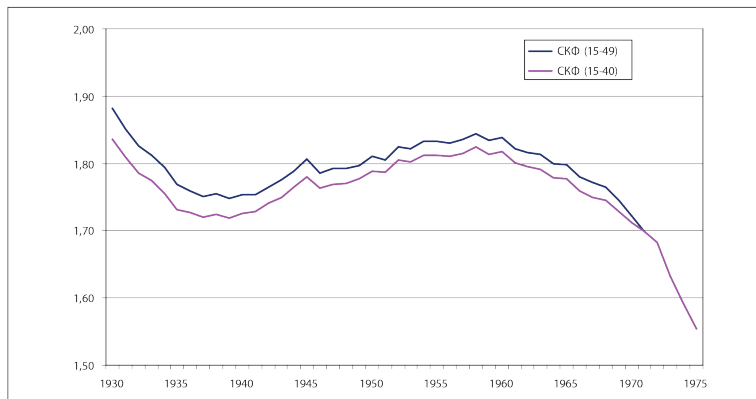
Кључне речи: низак фертилитет, одлагање рађања, популациона политика, Србија

■ Србија се суочава с низом озбиљних популационих изазова. Основни изазов је рађање деце далеко испод потреба замене генерација. Циљ рада је да се сагледа криза рађања у Србији у дугорочној перспективи, укључујући и кретање завршеног фертилитета у непосредној будућности на основу издвојених *микро, мезо* и *макро* чинилаца који су у основи ниског нивоа фертилитета. У том смислу се разматрају новији резултати истраживања који су важни за одређање ниског фертилитета у Србији. Осим података Пописа становништва који је спроведен 2011. године, дискутовани су и налази низа истраживања, квантитативног или квалитативног типа, с различитим циљним групама који се, директно или индиректно, тичу разлога недовољног рађања и одлагања уласка у родитељство у нашој средини. У закључку се дају препоруке за доносиоце одлука у Србији, са уверењем да политички одговор у овој сфери мора бити заснован на истраживачким налазима да би мере, акције и програми који се спроводе били ефикасни.

Завршен фертилитет стабилизован на ниском нивоу

Питање о броју живорођене деце први пут је постављено женама у југословенским пописима становништва 1948. године. Од тада ово питање је постало саставни део свих наредних пописа становништва. Међутим, обрадом резултата последњег пописивања су први пут доступне стопе кумулативног фертилитета жена старих 36 и више година у време спровођења Пописа 2011. по годинама рођења. Стопе су израчунате за генерације жена рођених у раздобљу 1930–1975. на националном нивоу. Анализа висине ових стопа показује да ниједна од 33 старосне кохорте жена које су изашле из плодног периода живота у време спровођења Пописа 2011. није бележила просечан број живорођених већи од двоје деце (графикон 1). Чак су и пописане жене које припадају најстаријој анализираној старосној кохорти (генерацији 1930) у просеку родиле 1,88 детета. То је јасно највиши регистрован просечан број живорођене деце. Старосне кохорте које су 2011. изашле из плодног периода рађале су у просеку између 1,85 детета (генерација 1931) и 1,75 детета (генерација 1937, 1938, 1939, 1940. и 1941). Најчешћи пак

Графикон 1. Просечан број живорођене деце генерација жена рођених у раз-
добљу 1930–1975, Србија, Попис 2011.

Извор: Републички завод за статистику.

регистрован просечан број живорођене деце износио је око 1,8. Најмлађа старосна кохорта жена које су изашле из плодног периода 2011. (генерација 1962) родила је у просеку 1,82 детета.

Кретање стопа кумулативног фертилитета жена које су изашле из репродуктивног периода живота 2011. по годинама рођења указује на рано суочавање Србије с феноменом недовољног рађања деце и дугу стабилизацију рађања на нивоу од 1,8 детета по жени. Социјалистички тип убрзаног процеса модернизације, нагли прелазак из села у град, значајан удео жена на тржишту рада с пуним радним временом током плодног периода, јасна секуларизација друштва, либерализација абортуса, као и раширеност препрека економске природе за остваривање репродуктивних норми – свакако су најважнији чиниоци ране појаве феномена недовољног рађања на нисконаталитетним подручјима Србије. Осим тога, за разлику од осталих социјалистичких земаља, југословенско друштво је било знатно отвореније за западни систем вредности и у већој мери је омогућавало задовољење индивидуалних потреба. То је допринело порасту економске и психолошке „цене“ детета.¹ Ови социјални услови су утицали на репродуктивно понашање не

¹ Мирјана Рашевић и Мина Петровић, „Рађање и обнављање становништва“, у *Развитак становништва Србије 1950–1991*, ур. Мирјана Рашевић (Београд: Институт друштвених наука, 1995), 65.

само током 1960-их, 1970-их и 1980-их, већ могуће и касније.² Једно од објашњења регистроване дуге стабилизације рађања јесте високо вредновање брака и родитељства у нашој средини.³

Још 1945. године, југословенска влада је увела дечији додатак и једнократну помоћ за опрему новорођенчета (мера током 1945–1967) на бази радног односа. Дечији додатак је готово од самог почетка имао и социјални и популациони карактер. Наиме, уведен је имовински цензус као додатни услов за стицање права на дечији додатак, критеријум по коме су родитељи могли да остваре ово право до 20. године детета, односно 26 година старости за оне који се редовно школују, а његова висина је директно зависила од броја деце у породици. Износи за дечији додатак су до краја 1960-их били високи. Тако су се, на пример, 1958. године, кретали од 16% просечне зараде за прво дете у породици до 59% за пето дете. Одговарајући удели 1967. године износили су 7% и 31%.⁴ Право на плаћено породилско одсуство запослених мајки уведено је 1946. године (84 дана) и континуирано је расло (90 дана у 1949, 105 дана у 1957, 133 дана у 1965, 180 дана у 1974, 210 дана у 1977, 270 дана у 1984).⁵ Накнада трошкова боравка деце у предшколској установи је такође уведена непосредно после Другог светског рата.

Разматрање просечног броја живорођених до 40. године старости жене у кохортама 1930–1962. показује да је он очекивано највећи за жене које припадају најстаријој генерацији (1,84 детета по жени). Иста генерација жена бележи и највећу разлику (0,05 детета по жени) између стопе кумулативног фертилитета која обухвата живорођења до 45. године старости и оне која се односи на живорођења до 40. године старости жене (графикон 1). Мада је највећа, ова разлика је мала, а за млађе анализирани старосне кохорте жена је минимална и убедљиво показује

² Stuart Basten & Tomas Frejka, "Fertility and Family Policies in Central and Eastern Europe", *Barnett Papers in Social Research* 1 (2015): 13.

³ Рашевић, Петровић, *Развиџак сџановнишџва Србије 1950–1991*, 65.

⁴ Ана Гавриловић „Еволуција популационе политике у систему друштвене бриге о деци“, у *Еволуција популационе политике у Србији 1945–2004*, ур. Милош Маџура и Ана Гавриловић (Београд: Српска академија наука и уметности, 2005), 112.

⁵ Ана Гавриловић, *Еволуција популационе политике у Србији 1945–2004*, 125.

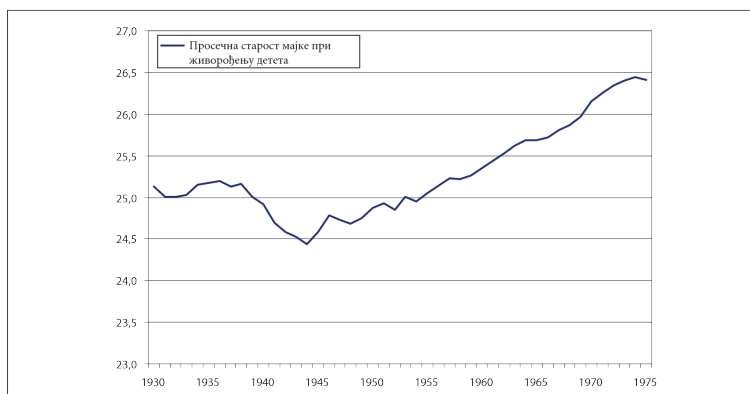
да су жене које су изашле из плодног периода 2011. у Србији ретко рађале после 40. године старости .

Резултати Пописа 2011. омогућили су да се утврди и просечна старост жена при живорођењу детета по појединачним старосним кохортама (графикон 2). Висина овога индикатора планирања породице не варира у већој мери међу посматраним генерацијама жена које су изашле из репродуктивног периода живота у моменту пописивања. Тако је просечна старост жене при живорођењу детета у генерацији 1930. била нижа за нешто мање од три месеца у односу на ону утврђену за кохорту рођену 1962. (25,30 година према 25,53 године).

Продубљивање кризе рађања

Просечан број живорођене деце жена које су се налазиле при крају плодног периода у време спровођења Пописа 2011. континуирано се смањује: од 1,81 (генерација 1963) до 1,55 (генерација 1975). Регистрована разлика од 0,26 детета по жени је велика (графикон 1). У исти мах просечна старост мајки при живорођењу детета расте од старијих ка млађим генерацијама анализираних

Графикон 2. Просечна старост при живорођењу детета генерација жена рођених у раздобљу 1930–1975, Србија, Попис 2011.

Извор: Републички завод за статистику.

кохорти (графикон 2). Висина овог индикатора планирања породице у генерацији рођеној 1963. била је нижа за 9,5 месеци у односу на ону утврђену за кохорту рођену 1975. (25,62 године према 26,41 години).

Генерације жена које су у време Пописа 2011. имале између 36 и 40 година требало је да рађају у 1990-им и првој деценији овога века. То су била времена кризе и промена у Србији. Осим дугорочних чинилаца на демографски развитак у 1990-им деловао је и низ бурних догађаја. Распад СФРЈ, рат у окружењу, санкције међународне заједнице, политички проблеми, криза институција, војна интервенција НАТО. Смањен степен самореализације и живот у перманентном стресу су основне одлике живљења у овом периоду на индивидуалном, психолошком нивоу. Сиromаштво, односно редукација потреба на егзистенцијални ниво су пак основне карактеристике економске цене ове деценије коју је платила огромна већина становништва.⁶

Држава је покушала да ублажи деловање нерегуларних чинилаца форсирањем пронаталитетне климе уз, пре свега, увођење права запослених мајки на породилско одсуство уз накнаду једнаку заради у трајању од 12 месеци по рођењу првог и другог детета, а 24 месеца по рођењу трећег детета. Запослене мајке су имале право да користе 12 месеци породилског одсуства за четврто и свако наредно рођено дете, уз накнаду у висини од 80% зараде.⁷

Тешко је објаснити низак ниво рађања после 2000. године без репрезентативног истраживања овог феномена. У Србији, за разлику од великог броја европских земаља, нису спроведене значајне демографске анкете. Не само да није реализована *Анкеџа о фертилитету и породици (Fertility and Family Survey)* током 1990-их, већ нису спроведена ни новија истраживања као што су *Истраживање о прихватању популационе политике (Population Policy Acceptance Study)* и *Анкеџа о односу између генерација и односу између полова (Generations and Gender Survey)*. Ако упркос недостатку тих

⁶ Mirjana Rašević, "Fertility Trends in Serbia during the 1990s", *Stanovništvo* 42, 1–4 (2004): 8.

⁷ Mirjana Rašević, „Populaciona politika: stanje i očekivanja“, u *Razvitak stanovništva Srbije 1991–1997*, ur. Mirjana Rašević (Beograd: Institut društvenih nauka, 1999), 193–194.

знања покушамо да издвојимо чиниоце ниског нивоа рађања после 2000. године, намећу се пре свега они чиниоци који су повезани и/или су реакција на интензивну економску и социјалну кризу с којом се Србија суочава у дужем периоду. Израженим структурним препрекама рађању придодати су нови елементи индивидуалне пасивизације као што су, на пример, осећање економске и психолошке несигурности или друштвена аномија, али и незадовољство жене статусом у партнерским односима, породици и друштву. Осим ових чинилаца, низак ниво рађања се може објаснити дубоком трансформацијом друштва, у складу с раније започетим променама у развијеним европским земљама, а које су узрок ниског фертилитета.⁸ То су, с једне стране, јачање индивидуализма, тежња ка само-реализацији, измењена породица, другачији партнерски односи, инсистирање на квалитету сопственог живота и квалитету живота детета, а, с друге стране, развијене аспирације према потрошњи и слободном времену.⁹

У исто време, не постоји свеобухватни одговор државе на кризу рађања. Наиме, у Србији егзистирају две директне мере популационе политике важне за подстицање рађања од 2002. године на националном нивоу. То су: родитељски додатак и одсуство поводом рођења детета. Родитељски додатак остварује мајка по рођењу првог, другог, трећег и четвртог детета. Износ додатка је диференциран према реду рођења, усклађује се с растом трошкова живота и исплаћује се, осим за рађање првог детета, у 24 месечне рате. Родитељски додатак од 1. јануара 2018. године износи 39,5 хиљада динара за рођење првог детета, односно 154,5 хиљада за рођење другог, 278 хиљада за рођење трећег и 370,7 хиљада динара за рођење четвртог детета у породици. Омогућена је и пуна накнада зараде запосленој мајци за време породилског одсуства и одсуства ради неге детета у трајању од годину дана за прво и друго дете, односно две године за треће и свако наредно дете. Председник државе је најавио значајнија новчана давања мајкама са децом.¹⁰

⁸ Tomas Sobotka, *Postponement of Childbearing and Low Fertility in Europe* (Amsterdam: Dutch University Press, 2004), 203.

⁹ Влада Републике Србије, *Стратегија подстицања рађања* (Београд: Влада Републике Србије, 2008), 2.

¹⁰ Конференција за штампу председника Републике Србије одржана 17. марта 2018.

Мада млађе кохорте жена још увек имају прилику да учествују у репродукцији, чини се да утврђен јасно мањи просечан број живорођене деце међу женама старим између 36 и 40 година, у односу на жене старе 41 и више година 2011. године, отвара питање даљег задржавања стабилизованог ниског завршеног фертилитета у Србији или пак његовог пада испод нивоа од 1,8. Поготово у условима када је распрострањено и интезивирано одлагање рађања првог детета између 20. и 34. године старости жене.

Одлагање уласка у родитељство

Одлагање рађања првог детета за све касније године живота је важан узрок ниског нивоа фертилитета¹¹ с којим се данас суочавају бројне (или све) европске земље. Проблем је још већи када у једној популацији постоји релативно велики удео жена које су старости између 30. и 34. године, а још увек су без деце. Мада су у плодном периоду, може се претпоставити да један број њих из различитих разлога, као што су физиолошко смањење плодности, секундарни инфертилитет, већа психолошка цена брака и рађања деце у старијим годинама или неступање у брак услед болести, неће моћи да оствари ставове о жељеном броју деце. Одлагање рађања за касније животно доба носи и бројне ризике за неповољни ток и исход трудноће.¹²

Без деце у време спровођења Пописа 2011. био је велики број жена старости од 20. до 24. године (82%). Утврђено је да у репродукцији не учествује преко половине (55%) жена старости 25–29 година и трећина (31%) жена између 30. и 34. године (табела 1). Резултати пописа становништва не пружају информацију о годинама старости када мушкарци

¹¹ Sobotka, *Postponement of Childbearing*, 227.

¹² L. Schmidt, T. Sobotka, J. G. Bentzen & A. Nyboe Andersen, "Demographic and medical consequences of the postponement of parenthood", *Human Reproduction* 18, 1 (2012): 36–40.

Табела 1. Жене без живорођеног детета (у %) према старости, по регионима, Попис 2011.

	20-24 година	25-29 година	30-34 година
Република Србија	82	55	31
Београдски регион	89	69	43
Регион Војводине	82	55	29
Регион Шумадије и Западне Србије	80	48	25
Регион Јужне и Источне Србије	77	46	23

Извор: Републички завод за статистику.

постају родитељи у Србији, јер се питање о броју деце поста-
вља само женама.

Постоје и јасне регионалне разлике у уделу жена разли-
читих старосних кохорти без живорођене деце. Међу женама
старости 20–24 године, највећи је удео оних које још увек нису
родиле дете у Београдском региону (89%), а најмањи у Региону
Јужне и Источне Србије (77%).

Разлике између региона у уделу жена без живорођене
деце су још веће у старосној кохорти 25–29 година. И даље је
удео највиши у Београдском региону, где је више од две трећин-
не жена те старости било без деце, а најнижи у Региону Јужне
и Источне Србије у коме дете није родила готово свака друга
жена стара између 25. и 29. године.

Неучествовање жена старих од 30. до 34. године у ре-
продукцији становништва је, у односу на друга велика подручја
у Србији, највеће у Београдском региону са уделом од 43%.
Удео жена те старосне кохорте без деце је нижи у Региону
Војводине (29%) и Региону Шумадије и Западне Србије (25%),
а најнижи је у Региону Јужне и Источне Србије (23%).

Анализа везана за жене старости између 30. и 34. године
које нису имале дете приликом анкетирања 2011. – показује
да су највише уделе, на општинском нивоу, бележиле централ-
не београдске општине Стари Град, Врачар и Савски Венац
(64%, 58% и 55%, респективно).

Тренд благог пораста броја жена у Србији које нису родиле
ниједно дете у оптималном периоду живота регистрован је

између 1981. и 1991. године.¹³ У периоду између 1991. и 2002. године он је интензивирао и сматра се највећом демографском „ценом“ последње деценије прошлог века.¹⁴ Поменути удео жена без деце наставио је да расте и између два последња Пописа становништва. Тај тренд је уочен у све три старосне кохорте. Удели жена које нису учествовале у репродукцији становништва 2002. године износили су 75% у старосној кохорти 20–24, 43% међу женама старим од 25 до 29 година и 21% у групи жена старости између 30. и 34. године.¹⁵

Неспорно је да важну улогу у одлагању родитељства у Србији има незапосленост младих, тешкоће у решавању стамбеног питања, низак животни стандард, као и проблеми везани за чување деце младих парова. Но, поред наведених чинилаца из економског круга, одутицаја су и они који су значајни за одлагање рађања и у развијеним европским земљама. То су виши ниво образовања и економска аутономија жена; високе аспирације за материјалним добрима; повећано инвестирање у професионалну каријеру и жена и мушкараца; улагање у лични идентитет у условима повећаног ризика за развод брака; ширење постматеријалистичких циљева као што су самореализација, етичка аутономија, слобода избора и толеранција на неконвенционално понашање; раширена жеља за уживањем у животу; и распрострањен мотив за очувањем отвореног пута за будућност.¹⁶

На све већи значај наведених чинилаца у детерминистичкој основи недовољног рађања, односно одлагања рађања и у Србији

¹³ Мирјана Рашевић и Горан Пенев, „Фертилитет женског становништва“, у *Становништво и домаћинство Републике Србије према попису 1991.* (Београд: Републички завод за статистику и Институт друштвених наука, 1995), 83.

¹⁴ Мирјана Рашевић, „Одлагање рађања у оптималној доби живота – основна демографска цена 1990-их у Србији“, *Зборник Мајице српске за друштвене науке* 121 (2006а): 141–149.

¹⁵ Мирјана Рашевић, „Фертилитет женског становништва“, у *Становништво и домаћинство Србије према попису 2002. године*, ур. Горан Пенев (Београд: Републички завод за статистику, Институт друштвених наука, Друштво демографа Србије, 2006б), 60.

¹⁶ Ronald Lesthaeghe, “Postponement and recuperation: recent fertility trends and forecasts in six Western European countries” (paper presented at IUSSP seminar International Perspectives on Low Fertility: Trends, Theories and Policies, Tokyo, Japan, March, 21–23, 2001).

Табела 2. Карактеристике жена без деце старих 30–34 године, Србија, Попис 2011.

Карактеристике жена без деце старих 30–34 година	Удео жена (у %)
Националност	
Српкиње	86
Бошњакиње/Муслиманке	1
Мађарице	2
Ромкиње	1
Словакиње	1
Хрватице	1
Црногорке	1
нису се изјасниле	4
регионална припадност	1
Фактички брачни статус	
не живе у ванбрачној или брачној заједници	73
живе у ванбрачној заједници	8
живе у брачној заједници	19
Образовање	
непотпуно основно образовање	2
основно образовање	5
средње образовање	45
више или високо образовање	48
Економска активност	
активне жене	81
запослене	64
незапослене	17
неактивне жене	19
лица са приходима од имовине	6
студенткиње	6
лица која обављају само кућне послове	7
Место живљења	
градска насеља	78
остала насеља	22

Напомена: Дате су националности жена чији се удео може заокружити на минимум 1%.

Извор: Републички завод за статистику.

указују подаци пописа становништва и налази истраживања различитог типа с различитим циљним групама. Пописом 2011. регистровано је укупно 74.666 жена које су имале између 30 и 34 године и нису рађале. Захваљујући специјалној обради пописних социодемографских података, доступан нам је њихов профил, који је одређен као скуп особина најчешће заступљених међу испитаницама. Просечна испитаница ове субпопулације се изјаснила да је Српкиња (86%), живела је у граду (78%) ван партнерске заједнице (73%), била је запослена (64%) и имала је више или високо образовање (48%). Основне социодемографске карактеристике пописаних жена ове старосне кохорте које нису рађале дате су у табели 2.

Последњих година је спроведено више истраживања која су се, директно или индиректно, бавила питањем узрока одлагања рађања у Србији. Њихови налази су указали на значај економских чинилаца, али и чинилаца друге природе у детерминистичкој основи одлагања уласка у родитељство у Србији. Навешћемо их хронолошким редом.

Истраживање из 2009. године се односило на утврђивање ставова о родитељству студенткиња медицине, фармације и политичких наука Универзитета у Београду. Налази су засновани на одговорима добијеним анонимним анкетањем рандомизованог узорка од укупно 504 студенткиње друге и четврте године. Према њиховом мишљењу, оптимално животно доба за рађање првог детета је, за четири петине (79%) испитаница, 25–29 година, за 11% 20–24 године, док 10% сматра да је то период 30–34 године. Скоро све испитанице (99%) су изразиле жељу да имају децу у будућности. Међу чиниоцима који су важан предуслов за рађање првог детета, од тринаест понуђених варијабли, (табела 3) студенткињама су најважнији били: „добро здравље“ и „жеља за дететом“, а затим „финансијска независност“, „запослење“ и „стабилна партнерска веза“. Мање важни за почетак рађања били су: „брачна заједница“ и „каријера“, а још мање: „подржавајућа околина“ и „програм друштвене подршке породици“.¹⁷

¹⁷ Katarina Sedlecky, Mirjana Rašević & Vesna Topić, "Family planning in Serbia – The perspective of female students from the University of Belgrade", *The European Journal of Contraception and Reproductive Health Care* 1,6 (2011): 474–475.

Табела 3. Ставови студенткиња београдских факултета о условима за рађање првог детета

	Медицински факултет	Фармацеутски факултет	Факултет политичких наука
1	добро здравље	добро здравље	добро здравље
2	жеља за дететом	жеља за дететом	жеља за дететом
3	финансијска независност	стабилна партнерска веза	финансијска независност
4	запослење	финансијска независност	запослење
5	стабилна партнерска веза	запослење	стабилна партнерска веза
6	подршка породице	подршка породице	стан/кућа у власништву
7	оптимално животно доба	оптимално животно доба	подршка породице
8	стан/кућа у власништву	стан/кућа у власништву	каријера
9	брак	брак	брак
10	каријера	каријера	оптимално животно доба
11	подршка локалне заједнице	подршка локалне заједнице	подршка локалне заједнице
12	мере социјалне политике	мере социјалне политике	мере социјалне политике
13	аутомобил у власништву	аутомобил у власништву	аутомобил у власништву

Извор: Sedlecky, Rašević, Topić, 2011.

Изнети резултати указују на транзицију ставова од очекивања појединца да држава смањи финансијску цену родитељства путем обезбеђивања јефтиних кредита за решавање стамбених проблема и боље збрињавање деце запослених мајки да би се више рађало, испољених у 1990-им годинама,¹⁸ до инсистирања младих данас на тешко остваривим предусловима за рађање, као што су: материјална независност и стабилни партнерски односи.

¹⁸ Mirjana Rašević, „Prihvatanje populacione politike na individualnom nivou“, *Stanovništvo* 33, 1–4 (1995): 51.

Простор за политичко деловање на ублажавању феномена недовољног рађања се сужава у условима када индивидуа тежи да базичне ризике стави под контролу.

Утврђени ставови везани за рађање међу студенткињама три београдска факултета, потврђени су у интервјуима који су обављени током 2012. године са 50 тридесетогодишњака из различитих крајева Србије који нису у браку и нису родитељи. Међу интервјуисаним младима као услов за родитељство издваја се: поседовање властитог стана, сталан посао (високо рангиран услов), а следе високи месечни приходи, који се укупно помињу у преко половине случајева. Знатно мање наводе се завршена школа и помоћ родитеља, а на институционалну помоћ друштва (установе за чување деце), а посебно на финансијску помоћ државе, далеко се мање рачуна, па се тако и ређе наводе као услови за родитељство.¹⁹

Два истраживања квалитативног типа спроведена су 2014. године. Једно од њих се базирало на дискусији о овом феномену у оквиру две хетерогене фокус групе од по седам учесница без деце, старијих од 25 година, које су организоване у Београду. У разговорима је наведен низ социјалних и личних разлога везаних за одлагање рађања. Најчешће истицан социјални разлог у обе групе је што су учеснице себе виделе као припаднице „изгубљене генерације“ која дуго живи у хаосу и нема мотива за родитељством. Најчешћи истицани лични разлози нерађања учесница фокус група су да се не осећају спремним за изазове и очекивања која су саставни део материнства и да немају партнера с којим би желеле дете.²⁰

У оквиру другог истраживања сагледани су најважнији узроци одлагања рађања у Србији на основу квалитативне анализе мишљења читалаца дневног листа *Политика* о том питању, чије је упућивање путем Интернета било подстакнуто чланком под насловом „У Београду скоро половина тридесетогодишњакиња нема дете“, објављеном 6. децембра 2014. Осим уопштеног мишљења о коренима овог проблема у Србији, многи читаоци су

¹⁹ Smiljka Tomanović, Dragan Stanojević i Milana Ljubičić, *Postajanje roditeljem u Srbiji. Sociološko istraživanje tranzicije u roditeljstvo* (Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, 2016), 71.

²⁰ Радмила Вељовић, *Друштвени оквир одлагања рађања у Србији* (Београд: Задужбина Андрејевић, 2015), 59–66.

износили и личне разлоге одлагања родитељства за касније године живота. Ауторке истраживања су у коментарима читалаца идентификовале 251 појединачан узрок, од којих 43% припада *макро*, 26% *мезо* и 31% *микро* нивоу. Проблем везан за проналажење одговарајућег партнера/партнерке се издваја као најчешће наведен узрок и чини готово петину свих препознатих разлога одлагања родитељства. Читаоци дневног листа *Полишика* су нагласили егзистенцијалне проблеме, незадовољство друштвено-политичким контекстом и неизвесну будућност као најважније чиниоце који на националном нивоу условљавају одлагање рађања. Међу *мезо* узроцима, издвојене су тешкоће у остваривању стабилне партнерске везе, преоптерећеност жене обавезама у породици и неверовање у институцију брака. Индивидуализам, хедонизам и потрошачки менталитет су идентификовани као најважнији *микро* узроци одлагања рађања.²¹

Доминација конзервативне контроле рађања

Остваривање материнства у каснијем животном добу у Србији додатно угрожава нарушавање здравља и плодности жена услед распрострањене конзервативне контроле рађања. Наиме, низак ниво фертилитета прати и његов саставни део – претежно традиционална контрола рађања у којој доминира ослањање на *coitus interruptus*, и последично, у случају када се трудноћа не жели или не може прихватити, прибегавање абортусу. Отуда дуга историја намерних побачаја у нас.

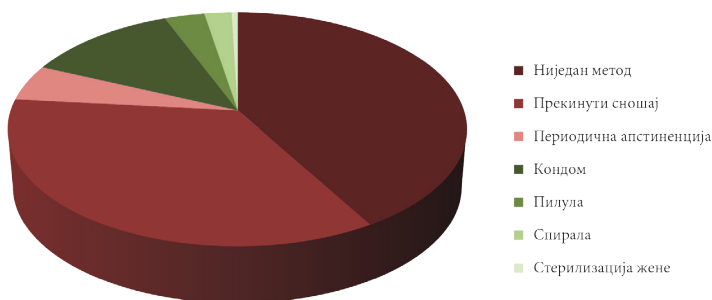
Ни у 21. веку се не обележава помак у овој сфери. Последње репрезентативно истраживање је показало да кондом, комбиновану оралну контрацепцију или интраутерини уложак користи свега 18% жена које су у браку или стабилној партнерској вези, а не желе децу (графикон 3).²² Распрострањеност намерних

²¹ Мирјана Рашевић и Катарина Седлеци, „О феномену одлагања рађања деце у Србији“, у *Рађање или одумирање Србије*, ур. Небојша Радновић (Београд: САНУ, 2016), 142–143.

²² Statistical Office of the Republic of Serbia & UNICEF. *Serbia Multiple Indicator Cluster Survey and Serbia Roma Settlements Multiple Indicator*

Графикон 3. Употреба контрацепције, Србија, 2014.

Извор: SORS, UNICEF, 2014.

прекида трудноће у Србији и данас потврђују налази истраживања које је проценило да је стопа укупних абортуса у 2014. години износила 2,9.²³ То значи да током репродуктивног периода жена просечно има 2,9 намерних побачаја.

Истраживачки продори у нашој средини издвојили су низ чинилаца везаних за неприхватање модерних вредности у сфери контроле рађања. Међу њима најважнији чиниоци су лака доступност намерног прекида трудноће комбинована с јасним тешкоћама везаним за ефикасну употребу контрацепције; недовољно знање о модерној контрацепцији не само међу женама и мушкарцима који имају потребу за превенцијом зачећа, већ и међу здравственим радницима; чврста социјална база за традиционални модел контроле рађања; психолошки отпор према комбинованој оралној контрацепцији и интраутерином улошку; и ограничено спровођење програма за планирање породице.²⁴

Ризику за очување репродуктивног здравља доприноси и неспровођење скрининга на узрочнике полно преносивих инфекција које изазивају пелвичну инфламаторну болест. Међу

Cluster Survey Final Reports (Belgrade: Statistical Office of the Republic of Serbia and UNICEF, 2014), 15.

²³ Katarina Sedlecky & Mirjana Rašević, "The abortion culture issue in Serbia" (paper presented at conference Removing medical, social, cultural and religious barriers to effective and safe contraception, Tel Aviv, Israel, September, 2–4, 2015).

²⁴ Mirjana Rašević & Katarina Sedlecki, "The abortion issue in Serbia", *The European Journal of Contraception & Reproductive Health Care* 14, 6 (2009): 385–390.

њима најчешћа је генитална хламидија, која обично изазива субклиничке хроничне инфекције са резултујућим оштећењем јајовода. У једном истраживању, спроведеном међу сексуално активним адолесценткињама у Београду, присуство хламидије у цервиксу утеруса је установљено код 30% испитаница.²⁵

И младе девојке које припадају вишим социјалним слојевима у Србији својим понашањем озбиљно угрожавају репродуктивно здравље. Истраживање које је обухватило велики број девојака узраста 19–20 година, које су посећивале веб-сајт Удружења за репродуктивно здравље Србије током 2011. године, показало је да је приближно четвртина испитаница ступила у сексуалне односе пре 17. године, имала четири или више партнера, имала сексуални контакт у везама краћим од недељу дана, и излагала се непланираној трудноћи и полно преносивим инфекцијама.²⁶

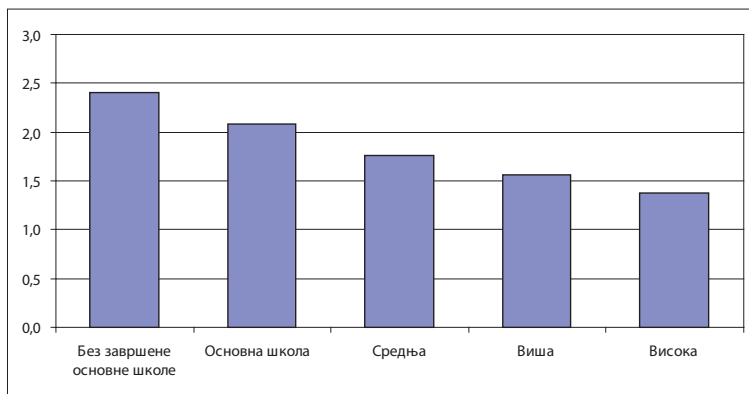
Образовање као чинилац фертилитета

Школска спрема је битна детерминанта фертилитета становништва. Њена карактеристика јесте то да је константна и прецизно мерљива детерминанта, која је тесно повезана с низом социјалних и психолошких, често мање откривених чинилаца фертилитета. Најважнији су: запосленост, занимање, животни стандард, статус у друштву, мобилност, индивидуалне потребе и аспирације и могућности њиховог остварења, различити притисци и обавезе које се постављају пред жену, поимање вредности брака, породице и деце, психолошка цена родитељства, цена мајчиног времена, индивидуализам. Образовање је, осим тога, повезано и с неколико непосредних узрока фертилитета као што су: године ступања у брак, целибат, контрола рађања и други.

²⁵ Катарина Седлецки, Миланка Марковић, Атанасије Марковић и Гордана Рајин, „Чиниоци ризика за настанак хламидијске инфекције гениталних органа у сексуално активних адолесценткиња“, *Српски архив за целокујно лекарство* 129, 7–8 (2001): 169–174.

²⁶ Мирјана Рашевић и Катарина Седлецки, „Сексуално и репродуктивно здравље корисница интернета у Србији“, *Српски архив за целокујно лекарство* 141, 9–10 (2013): 656.

Графикон 4. Просечан број живорођене деце жена старих 40–49 година по школској спреми, Србија, Попис 2011.

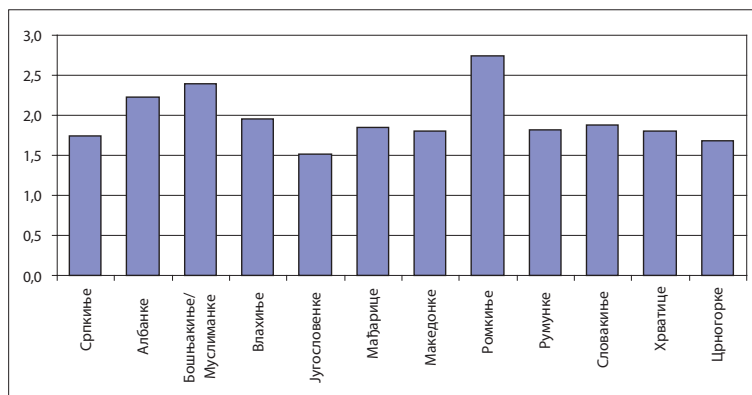

Извор: Рашевић, 2015.

Попис 2011. је показао да у Србији опстаје јасна негативна корелација између нивоа образовања жена старости између 40 и 49 година и просечног броја живорођене деце (графикон 4). Јер, жене без школске спреме и оне с непотпуном основном школом имају највиши фертилитет, знатно – за 0,64 живорођеног детета изнад просечног. Све остале групе жена према школској спреми имају нижи ниво плодности. С порастом образовања фертилитет се смањује, тако да најнижу плодност имају жене с највишом школском спремом. Разлике у нивоу плодности жена према школској спреми проузроковане су брачним варијаблама и социјалним нормама о величини породице, у оквиру којих важно место имају индивидуалне аспирације и положај жене у породици и друштву.

Жене без образовања и оне које су започеле, али не и завршиле основну школу у анализираној старосној кохорти једине бележе стопу кумулативног фертилитета изнад нивоа потребног за замену генерација. У исти мах, ове жене имају виши фертилитет него жене са високом школом за једно живорођено дете (стопа кумулативног фертилитета 2,41 према 1,37). Већи просечан број живорођене деце од два детета по жени, карактерише и жене које су завршиле основну школу (стопа кумулативног фертилитета 2,08). Треба посебно истаћи да је стопа кумулативног фертилитета жена с највишим нивоом образовања у Србији ниска (1,37).

Графикон 5. Просечан број живорођене деце жена старих 40–49 година по националности, Србија, Попис 2011.

Извор: Рашевић, 2015.

Фертилитет жена по националности

Разлике у висини плодности женског становништва по националности су изражене у Србији. Тако се у старосној кохорти жена која се налази при крају плодног периода издвајају две групе: народности са вишим нивоом плодности и етничке групе које карактерише нижа плодност. Жене ромске, бошњачке/муслиманске и албанске²⁷ народности имају јасно више кумулативне стопе фертилитета у односу на Српкиње, Влахиње, Југословенке, Мађарице, Македонке, Румунке, Словакиње, Хрватице и Црногорке. Тако је у 2011. години њихов просечан број живорођене деце у старосној кохорти 40–49 године износио 2,75; 2,39, односно 2,23 (графикон 5).

Елементи социјалног и економског развоја преламају се кроз индивидуалну и колективну свест и институције различитих етничких група. Социјални обичаји, морални кодекси и религијска уверења, међутим, могу појачати или умањити ефекте модернизације. Пре свих, то су: норме везане за склапање

²⁷ Подаци се односе само на пописано становништво.

брачне заједнице, број деце, положај и улогу жене у породици, контролу рађања. Отуда се виша плодност жена албанске, муслиманске и ромске народности може објаснити делом тиме што оне углавном живе на мање развијеним подручјима, али и тиме што су изложене ефикасном утицају конзервативне свести и традиционалних норми, које се одржавају путем породичних ауторитета и ауторитета локалног јавног мњења. Ове етничке групе, по правилу, карактерише и отпор променама или мања отвореност за промене које настају с модернизацијом.²⁸

Ромске медијаторке, помажу Ромима да остваре своја права у систему здравствене и социјалне заштите, а као најважнији разлог рађања већег броја деце ове етничке групе оне виде у традиционалном социо-културном миљеу који окружује Ромкињу: јер рађање деце, пре свега синова, најважнија је улога жене. Медијаторке још наводе и недостатак знања о контрацепцији или немање новца за абортус, али и социјалне бенефиције (дечији додаток и родитељски додаток), као важне разлоге рађања већег броја деце међу Ромкињама.²⁹

Последице недовољног рађања као узрок кризе рађања

Дуго трајање феномена недовољног рађања је основни узрок депопулације и дубоких промена у старосној структури становништва Србије. Тако је број живорођених 2016. године био за 36,1 хиљаду мањи од броја умрлих. Уједно, 2016. је двадесетпета година заредом како се у Србији бележи негативан природни прираштај. Са уделом старих лица са 65 или више година од 19% у укупној популацији и просечном старошћу од 43 године – Србија је међу старијим популацијама у Европи и свету. Саставни део овог процеса је мањи, поготово мањи оптимални, фертилни контингент. Тако

²⁸ Мирјана Рашевић, „О демографском аспекту косовске кризе“, у *Космети – Гордијев чвор*, ур. Јован Ђирић (Београд: Институт за упоредно право, 2008), 62–63.

²⁹ Katarina Sedlecki & Mirjana Rašević, „Challenges in sexual and reproductive health of Roma people who live in settlements in Serbia“, *The European Journal of Contraception & Reproductive Health Care* 20, 2 (2015): 105.

се број жена старости између 15 и 49 година смањило са 1.632.708 на 1.550.651 у Србији у периоду 2011–2016, то јест за преко 80 хиљада за само пет година. Истовремено се број жена старих од 20 до 34 године смањило за готово 50 хиљада (са 702.107 колико је износио 2011. на 653.737 у 2016). Ово је типичан пример како последица неког феномена постаје један од његових узрока.

Исељавање из Србије доприноси кризи рађања

Популационе последице дуге историје исељавања из Србије нису изучаване у довољној мери. Ако се ово питање и покретало, углавном се сводило на цитирање о томе колики је број становника емигрирао из наше земље. То јесте важан податак и у исти мах податак који је тешко утврдити. Но свакако је број лица која су се иселила из Србије значајан. Број исељених је сигурно утицао на смањење броја сталних становника Србије. То није утицало на величину популације само на директан начин. Утицало је и индиректно. Србија је директно губила становнике који су емигрирали, али индиректно и њихову децу када су заједно одлазили и/или ону рођену у некој другој, страниј земљи.

Осим последица везаних за број становника, исељавање је утицало и на обим недовољног рађања деце и на популационо старење Србије. Јер, у природи процеса емигрирања јесте то да доминантно млади људи одлазе из земље порекла. Налази Пописа 2011. су показали је да је млађа старосна структура анкетираниог становништва на раду-боравку у иностранству, у односу на старосну структуру сталног становништва Србије. Најважнија разлика у ове две старосне структуре се односи на значајно веће релативно учешће особа старих између 20 и 39 година у емигрантском контингенту (38,3%), у односу на стално становништво Србије (26,6%).³⁰

Емиграциони потенцијал Србије је још увек велики. Резултати репрезентативног истраживања спроведеног 2010. су

³⁰ Владимир Станковић, *Србија у процесу сјољних миграција* (Београд: Републички завод за статистику, 2014), 66.

показали да би, у хипотетичкој ситуацији да је Србија већ постала чланица ЕУ, сваки четврти испитаник (26%) из општег узорка „сигурно“ потражио посао у некој другој земљи ЕУ. „Вероватно“, следећи понуђен модалитет као одговор на дато питање, изабрала је свака шеста анкетирана особа (15%) из општег узорка. Или другим речима: 42% интервјуисаних из општег узорка је показало манифестну или латентну спремност да потражи посао ван Србије. Повратници у Србију из иностранства су у већој мери изразили манифестну спремност да потраже посао у некој другој земљи (сваки трећи испитаник) у односу на општу популацију (сваки четврти анкетирани). Међутим, ако збирно посматрамо манифестну и латентну спремност, онда нема разлике између општег узорка и посебног узорка у погледу спремности анкетираних да се запосле ван Србије. Посебну спремност да то учине испољили су испитаници млађи од 30 година, преко 80% лица на школовању (ученици и студенти).³¹

Новији увиди о ниском фертилитету и политички одговор

Резултати Пописа становништва спроведеног 2011. године и низа релевантних истраживања омогућавају да се прогнозира да ће се криза рађања у Србији не само наставити, већ и продубити у времену које долази уколико изостане ефикасан политички одговор. Поред побољшања општих друштвених услова, политички одговор на низак фертилитет треба да буде дугорочан, целовит и заснован на резултатима истраживања. Налази о неучествовању млађих старосних кохорти жена у репродукцији становништва и разлозима за одлагање уласка у родитељство – указују доносиоцима одлука на то да је неопходно покушати да се ублаже баријере за

³¹ Ljiljana Bačević et al., *Democracy in Unstable Social Spaces: Serbia-Report on the Survey Conducted in November 2010 in Serbia* (Belgrade: Institute for the Danube Region and Central Europe, University of Vienna, Institute of Social Sciences, 2011), 107–109.

рађање и подизање првог детета у оптималној доби живота. У том смислу је битно смањити не само економску, већ и социјалну и психолошку цену родитељства кроз подршку савременим облицима заједништва између жене и мушкарца и помоћ при успостављању баланса између породице и посла, као и рађања и образовања. Поврх тога, битно је промовисати савремени концепт планирања породице у функцији очувања репродуктивног здравља. Спровођење мера у наведеним правцима било би подстицајно и за рађање другог и/или трећег детета у породици.

ЛИТЕРАТУРА

- Вељовић, Радмила. *Друштвени оквир оглањања рађања у Србији*. Београд: Задужбина Андрејевић, 2015.
- Влада Републике Србије. *Стратегија појачања рађања*. Београд: Влада Републике Србије, 2008.
- Гавриловић, Ана. „Еволуција популационе политике у систему друштвене бриге о деци.“ У *Еволуција популационе политике у Србији 1945–2004*, уредници Милош Мацура и Ана Гавриловић, 105–195. Београд: Српска академија наука и уметности, 2005.
- Рашевић, Мирјана. „Одлагање рађања у оптималној доби живота – основна демографска цена 1990-их у Србији.“ *Зборник Матице српске за друштвене науке* 121 (2006а): 141–149.
- Рашевић, Мирјана. „Фертилитет женског становништва.“ У *Становништво и домаћинство Србије према попису 2002. године*, уредник Горан Пенев. Београд: Републички завод за статистику, Институт друштвених наука, Друштво демографа Србије, 2006б.
- Рашевић, Мирјана. „О демографском аспекту косовске кризе.“ У *Космет – Гордијев чвор*, уредник Јован Ћирић, 53–73. Београд: Институт за уредно право, 2008.
- Рашевић, Мирјана и Катарина Седлецки. „Сексуално и репродуктивно здравље корисница интернета у Србији.“ *Српски архив за целокујно лекарство* 141, 9–10 (2013): 654–659.

- Рашевић, Мирјана. „Фертилитет женског становништва.“ У *Популација Србије њочешком 21. века*, уредник Владимир Никитовић, 74–95. Београд: Републички завод за статистику, 2015.
- Рашевић, Мирјана и Мина Петровић. „Рађање и обнављање становништва.“ У *Развићак сћановнишћва Србије 1950–1991*, уредник Мирјана Рашевић, 45–68. Београд: Институт друштвених наука, 1995.
- Рашевић, Мирјана и Горан Пенев. „Фертилитет женског становништва.“ У *Сћановнишћво и домаћинсћва Рејублике Србије ѓрема ѓојису 1991*, 71–125. Београд: Републички завод за статистику и Институт друштвених наука, 1995.
- Рашевић, Мирјана и Катарина Седлеци. „О феномену одлагања рађања деце у Србији.“ У *Рађање или одумирање Србије*, уредник Небојша Радуновић, 146–155. Београд: САНУ, 2016.
- Станковић, Владимир. *Србија у ѓроцесу сћољних мићрација*. Београд: Републички завод за статистику, 2014.
- Ваћевић, Ljiljana et al. *Democracy in Unstable Social Spaces: Serbia-Report on the Survey Conducted in November 2010 in Serbia*. Belgrade: Institute for the Danube Region and Central Europe, University of Vienna, Institute of Social Sciences, 2011.
- Basten, Stuart & Tomas Frejka. “Fertility and Family Policies in Central and Eastern Europe.” *Barnett Papers in Social Research* 1 (2015): 1–74.
- Lesthaeghe, Ronald. “Postponement and recuperation: Recent fertility trends and forecasts in six Western European countries.” Paper presented at IUSSP seminar International Perspectives on Low Fertility: Trends, Theories and Policies, Tokyo, Japan, March, 21–23, 2001.
- Rašević, Mirjana. „Прићванје популационе политике на индивидуалном нивоу.“ *Становнишћво* 33, 1–4 (1995): 41–55.
- Rašević, Mirjana. „Популациона политика: станје и оћекивања.“ У *Развићак становнишћва Србије 1991 – 1997*, уредник Мирјана Раћевић, 191–213. Београд: Институт друштвених наука, 1999.
- Rašević, Mirjana. “Fertility Trends in Serbia during the 1990s.” *Становнишћво* 42, 1–4 (2004): 7–29.
- Rašević, Mirjana & Katarina Sedlecki. “The abortion issue in Serbia.” *The European Journal of Contraception & Reproductive Health Care* 14, 6 (2009): 385–390.
- Schmidt, L., T. Sobotka, J. G. Bentzen & A. Nyboe Andersen. “Demographic and medical consequences of the postponement of parenthood.” *Human Reproduction* 18, 1 (2012): 29–43.

- Sedlecki, Katarina & Mirjana Rašević. "Challenges in sexual and reproductive health of Roma people who live in settlements in Serbia." *The European Journal of Contraception & Reproductive Health Care* 20, 2 (2015): 101–109.
- Sedlecki, Katarina, Milanka Marković, Atanasije Marković i Gordana Rajin. „Činioci rizika za nastanak hlamidijske infekcije genitalnih organa u seksualno aktivnih adolescentkinja.“ *Srpski arhiv za celokupno lekarstvo* 129, 7–8 (2001): 169–174.
- Sedlecky, Katarina & Mirjana Rašević. "The abortion culture issue in Serbia." Paper presented at conference Removing medical, social, cultural and religious barriers to effective and safe contraception, Tel Aviv, Israel, September, 2–4, 2015.
- Sedlecky, Katarina, Mirjana Rašević & Vesna Topić. "Family planning in Serbia – The perspective of female students from the University of Belgrade." *The European Journal of Contraception and Reproductive Health Care* 1,6 (2011): 469–479.
- Sedlecki, Katarina & Mirjana Rašević. "Challenges in sexual and reproductive health of Roma people who live in settlements in Serbia." *The European Journal of Contraception & Reproductive Health Care* 20, 2 (2015): 101–109.
- Sobotka, Tomas. *Postponement of Childbearing and Low Fertility in Europe*. Amsterdam: Dutch University Press, 2004.
- Statistical Office of the Republic of Serbia & UNICEF. *Serbia Multiple Indicator Cluster Survey and Serbia Roma Settlements Multiple Indicator Cluster Survey Final Reports*. Belgrade: Statistical Office of the Republic of Serbia and UNICEF, 2014.
- Tomanović, Smiljka, Dragan Stanojević i Milana Ljubičić. *Postajanje roditeljem u Srbiji. Sociološko istraživanje tranzicije u roditeljstvo*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, 2016.

Mirjana Rašević

CHILDBEARING CRISIS IN SERBIA: MORE RECENT INSIGHTS

Summary

Serbia is facing a multitude of serious population-related challenges. The principal challenge is the fact that childbearing is far below the replacement level.

The objective of this paper is to consider the childbearing crisis in Serbia from a long-term perspective and to attempt to discuss the completed fertility trends in the near future based on the selected micro, meso and macro factors influencing the low fertility levels.

To that end, it considers more recent research results that are important for understanding low fertility in Serbia. In addition to the 2011 Population Census data, the paper has also examined the findings of a series of quantitative or qualitative research studies, with various target groups, which directly or indirectly relate to the causes of below-replacement fertility and the postponement of parenthood in Serbia.

The trend of the average number of live births to women who were past the reproductive age in 2011, considered by age cohorts, indicates an early appearance of the phenomenon of below-replacement fertility in Serbia and a long period in which the number of live births per woman was stable at the value of 1.8. Although younger cohorts still have

a chance of participating in reproduction, the identified markedly lower average number of live births by women aged between 36 and 40 compared to women aged 41 and over in 2011 raises doubts whether the completed fertility in Serbia will remain stable or if it will actually decline below the 1.8 mark. Especially considering that the postponement of childbearing is widespread and has intensified among women between 20 and 34 years of age. Other than the factors arising from the longstanding economic and social crisis in Serbia, the phenomenon of below-replacement fertility, including the postponement of childbearing, can also be explained by a deep transformation of the society following the pattern of the changes that started earlier in the developed European countries, which resulted in low fertility. The pursuit of motherhood in Serbia is hindered by behaviours that are hazardous to reproductive health. Below-replacement fertility is also influenced by a smaller population of women in the fertility age, especially in the optimum fertility age, which consequently becomes a major cause of the childbearing crisis in Serbia. The childbearing crisis is also exacerbated by the continual emigration from Serbia, most notably of young people. Research results have shown that the emigration potential of our society is still great. At the same time, there is no comprehensive response of the state to the demographic challenges.

In addition to the improvement of overall social conditions, the policy response to low fertility should be continual, comprehensive and research-based. The findings on the non-participation of younger age cohorts of women in reproduction indicate to decision-makers that it is vital to make efforts to mitigate the barriers to bearing and raising one's first child during the optimum period. To that end, it is essential to reduce not only the economic, but also the social and psychological cost of parenthood

through support to modern forms of union between women and men and assistance in reconciling family and work, as well as childbearing and education. At the same time it is important to promote the modern family planning concept with a view to preserving reproductive health. The implementation of the above lines of action would also encourage the decision to give birth to the second and/or third child in a family.

Keywords: low fertility, postponement of parenthood, population policy, Serbia

БРАНИСЛАВ С. БУРЂЕВ

Матица српска, Нови Сад

Политички одговор на недовољно рађање

Апстракт

У раду се разматрају последице и могућа решења проблема депопулације. Ти проблеми већ су препознатљиви и на глобалном и на индивидуалном плану. У земљама захваћеним старењем све су изразитији, те је та искуства потребно имати у виду и размишљати о њиховој примени у специфичним условима Србије која је истовремено и земља у развоју и земља захваћена старењем. Наведени су примери добре и лоше праксе који се примењују у модерном свету: продужење људског века, подстицање усељавања, ограничавање приступа средствима контроле рађања, позитивни подстицаји већим рађањима с дизајнирањем пронаталитетног програма и прилагођавање очекиваној депопулацији. Из овог прегледног рада се види да у Србији не постоје успешни програми планирања породице, иако је 2008. усвојена *Стратегија погшицања рађања*, те ће се депопулација наставити најмање до средине 21. века. Зато је нужно користити примере добре праксе у прилагођавању процесу старења и на глобалном и на индивидуалном нивоу.

Кључне речи: депопулација, старење, политички одговор

■ Демографски развој становништва модерног света има неповољне тенденције због тога што број умрлих надмашује број живорођених (природна депопулација). У наредних тридесет година демографски развитак биће ограничавајући чинилац свеукупног развитка Србије, јер ће се становништво, зависно од варијанте пројекција, смањити од 3,6% до 14,6%. Но, није проблем укупно смањење, већ погоршање „квалитета“ становништва.¹

---

¹ Branislav S. Đurđev, „Koliko dece treba Srbiji?“, *Stanovništvo*, 1–4 (2004): 29–44.

Процењује се да је медијална старост укупног становништва света 2013. године износила 29 година, а према проценама за 227 земаља света у 2014. најстарије становништво и једино становништво чија је медијална старост преко 50 година живело је у Монаку (51 година). На другом и трећем месту по старости биле су популације Немачке и Јапана са по 46 година, а најмлађе становништво живело је у Нигеру и имало је само 15 година у просеку. Те године Србија је са медијалном старошћу од 42 године била на 24. месту. Пројекције становништва Србије наговештавају да ће средња старост у 2041. износити, у ниској варијанти, чак 46,5 година, да ће се удео старих 65 и више година повећати са 17,3 на 25,2%, а удео остарелих (80 и више година) повећаће се са 3,5 на 7,8%.²

Глобални политички одговори на страх од изумирања резултирали су у модерном свету с неколико различитих врста мера популационе политике.³

У модерном свету актуелно је неколико одговора на *below replacement fertility*:

- Мерама за продужење људског века.
- Мерама за повећавање уселјавања.
- Мерама које ограничавају приступ средствима контроле рађања.
- Мерама које теже да повећају фертилитет позитивним подстицајима.
- Мерама за прилагођавање очекиваним демографским променама.

Лични исконски страх од смрти резултовао је најразноврснијим мерама за продужење људског века. Треба рећи да продужење људског века и није мера која се спроводила ради заустављања депопулације. Продужење људског века пратило је процес модернизације и знатно је убрзало пораст становништва у свету. У условима константног фертилитета стопа раста повећава се за 38 промила када се очекивано трајање живота повећа са

² Републички завод за статистику, 2014.

³ Michael S. Teitelbaum, Jai M. Winter, *The fear of population decline* (Orlando, Florida: Academic press, 1985).

20 на 70 година. Међутим, што је људски век дужи свако даље продужење има све мање ефекте на популациони раст. На пример, продужење људског века са 20 на 30 година повећава стопу раста за 14 промила, а са 60 на 70 година само за четири промила. Ако је нето стопа репродукције мања од јединице, ни бесмртност неће значити непрекидан раст. Дакле, продужење људског века у будућности неће битије утицати на стопу раста.⁴

Мере за повећавање усељавања на делу су у богатим земљама, које купују радну снагу. У САД се ових година усељавало више од милион људи годишње, а то је више усељеника него у декади најинтензивнијег насељавања те земље, 1901–1910. године, када се досељавало мање од 900 хиљада лица годишње. Оваквим мерама решавају се краткорочни проблеми недостатка радне снаге, али се у дугорочном смислу јавља проблем смене једног становништва другим становништвом. Према пројекцијама Бувијеа и Девиса (Bouvier, Davis)⁵ – ако Сједињене Америчке Државе (САД) буду имале годишњи миграциони салдо од милион људи (а сада је то управо случај) у њима ће до 2080. године удео белаца (не-Хиспаноамериканца) опасти са скоро 80% колико их је било 1980, на мање од 50% становника. Слична тенденција је све видљивија и у западноевропским земљама. Промене расне и етничке структуре неизбежно значе и промене лингвистичке и културне структуре тога друштва.

Настојање да понуда стране радне снаге буде што већа, а њена цена што мања, може бити и објашњење промењеног става САД према програмима планирања породице. На конференцији о становништву одржаној у Мексику 1984. године, САД је потпуно променила позицију у односу на популациону конференцију у Букурешту 1974. Њихова делегација тада је устврдила да је популациони раст неутрални феномен и да је за успоравање раста кључно слободно тржиште. Ово је веома изненађујућа позиција: уз неколико измењених фраза, овакво тврђење могло

⁴ Ansley Coale, "Increases in Expectation of Life and Population Growth" (Proceedings of the Conference of the International Union for the Scientific Study of Population, Wien, Austria, 1959).

⁵ L.F.Bouvier, C.E. Davis, *The Future Racial Composition of the United States* (Washington D.C: U.S. Government Printing Office, 1982).

би се приписати наступу Кине у Букурешту десет година раније, тј. ставу да уз одговарајући економски систем проблеми популационог раста нестају (Murray).⁶

Изгледа да је разлог промени става врло прецизна рачуница. Према израчунавањима познатог америчког демографа Томаса Еспеншеда (Espenshade)⁷ у 1980. години директни трошкови исхране, одеће, становања, медицинских услуга, образовања до навршене 18. године, и још четири године колеџа – коштају родитеље 85 хиљада долара по детету, а уз индиректне трошкове (изгубљену зараду мајке) ови трошкови пењу се на 100 хиљада код породица с ниским приходима, до 140 хиљада долара код породица са средњим приходима. Ова процена је за 30% већа од процене за 1977, а то значи да су данашњи трошкови подизања деце неупоредиво већи. Увозом образоване радне снаге која је у најбољим годинама смањују се ове огромне демографске инвестиције, које смањују штедњу и производна улагања. Медијско противљење најезди радне снаге с југа је цинично. Запад зависи од те радне снаге, тражи ту радну снагу, али инсистира на праву да одабира само оне који су здрави, у пуној радној снази, образовани, који знају језик...

Ограничавање приступа средствима контроле рађања одувек је било непопуларно и коришћено је у тоталитарним режимима. У настојању да подигну стопу наталитета неке државе: Румунија у периоду 1966–1989, Бугарска, Чехословачка и Мађарска у више наврата, као и Пољска у деведесетим годинама – одлучиле су се на мање или више рестриктивну политику према намерном прекиду трудноће. Но, очекивани дуготрајни ефекти у смислу повећања нивоа рађања нису остварени.⁸ У блажем облику сличне мере могу се препознати и у неким демократским земљама у виду забране неких метода контрацепције, непостојања могућности за стерилизацију и слично.

Мере за повећање фертилитета позитивним подстицајима примењиване су у различитим комбинацијама и с неједнаким

⁶ Murray, Anne Firth, "A global accounting", *Environment* 27, 6 (1985): 7–34.

⁷ Espenshade, J. Thomas, "Rising a child can now cost \$85,000", *Intercom* 8, 9 (1980): 9–19.

⁸ Мирјана Рашевић, „Абортус и пронаталитетна политика“, *Зборник Мајнице српске за друшћивене науке*, 110–111 (2001): 75.

интензитетом у већини држава с недовољним рађањима и имале су ограничено дејство, пре свега временско. Један од важних разлога могао је бити и у чињеници да у мноштву мера неке од њих нису биле погодне за коришћење, а да су се неке опет неким корисницима чиниле недовољно подстицајне. Зато стимулус мора бити једноставан, јасан, свима доступан, разумљив и привлачан.

Према неким израчунавањима⁹ повећање улагања у подстицање рађања од 25% повећаће фертилитет само за 0,1 дете по петогодишту. То значи да је Србији за досезање нивоа просте репродукције потребно 25 година. Мандат политичарима, међутим, траје четири године, а издвајања за подстицање рађања веома су скупа, мере се милионима евра, тако да ни најбогатије земље не могу то олако да плате. У сиромашним земљама, попут наше, много је других захтева које је потребно финансијски задовољити. Као прагматични људи, политичари избегавају да улажу значајнија средства у програме који за време њиховог мандата неће дати резултате и који ће их „коштати“ полагаја, а чије ће позитивне ефекте искористити нека друга странка у некој од следећих генерација политичара.

Ова мера представља једини одрживи одговор на проблем недовољног рађања, а то значи да с програма популационе политике треба прећи на програме планирања породице, којом приликом се узима у обзир и број деце који је потребан за просту замену генерација. Веома је важно имати јасан циљ и правити разлику између термина популациона политика и термина планирање породице. Популациона политика део је социјалне политике и мере популационе политике не морају нужно да изазивају промене у рађањима. Оне пре свега теже хармонизацији односа у друштву. Планирање породице много је егзактнији појам у коме се дефинише жељени број деце.

Мере популационе политике односе се на већи број корисника, док се мере планирања породице дизајнирају тако да се односе на циљане групе. Ако знамо да је највећи мањак деце потребне за замену генерација у групи мајки са троје деце, онда

⁹ Peter McDonald, "Low fertility and the state: The Efficacy of Policy", *Population and Development Review* 32, 3 (2006): 485–510.

се свако планирање породице мора обрађати мајкама у овој групи. Овакав приступ је не само ефикаснији него и много економичнији. На пример, ако се давања у некој мери усмеравају на сву децу онда би 2002. године број корисника био 78.101 (то је број укупно рођених), а ако би она била усмерена само на мајке са троје и више деце, онда би број корисника био само 10.393. То даље значи да би мере планирања породице могле бити знатно опипљивије, ако би се, на пример, новчана помоћ приликом рођења детета усмерила само на треће и четврто дете сума би била преко седам и по пута већа (78.101/10.393). Другим речима, нецелисходно је малим средствима стимулисати рађање првог детета (рађање првог детета и није потребно стимулисати јер скоро сви брачни парови настоје да имају дете). Целисходније је средства за подстицање рађања концентрисати и тако увећана их давати као озбиљан подстицај само родитељима с троје и четворо деце. У циљаном програму планирања породице друго дете може се сматрати и као транзиционо за родитеље који намеравају да се одазову на давања за треће дете.

Деца код нас већ одавно не значе економску добит, те су традиционално ниске норме досегле критичне вредности. Друштвена брига о репродукцији углавном је симболична, те је имање деце препуштено само брачним паровима. У таквој ситуацији није чудо да неки мислиоци сматрају да се у модерним друштвима деца рађају само због јединственог задовољства које пружа родитељство.

У циљу повећања фертилитета становништва, планирање породице мора бити тако формулисано да узима у обзир број деце који је потребан и да води рачуна о механизму дејства многобројних чинилаца. Потребна је друштвена акција која подразумева посебно истраживање проблема, мера и искустава код сличних популација у свету, као и праћење остварених резултата.

Основни постулат зато гласи: већи фертилитет мора бити економско преимућство. Ако су деца делом и опште добро, као и свако друго, друштво без довољно деце мора понудити и цену како би „купило“ дете више. У оваквој ситуацији није се захвално залагати за већа издвајања. Но, посматрајући дистрибуцију породица према броју деце у подручјима која немају проблема са обнављањем становништва, закључујемо да се не треба плашити

да ће број породица са троје, а поготово са више од троје деце, бити нарочито велики.

Као могућности, у модерном свету, све су озбиљнији предлози да мајке на изборима треба да имају додатни глас за свако малолетно дете, а да радно способни треба да уплаћују део свог пензијског осигурања директно својим родитељима.¹⁰ Тако би и радно способни били стимулирани да имају више деце која би им, у старости, надокнадила уплате сопственим родитељима и повећала пензије. Последњим решењем поново бисмо дошли у ситуацију да нас наша деца 'лебом' хране.

Универзални циљ је досезање нивоа стационарног становништва где неће бити потребе за прекомерним демографским инвестицијама, али ни проблема са заменом генерација.

У трагању за оптималним фертилитетом треба имати у виду да најмање десетак процената жена ни у будућности неће учествовати у репродукцији (због смртности, стерилитета и, све више, других разлога) и да је оптимални удео жена са троје деце негде између максимума и минимума. Тачније, минимални удео жена са троје деце на крају репродуктивног периода треба да износи 30% од укупног броја жена, или трећину жена које рађају, под условом да све остале жене које рађају роде по двоје деце. У случају да 70% свих жена заврши своју репродукцију с троје деце за обезбеђење просте репродукције нису потребна додатна рађања, па чак 30% жена не мора да учествује у репродукцији.

Поучени искуствима, углавном неуспешних пронаталитетних програма у европским земљама, морамо нагласити важност неких предуслова за дизајнирање пронаталитетног програма имајући у виду преовлађујуће социоекономске трендове.¹¹

- Прво, сваки програм мора бити оријентисан према жени (перспективној мајци), мора водити рачуна о њеном здрављу, образовању и врстама помоћи у подизању деце.

¹⁰ Paul Demeny, "Pronatalist policies in low-fertility countries: Patterns, performance, and prospects", *Population and Development Review* 12 (Supp.) (1986): 335–358.

¹¹ Sarah F. Harbison, Warren C. Robinson, "Policy Implications of the Next World Demographic Transition", *Studies in Family Planning* 33, 1 (2002): 37–48.

Постојано низак фертилитет условљава и транзицију односа међу половима, те су жене све више укључене у планирање и извршење нових социјалних програма.

- Друго, нужно је да централна јединица програма буде жена и њена деца. Другим речима, програм не треба да буде усмерен на породицу, јер она губи на значају. Наравно, самачка домаћинства нису практична, па већина мушкараца и жена живи с неким делећи трошкове и, можда, још нешто узвишеније. „Домаћинство“ или „корезидентна група“ можда су адекватнији термини за овакав начин живота. У многим индустријским земљама данас је улазак или излазак из брака једноставнији од куповине или продаје куће.
- Треће, програм мора да понуди јасну економску помоћ и мотивацију жени која размишља о рађању. Такав програм не значи да друштво „купује дете“, него да преузима на себе финансијске и психичке трошкове које потенцијална мајка предвиђа да ће јој донети ново дете.
- Четврто, пронаталитетни програм мора да буде промовисан темељном медијском кампањом, усмереном ка мењању јавног мњења у прилог већем фертилитету. Неко ће тврдити да ово звучи као манипулисање. Ову тврдњу је тешко негирати јер емоционална реакција на страх од изумирања може поново омогућити некоме да тражи децу за државу, цркву, партију, уместо да тражи богатије друштво за људе.
- Програми планирања породице су веома скупи и зато захтевају претходну јавну расправу и јасно одређивање извора финансирања.
- Програм мора бити на националном нивоу, иако се понекад он неко време тестира на мањој територији.
- Програм планирања породице мора водити рачуна да својим мерама не доведе до осиромашивања породица с троје и више деце, то јест мора настојати да бројној деци обезбеди економски просперитетно детињство. Зато давања, попут дугорочних додатака, треба нудити само мајкама које су у години рађања трећег или четвртог детета вишег реда имале решено стамбено питање и надпросечне приходе по члану домаћинства. Данас је то, нажалост, обрнуто.

Популациона политика мотивисана је углавном социјалним или родним разлозима, с надом да она може довести и до споредног ефекта у виду повећања фертилитета.

- Утврдити право мајке (из породице која је у години рађања трећег детета имала надпросечне приходе по члану домаћинства и решен стамбени проблем) на родитељски додатак у висини просечне месечне зараде у Републици Србији (без обзира на то да ли она већ остварује зараду из радног односа или има неке друге приходе) од момента рођења трећег детета па све до завршетка школовања најстаријег детета, а најдуже до навршених 27 година најстаријег детета. После тога такве мајке стицаће право на просечну пензију, без обзира на узраст или број година пензијског стажа (наравно, оне ће такође имати право да раде све до навршених година за одлазак у пензију).

Досезање општег циља неминовно захтева и претходно досезање посебних циљева – и на глобалном и на локалном нивоу као што су:¹²

- Усклађивање рада и родитељства (приватног живота).
- Снижавање психолошке цене материнства.
- Промоција репродуктивног здравља младих.
- Борба против неплодности.
- Здравно материнство.
- Позитивна популациона клима.

Осим промоције жена лекарки, жена банкарки, жена научних радница – потребно је на исти начин промовисати и жене мајке, тј. промовисати жене из добростојећих породица које су родиле троје или четворо деце за заједничко срећније друштво.

Прилагођавање демографским променама значи да друштво настоји да предупреди и олакша проблеме који ће се јавити услед депопулације. Ти проблеми јављаће се и на глобалном и на индивидуалном плану.

¹² Влада Републике Србије, *Стратегија поспешивања рађања* (Београд: „Службени гласник РС”, 2008).

На глобалном плану десиће се велике промене у пословању:

- Производња робе за треће доба биће у успону.
- Неки сектори економије попут туризма обраћаће се све више старима, те ће се развијати бањски туризам, крстарења...
- Земље захваћене депопулацијом – технологијом ће настојати да надоместе недостатак радне снаге у одређеним секторима економије.
- Пошто ова мера није лако остварива, прибегава се реформи пензијског система, а која обавезно значи подизање старосне границе за државну пензију и/или смањивање износа државних пензија. Ова мера има високу политичку цену: буне се сви – и радно активни и пензионери.
- Пошто ће удео пензионера бити све већи, они ће у демократским друштвима имати све већи политички утицај. Нужно је омогућити што нормалнији свакодневни живот својим остарелим грађанима:
- претварањем вишка школа у домове за старе, изградњом пензионерских села...;¹³
- уклањањем архитектонских препрека, ивичњака у граду, увођењем лифтова у аутобусе, стимулисањем кућне доставе робе.

На индивидуалном плану изазови ће бити још разноврснији.

- Активност: помериће се ка старијем годишту, нагласак ће бити на целоживотном образовању и раду од куће.
- Финансије: пензије ће бити све мање и многи ће се окретати додатним пензијским осигурањима. Наследници ће бити богатији, али ће на наследство чекати дуже.
- Здравље: трошкови ће бити све већи.
- Становање: са старењем појединац ће од независне јединке постајати све зависнији, па ће му бити потребна прво мала и повремена, а касније све већа дневна помоћ.

¹³ Branislav S. Djurdjev, "Retirement villages as a way of village renewal" (paper presented at EUGEO congress, Budapest, Hungary, 30 August–2 September, 2015).

- Друштвени живот: класични образац – прародитељи, родитељи, деца биће надограђен са још једном генерацијом.
- Транспорт: иако већ данас постоје колица која могу да се пењу уз степенице, вероватније је да ће развој ићи ка уклањању архитектонских препрека у насељима..

Закључак

- Приказ политичких одговора модерног света на недовољно рађање показује да у Србији не постоје одрживи и адекватни одговори на страх од изумирања, иако постоји усвојена Стратегија за подстицање рађања.
- Пројекције становништва нису само „гомиле“ бројева. Оне указују на могуће промене у функционисању државе, њене економије и свакодневног живота њених грађана. Становништво Србије ће до средине 21. века карактерисати незаустављива депопулација.
- Нужно је прилагођавати се очекиваним демографским променама користећи искуства модерног света, све док фертилитет низом подстицаја не достигне ниво простог обнављања становништва.

ЛИТЕРАТУРА

- Влада Републике Србије. *Стратегија одрживицања рађања*. Београд: Службени гласник РС, 2008.
- Рашевић, Мирјана. „Абортус и пронаталитетна политика.“ *Зборник Мајнице српске за друштвене науке* 110–111 (2001): 75–82.
- Републички завод за статистику. *Пројекције становништва Републике Србије, 2011–2041*. Београд: Републички завод за статистику, 2014.
- Bouvier, L. F., C. E. Davis. *The Future Racial Composition of the United States*. Washington D.C: U.S. Government Printing Office, 1982.
- Coale, Ansley. “Increases in Expectation of Life and Population Growth.” *Proceedings of the Conference of the International Union for the Scientific Study of Population*, Wien, Austria, 1959.
- Demeny, Paul. “Geopolitical aspects of population in the twenty-first century.” *Population and Development Review* 38, 4 (2012): 685–705.
- Demeny, Paul. “Population Policy Dilemmas in Europe at the Dawn of the Twenty-First Century.” *Population and Development Review* 29, 1 (2003): 1–28.
- Demeny, Paul. “Pronatalist policies in low-fertility countries: Patterns, performance, and prospects.” *Population and Development Review*, 12 (Supp.) (1986): 335–358.
- Demeny, Paul. “Re-linking fertility behavior and economic security in old age: A pronatalist reform.” *Population and Development Review* 13, 1 (1987): 128–132.
- Djurđev, S. Branislav. “Retirement villages as a way of village renewal.” Paper presented at EUGEO congress, Budapest, Hungary, 30 August–2 September, 2015.
- Ђурђевић, S. Branislav. „Koliko dece treba Srbiji?“. *Stanovništvo* 1–4 (2004): 29–44.
- Espenshade, J. Thomas. “Rising a child can now cost \$85,000.” *Intercom* 8, 9 (1980): 9–19.
- Harbison, F. Sarah, Warren C. Robinson. “Policy Implications of the Next World Demographic Transition.” *Studies in Family Planning* 33, 1 (2002): 37–48.
- McDonald, Peter. “Low fertility and the state: The Efficacy of Policy.” *Population and Development Review* 32, 3 (2006): 485–510.
- Murray, Anne Firth. “A global accounting.” *Environment* 27, 6 (1985): 7–34.
- Teitelbaum, S. Michael, Jai M. Winter. *The fear of population decline*. Orlando, Florida: Academic Press, 1985.

Branislav S. Djurdjev

POLICY RESPONSE

TO SUB-REPLACEMENT FERTILITY

Summary

The paper considers the consequences of and possible solutions to depopulation problems. These problems are already acknowledged, at both the global and local levels. In ageing countries, they are increasingly severe and the paper suggests that Serbia should bear in mind those experiences and think about the possibilities to implement some of them in its specific settings, since Serbia is a country with a developing economy and an ageing population. Examples of good and bad practices from the modern world are presented: increase in life expectancy, immigration incentives, restriction of the means of birth control, positive incentives for fertility increase and the measures for adapting to the expected demographic changes, most notably to all consequences of population ageing. Serbia lacks an effective family planning programme, so it is necessary to learn from the good practices of adapting to ageing on the global and local levels, since the trend of depopulation will continue.

Globally, there will be major changes in how businesses will operate. For instance, there will be a rise in the production of goods for the third age; certain economic sectors (such as tourism) will increasingly focus on the elderly, which will allow spa tourism and cruises

to thrive, while the countries affected by depopulation will try to use technology in order to compensate for the lack of labour force, where necessary. However, this last measure is not so easily feasible, and the problem is more likely to result in the reform of the pension system that entails an increase of the retirement age for the state pension and/or a decrease in the amount of the state pension. This, in turn, has a high political price and leads to a revolt by everyone – both workers and pensioners – since the share of the retired population will only be bigger and, consequently, its influence in democratic societies will become stronger. Taking all this into account, a country needs to enable a normal daily life to its senior population, for example by turning more schools into retirement homes or by building retirement villages. At the level of individuals, the challenges will be more diverse – activity will shift towards the older age, the focus will be placed on life-long education and work from home, many people will join additional pension schemes, heirs will be richer but they will wait for their inheritance longer, and health care expenses will become higher, which will lead to an increased dependence of older people, who will need more help on a daily basis as the time goes by, and this is a typical pattern – in addition to grandparents, parents and children, there will be one more generation to care for.

Keywords: depopulation, ageing, policy response

ГОРДАНА МАТКОВИЋ

Универзитет Метрополитан,
Факултет ФЕФА и Центар за социјалну политику

БОШКО МИЈАТОВИЋ

Центар за либерално-демократске студије

КАТАРИНА СТАНИЋ

Универзитет Метрополитан,
Факултет ФЕФА и Центар за социјалну политику

Политике усмерене на смањење економске цене родитељства у Србији

Апстракт

Одлука о рађању је економски рационална одлука, родитељи максимизују своју функцију корисности. Јавне политике које смањују индивидуалне, приватне трошкове подизања деце отуда утичу на фертилитет. У Србији се деци и породицама с децом додељују различита новчана давања, која утичу на смањење директних и индиректних трошкова подизања деце. Новчана давања за најугроженије породице с децом и за децу у Србији, чине важан део социјалне заштите и социјалне сигурности, а утичу и на смањење економске цене родитељства. Кроз новчана давања која су усмерена на сиромашну децу, новчану социјалну помоћ и дечији додатак, заштићено је у Србији приближно свако треће дете (400 хиљада деце). На смањење иницијалних трошкова приликом рађања утиче и родитељски додатак, који прима приближно 60 хиљада породица. Смањење индиректних опортунитетних трошкова остварује се уз помоћ накнаде зараде током одсуства поводом рођења детета коју прима 40 хиљада корисника. Расходи за новчана давања у оквиру функције породица/деца у Србији износе 1,2% БДП-а и нижа су него у ЕУ. Обухват и адекватност пре свега су неодговарајући за давања која су усмерена на сиромашне, али и у програмима накнада зарада и родитељског додатка могуће је указати на поједине карактеристике које упућују на неефикасност. Са аспекта популационе политике значајно је да се анализирају и услуге социјалне и дечије заштите, посебно раног развоја и чувања деце.

Кључне речи: новчана социјална помоћ, дечији додатак, накнаде зараде поводом рођења детета, родитељски додатак, цена родитељства

Увод¹

Основни демографски проблем у високо и средње развијеном делу света је низак фертилитет, то јест рађање које је недовољно за просто обнављање становништва. Оно води дугорочном смањењу становништва и његовом старењу, с веома неповољним социјалним и економским последицама. У најразвијенијим земљама Европе и САД имиграција олакшава тај проблем, уз тешкоће са интеграцијом имиграната, али у многим другим друштвима то није могуће.

Без обзира на миграциони салдо, многе земље развијеног дела света, а и земље са средњим дохотком, спроводе експлицитне или имплицитне програме подстицања рађања, односно програме социјалне подршке деци и породици који могу имати позитивне импликације на ниво рађања. Тако се програмима чија је сврха остварење социјалних циљева такође подстиче рађање. И у Србији се деци и породицама с децом додељују различита новчана давања, која утичу на смањење директних и индиректних трошкова подизања деце.

У првом делу рада су образложене основне поставке економске теорије фертилитета, механизми помоћу којих држава утиче на смањење трошкова подизања детета и дат је кратак преглед политика у развијеним земљама. У другом делу су приказани расходи, обухват и адекватност најважнијих новчаних давања за децу и породице са децом у Србији. У трећем делу рада презентовани су дискусија и закључци.

¹ Захвалница – аутори дугују захвалност УНИЦЕФ-у који је 2013. године финансирао студију *Новчана давања за децу и породице с децом у Србији – анализа и препоруке*, на којој се једним делом заснива и овај чланак.

1. Економска теорија фертилитета, трошкови подизања детета и политике усмерене на смањење трошкова

Економска теорија фертилитета

Анализе трошкова подизања деце заснивају се на економској теорији фертилитета. Економска теорија фертилитета има смисла из два уверљива разлога. Прво, стога што одлука о рађању има важне економске последице по породицу, односно по њено благостање. Нема сумње да рађање поседује биолошку или емотивну димензију, али исто тако нема сумње да је подизање деце повезано са знатним трошковима који ангажују финансијске и остале ресурсе (на пример: време) који би могли бити употребљени на нешто друго. Другим речима, на одлуку о рађању не утичу само економски моменти, али би њихово занемаривање свакако било погрешно.

Друго, већина потенцијалних инструмената пронаталистичке политике или је непосредно економска, као финансијски трансфери, пореске олакшице и одсуства с рада, или поседује битну економско-финансијску страну, као образовање, становање и запошљавање.

Економска теорија фертилитета чији је родоначелник Гери Бекер (Gary Becker)² почива на претпоставци да појединци доносе рационалне одлуке о рађању како би увећали своју добробит, а узимајући у обзир ограничене сопствене капацитете, ограничене финансијске могућности, ограничене информације и ограничено време на располагању.³

Два су основна налаза ове теорије: прво, да раст дохотка подстиче фертилитет, мада у супротном правцу делује тежња родитеља да с растућим дохотком својој деци обезбеде све више услова за успешан живот („квалитет деце“)⁴ и спремни су да за ту

² Видети, на пример, Gary Becker, "An economic analysis of fertility" in *Demographic and Economic Change in Developed Countries* (Princeton, NJ: Princeton University Press and NBER, 1960); Gary Becker, *A treatise on the family* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1981).

³ Детаљније, на пример, Martin Werding, "Children are costly, but raising them may pay: The economic approach to fertility", *Demographic Research* 30 (2014): 253–276.

⁴ Gary Becker, *A treatise on the family* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1981), 231.

сврху издвоје више новца; и друго, да ће фертилитет бити мањи уколико деца коштају више, и обрнуто.

Право државе да утиче на питања рађања потиче из чињенице да рођење детета има ефекте не само у породици, већ и на друштвеном плану – будући да бројне социјалне, економске, политичке, одбрамбене и друге одлике друштва директно зависе од броја и старосне структуре становништва, не само у садашњем тренутку већ и у даљој будућности. Казано економским речником: рађање или нерађање деце има екстерне ефекте, што оправдава државну интервенцију.

У економским и институционалним околностима развијених земаља, већи број деце доноси друштвене користи када постоје високи расходи за дугове и јавна добра, као и јавни пензијски и здравствени системи и програми дуготрајне неге. Истраживања показују да нето фискалне екстерналије могу да буду веома високе када се узму у обзир не само деца рођена у датој земљи, већ и њихови потомци.⁵

Емпиријски докази о утицају финансијске подршке породици на фертилитет су мешовити, па и контрадикторни, уз бројна ограничења економских модела и тешкоће мерења.⁶ Најновија компаративна истраживања указују да су у једном броју земаља Централне и Источне Европе новоуведене финансијске подстицајне мере довеле до повећања стопе укупног фертилитета, али је неизвесно да ли су ови ефекти краткотрајни или ће се одразити и на завршни фертилитет.⁷ Као најуспешније се ипак оцењују политике свеобухватне подршке породицама са децом.⁸

⁵ Douglas A. Wolf, Ronald D. Lee, Timothy Miller, Gretchen Donehower and Alexandre Genest, "Fiscal Externalities of Becoming a Parent", *Population and Development Review* 37,2 (Jun 2011): 241–266.

⁶ Anne H. Gauthier, "The impact of family policy on fertility in industrialized countries: a review of the literature", *Population Research and Policy Review* 3, 26 (2007): 323–346; Angela Luci and Olivier Thevenon, "The Impact of Family Policies on Fertility Trends in Developed Countries", *European Journal of Population* 29, 4 (2013): 387–416.

⁷ Tomas Frejka and Stuart Gietel-Basten, "Fertility and Family Policies in Central and Eastern Europe after 1990", *Comparative Population Studies* 41, 1 (2016): 3–56.

⁸ Thérèse Letablier, Angela Luci, Antoine Math and Olivier Thévenon, *The costs of raising children and the effectiveness of policies to support parenthood in European countries: a Literature Review* (Brussels: European Commission,

Трошкови подизања деце

Подизање детета од колевке до зрелости врло је скуп подухват, како за породицу тако и за друштво. Јер, и породица и друштво сnose по један део укупних трошкова. Породица сноси оне непосредне, свакодневне трошкове подизања деце (становање, исхрана, одећа и обућа, лична хигијена, рекреација, културне потребе, школске потребе итд.). У просеку се на децу троши 20–30% буџета домаћинства, у зависности од броја и узраста деце, образовања, породичног дохотка и „преговарачког процеса унутар домаћинства“.⁹ Држава, са своје стране, сноси значајне трошкове који се понекад превиђају, као бесплатну здравствену заштиту и школовање, али и пружа финансијску и другу помоћ породицама с децом. Веће трошкове имају они родитељи који, осим задовољавања основних потреба, желе да више инвестирају у своје дете, обезбеђујући му додатне развојне могућности кроз боље (плаћено) школовање и друге програме (спорт, учење страног језика, итд.).

Директни финансијски трошкови породице нису и једини које породица сноси: постоје и индиректни, неночвани, али једнако значајни. Први је губитак зараде, јер неки родитељи, а посебно мајке, напуштају радну активност да би могли да се брину о деци. Тај губитак може бити потпун, или само делимичан када родитељ ради непуно радно време. Друго, ови прекиди у раду доносе и тзв. каријерне губитке, јер родитељ не успева да изгради каријеру какву би имао да нема деце, ни прекида у раду. На крају, још један не мали губитак који се реализује тек у старијем добу је смањење пензијских права које доносе прекиди радне активности и каријерни губици.

2009): 21; Tomas Frejka and Stuart Gietel-Basten, “Fertility and Family Policies in Central and Eastern Europe after 1990”, *Comparative Population Studies* 41, 1 (2016): 3–56; Angela Luci and Olivier Thevenon, “The Impact of Family Policies on Fertility Trends in Developed Countries”, *European Journal of Population* 29, 4 (2013): 387–416.

⁹ Herwig Immervoll and David Barber: *Can Parents Afford to Work? Childcare Costs, Tax-Benefit Policies and Work Incentives*, IZA DP No. 1932 (January 2006): 4; OECD, *Doing Better for Families* (Paris: OECD, 2011); Thérèse Letablier, Angela Luci, Antoine Math and Olivier Thévenon, *The costs of raising children and the effectiveness of policies to support parenthood in European countries: a Literature Review* (Brussels: European Commission, 2009).

Држава располаже бројним инструментима за смањење трошкова подизања детета, који могу да се поделе у три групе по сродности.

У прву групу инструмената спадају *финансијски њогсџицаји*: дечији додаци, једнократна давања, порески подстицаји и стамбене повластице.

Дечији додаци су периодична новчана давања родитељима за децу. Дечији додаци могу да буду универзални (без провере материјалног стања) или таргетирани (намењени само сиромашнима) – што даје различите подстицаје рађању и подразумева различите буџетске трошкове.

Једнократна давања се додељују у тренутку рођења детета (родитељски додатак у Србији, матерински капитал у Русији), или у тренутку поласка детета у школу и слично. Идеја је да се релативно великим давањем које се додељује током кратког временског периода или чак једнократно, пружи снажан подстицај рађању.

Порески њогсџицаји не представљају директно новчано давање породици, већ јој доносе уштеду на смањеним порезима. Порески подстицај може да има облик одбитне ставке на децу у пореском билансу родитеља код пореза на доходак (повластицу примају бољестојећи грађани, који су обвезници овог пореза) или умањење ПДВ-а на робу намењену деци (административно је компликовано).

Стамбене њовластице, повезане с породичним програмима и децом, могу имати различите облике: олакшице при куповини станова или кућа, на пример, кроз умањење каматних стопа код стамбеног кредита; социјално становање, то јест становање у државном стану по повољној кирији; редовно месечно финансијско давање за умањење кирије на закупљеном стану или кући; субвенције трошкова становања итд.

Друга група, *бесџајне или субвенционисане услуге или робе* обухвата врло различите услуге, попут *образовања, здравсџва, услуга социјалне зашџице*, као и давања у природи, нпр. *бесџајни уџбеници и школски оброци, бесџајан џревоз* итд. Ова група обухвата и *субвенционисане услуге чувања деце*, обично у предшколским установама, али и код куће. Ово су врло значајни програми за развој деце, који омогућавају и радно ангажовање родитеља.

У трећој групи су инструменти који утичу на *радно ангажовање*, као што су одсуства уз накнаду зараде, флексибилни радни аранжмани и сл.

Боловања и одсуства повезана с родитељством, као *шрудничко* и *породиљско* за мајке, затим *родитељско* одсуство код мало старије деце, а посебно болесне или деце са инвалидитетом – сматрају се једним од најзначајнијих инструмената за подстицање рађања јер олакшавају усклађивање рада с породичним обавезама. Овај комплекс мера омогућује не само одуство са рада, већ и финансијска примања за време боловања или одсуства и право на повратак на исто радно место.

Флексибилни радни аранжмани обухватају, осим скраћеног радног времена, још нека решења из области радних односа, као што су: флексибилно радно време (померање почетка и краја), рад код куће, подела радног времена на два дела и слично. Они треба да омогуће усклађивање рада и родитељства, то јест прилагођавање радног времена потребама подизања деце.

Политике усмерене на смањење директних трошкова подизања деце утичу и на смањење сиромаштва, а политике усмерене на смањење индиректних трошкова утичу и на повећање економске активности и запослености жена.

Основна решења у развијеним земљама

У свету постоји велико шаренило модела и мера политике из области породице и бриге о деци. Чак ни у Европској унији (ЕУ) не постоји хармонизација прописа из ове области. Основне разлике тичу се напред поменуте три основне области интервенције: новчаних давања, родитељских одсустава и институционалних услуга у природи. Врло је различито и учешће ових расхода у БДП-у.

Нордијске земље (Данска, Исланд, Норвешка, Финска и Шведска) обезбеђују широку подршку запосленим родитељима с малом децом (млађом од три године) кроз комбинацију дуготрајних одустава по рођењу детета и веома широком расположивошћу услуга за децу.

Англосаксонске земље (УК, Ирска, Аустралија, Нови Зеланд, у мањој мери САД и Канада) стављају нагласак на финансијску помоћ усмерену на сиромашне породице, самохране родитеље и предшколску децу.

Зајадноевројске и источноевројске земље представљају хетерогену групу, која заузима место између нордијских и англосаксонских земаља. Углавном се фокусирају на финансијску подршку, док је институционална подршка деци ограничена.

Јужноевројске земље у све три области заостају за другима и не интервенишу много у породичној сфери.¹⁰

Земље с дугом традицијом и диверзификованом подршком породицама с децом (Француска и нордијске земље) показују најбоље резултате, и то у свим сферама – фертилитет, запосленост, сиромаштво.¹¹

2. Новчана давања за децу и породице с децом у Србији

Најважнија новчана давања за децу и породице с децом у Србији су новчана социјална помоћ (НСП) и дечији додаток (ДД) чији је примарни циљ смањење сиромаштва, родитељски додаток (РД) који се додељује ради подршке рађању, додаток за негу и помоћ другог лица (ДНП) који треба делимично да компензира трошкове неге деце и особа са инвалидитетом и накнаде зараде за време одсуства поводом рођења детета (ОПРД) чији је примарни циљ усклађивање рада и родитељства.

¹⁰ Olivier Thévenon and Neyer Gerda (eds), *Family policies and diversity in Europe: The state-of-the-art regarding fertility, work, care, leave, laws and self-sufficiency* (Families and Societies project, WP 7/2014); Olivier Thévenon, "Family policies in OECD countries: A comparative analysis", *Population and development review* 37, 1 (2011).

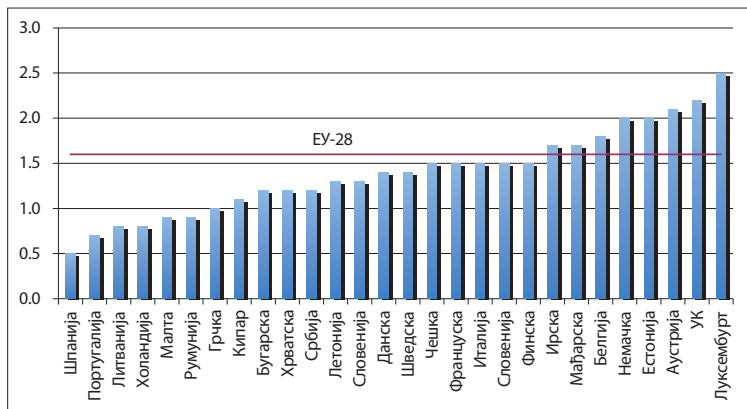
¹¹ Thérèse Letablier, Angela Luci, Antoine Math and Olivier Thévenon, *The costs of raising children and the effectiveness of policies to support parenthood in European countries: a Literature Review* (Brussels: European Commission, 2009); Francis Castles, "The world turned upside down: below replacement fertility, changing preferences and family-friendly public policy in 21 OECD countries", *Journal of European Social Policy* 13, 3 (2003): 209–227.

У тексту који следи размотрени су расходи и поједини индикатори учинка програма новчаних давања који су значајни са аспекта смањења трошкова подизања деце, пре свега обухват и адекватност, уз указивање на најважније специфичности у дизајну појединих давања у односу на земље ЕУ.

Расходи

Удео јавних расхода за новчана давања у оквиру функције породица/деца у Србији износи 1,2% БДП-а, и испод је просека ЕУ (1,6% БДП-а 2014. године) (графикон 1). У ове расходе нису укључени издаци за новчану социјалну помоћ. У трећини земаља ЕУ одговарајући удео расхода у БДП-у је нижи него у Србији.

Графикон 1. Новчана давања за децу и породице са децом, јавни расходи (% БДП-а), земље ЕУ и Србија, 2015.

Извор: Евростат. Напомена: податак за ЕУ-28 односи се на 2014. годину.

У структури расхода у Србији 2016. године доминирају издаци за накнаду зараде током ОПРД (0,7% БДП-а), док су расходи за сва остала давања значајно нижи.

Србија се у односу на просек ЕУ пре свега разликује по мањем уделу расхода за дечији додаток (0,29% БДП-а према 1,1%, респективно) и већем уделу расхода за накнаде зараде за време ОПРД

(0,7% БДП-а према 0,3%¹²) и родитељски додатак (0,17% БДП-а у односу на давања приликом рођења детета у ЕУ, која у свега две земље достижу 0,1% БДП-а, док су у свим осталим испод тог нивоа).

При поређењу с другим земљама разумно је да се расходи за дечији и родитељски додатак, као и нека друга давања за породице с децом посматрају свеобухватно, као нека врста „пакета“.¹³ У том контексту посматрано, нижи удео расхода за дечији додатак у Србији може делимично да се образложи нижим обухватом деце, али и чињеницом да је, на пример, у значајном броју бивших земаља у транзицији задржана пронаталитетна компонента у програму дечијих додатака, док је у Србији она „пребачена“ у родитељски додатак. И када се анализира пакет давања, збирни удео расхода за ДД (0,29% БДП-а) и за РД (0,17%) је низак, нижи је од просека ЕУ(28) који се односи само на дечије додатке (1,1%), с обзиром на то да значајан број земаља додељује овај трансфер без провере материјалног стања, најчешће свој деци.¹⁴

Расходи за накнаде зараде за време ОПРД су се последњих десетак година више него удвостручили – са око 0,3% у 2002. години на преко 0,7% БДП-а у 2014. години. Овај раст се пре свега може приписати расту броја корисника.

Корисници и обухваћ

Кроз новчана давања која су усмерена на сиромашну децу (НСП и ДД) и на децу са инвалидитетом (ДПН), заштићено је приближно 400 хиљада деце¹⁵ (30% укупног броја деце 2016.

¹² Расходи чланица из Централне и Источне Европе имају значајно веће расходе од ЕУ-28 пондерисаног просека и крећу се од 1,2% у Естонији преко 0,7–0,8% у Чешкој и Словачкој, Летонији, Литванији и Мађарској, до 0,5–0,6 у Бугарској, Пољској, Словенији, Хрватској. Скандинавске земље такође имају високе расходе, између 0,5–0,8% БДП-а.

¹³ Jonathan Bradshaw & Kenichi Hirose, *Child benefits in Central and Eastern Europe: A comparative review* International Labour Organization (ILO DWT and Country Office for Central and Eastern Europe, Budapest: ILO, 2016).

¹⁴ У Француској право на дечији додатак немају деца првог реда рођења, у појединим земљама се право прекида пре пунолетства и сл.

¹⁵ Корисници НСП се значајним делом поклапају.

године), а додатно, приближно 60 хиљада породица прима родитељски додатак. Накнаду зараде током (ОПРД) остварује око 40 хиљада корисника у 2016. години. Обухват и број корисника се у протеклој деценији највише променио у овој последњој групи, с обзиром на то да је у 2002. број корисника накнаде зараде током ОПРД износио само 25 хиљада.¹⁶

Кроз НСП је заштићено близу 7% од укупног броја деце, што се може оценити као недовољан обухват ако имамо у виду да стопа апсолутног сиромаштва деце последњих година варира између 10,4% (2014) и 8,4% (2016).¹⁷ Компаративно посматрано, у Србији су пондери који се додељују деци нижи него у земаљама Централне и Источне Европе,¹⁸ које на тај начин фаворизују породице с децом, и обезбеђују њихов потпунији обухват у односу на породице без деце.

Дечији додатак је 2016. добијало приближно 353 хиљаде деце и младих (27% деце у Србији), што одговара стопи ризика сиромаштва деце (30,2% према подацима СИЛК (SILC) 2016¹⁹). У условима савршене таргетираности овај трансфер би дакле теоријски могао да обухвати сву децу која су угрожена према датом критеријуму. Имајући у виду да програм подразумева и друге критеријуме за доделу права која искључују поједину децу упркос ниском породичном дохотку (имовински услови, захтев да дете похађа школу, захтев да су родитељи здравствено осигурани и сл.) – нису обухваћена сва деца у ризику сиромаштва. Према подацима СИЛК (2016) стопа обухвата деце у ризику сиромаштва износи приближно 45%.²⁰

¹⁶ Министарство за рад, запошљавање, борачка и социјална питања (МРЗБС) – интерни подаци.

¹⁷ Biljana Mladenović, *Siromaštvo u Republici Srbiji 2006–2016. godine: Revidirani i novi podaci* (Beograd: Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva i Republički zavod za statistiku, 2017).

¹⁸ Gordana Matković, „Novčana socijalna pomoć“, u *Novčana davanja za decu i porodice sa decom*, ur. Gordana Matković (Beograd: CLDS/CSP/UNICEF, 2014), 30.

¹⁹ http://webzrs.stat.gov.rs/WebSite/repository/documents/00/02/45/24/PD10_087_srb_2016.pdf

²⁰ Резултати посебне обраде података РЗС.

Додатак за негу и помоћ другог лица добија око 70% деце са инвалидитетом регистроване на основу Пописа 2011. године.²¹ Овако израчунат обухват није прецизан, имајући у виду разлике између критеријума при додељивању права и субјективног изјашњавања у Попису.

Обухват родитељским додатком је висок (преко 90%), и нешто је нижи једино за прворођену децу, што се пре свега тумачи мањом заинтересованошћу родитеља за ово давање с обзиром на значајно нижи износ који се додељује деци првог у односу на децу вишег реда рођења.²²

За разлику од обухвата претходно наведеним давањима, који се није значајно променио током последње деценије, када је у питању накнада за време ОПРД, обухват мајки живорођене деце значајно је порастао – са око 30% у 2002. на преко 50% у 2015. години. Један од разлога за то је повећање економске активности жена које рађају децу, али и грешка укључености услед фиктивног пријављивања жена у формални радни однос. Када су у питању запослене жене, обухват је врло висок за жене запослене на основу уговора о раду и samozапослене, док оне које раде по основу других врста уговора (ауторски хонорар, уговор о делу, уговор о привременим и повременим пословима) немају право на накнаду, иако плаћају порезе и доприносе. У случају ових других врста уговора обухваћене су само жене које су се „снашле“ и искористиле пропуст у дизајну начина обрачуна накнаде, а који иначе доводи до грешке укључености услед укључивања у право незапослених жена.²³

Адекватност

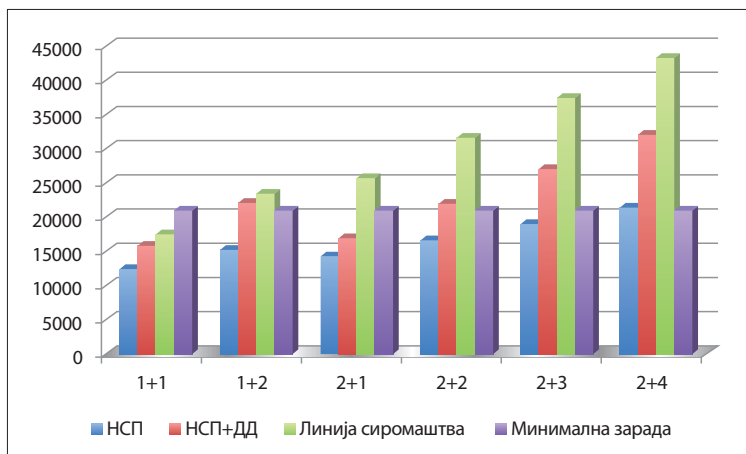
У односу на могућност за задовољење минималних потреба, износи *новчане социјалне помоћи* су недовољни (графикон 2).

²¹ Податак из 2013. године на основу студије: Gordana Matković, Boško Mijatović i Katarina Stanić, *Novčana davanja za decu i porodice sa decom* (Beograd: CLDS/CSP/UNICEF, 2014), 72.

²² Boško Mijatović, „Roditeljski dodatak“, u *Novčana davanja za decu i porodice sa decom*, ur. Gordana Matković (Beograd: CLDS/CSP/UNICEF, 2014), 82–105.

²³ Katarina Stanić i Gordana Matković, „Uzroci porasta broja korisnika odsustva povodom rođenja deteta u Srbiji“, *Stanovništvo* 55, 1 (2017).

Графикон 2. Износи НСП, кумулативни износи помоћи, праг сиромаштва за породице различите структуре и минимална зарада у Србији, 2016.

Извор: Калкулација аутора на основу података МРЗБС.

Напомена: На X оси прва цифра се односи на број одраслих, а друга на број деце у породици; линија сиромаштва подразумева присуство деце до 14 година старости. За све породице са оба родитеља је претпостављено да примају помоћ 12 месеци.

У контексту демотивације за рад простор за унапређење адекватности није велики, поготово ако се има у виду да породице које остварују право на новчану социјалну помоћ добијају и дечији додаток, превасходно за децу основношколског узраста и млађу децу.

Кумулативни износи помоћи (НСП + ДД), довољни су за излазак из сиромаштва само за једнородитељске породице које остварују право на увећана давања у оквиру оба програма. Да би прешле праг сиромаштва, породице са оба родитеља морале би у зависности од броја деце да добијају између трећине и половине средстава више (графикон 2). Тек захваљујући родитељском додатку, и породице са оба родитеља током две године по рођењу трећег или четвртог детета остварују кумулативни износ помоћи који је изнад прага сиромаштва.²⁴

²⁴ Gordana Matković, „Novčana socijalna pomoć“, u *Novčana davanja za decu i porodice sa decom*, ur. Gordana Matković (Beograd: CLDS/CSP/UNICEF, 2014), 8–42.

Оцена адекватности давања у односу на могућност задовољења минималних потреба ни на основу кумулативних износа помоћи није потпуна, имајући у виду да корисници НСП и ДД остварују статус енергетски заштићеног купца уз умањење износа месечног рачуна за струју или гас, право на здравствену заштиту, али и друга давања у новцу и природи на локалном нивоу, о којима се не води евиденција. Ове врсте помоћи се разликују од једне локалне самоуправе до друге, али у већини градова и општина сиромашни (најчешће само корисници НСП) остварују право на различите врсте једнократне новчане помоћи или давања у природи, као што су, на пример, бесплатан оброк у Народној кухињи, бесплатни уџбеници, одећа и обућа за децу, умањење комуналних рачуна и сл.

С друге стране, адекватност давања процењује се и у односу на демотивацију за рад, најчешће поређењем износа помоћи с нето минималном зарадом. У Србији је минимална зарада ниска, па кумулативни износи помоћи превазилазе минималну зараду за све типове породице, осим за оне које имају само једно дете (графикон 2).

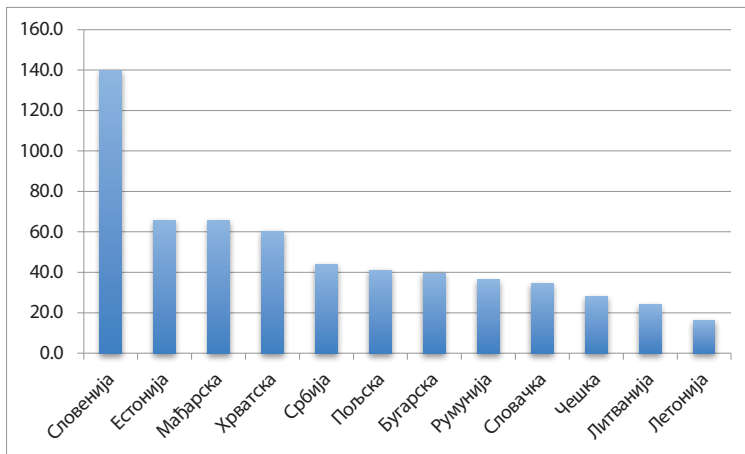
Најзад, износ помоћи за појединца који је неспособан за рад²⁵ је 2016. године достигао 90,4% пензије из осигурања пољопривредника, што представља природан лимит даљег повећања НСП-а.

Ако анализирамо адекватност *гечијеј годати*ка, износи овог давања изоловано посматрани су такође недовољни за покриће знатнијег дела потрошње деце из сиромашнијих породица. Ако претпоставимо да деци припада одговарајући део потрошње у складу са скалама еквиваленције, дечији додатак покрива 45% потрошње за децу млађег узраста (0–13) из породица на линији апсолутног сиромаштва и 32% потрошње деце старијег узраста (14+). Адекватност се слично може оценити и ако се као критеријум користи ризик сиромаштва, имајући у виду да се у Србији износи помоћи који су потребни за излазак из сиромаштва и из ризика сиромаштва за породице с децом не разликују значајно.²⁶

²⁵ Као и једнородитељске породице и породице у којима је већина чланова неспособна за рад остварују право на увећану новчану социјалну помоћ за 20%.

²⁶ Иако се основице разликују, примена различитих скала еквиваленције доводи до тога да праг сиромаштва, нпр. за породицу с двоје одраслих

Графикон 3. Износи дечијег додатка (у ППС) у породици са једним дететом (2–5), са оба родитеља и најнижим дохотком, изабране ЗНЧ ЕУ, 2016.

Извор: МИСОК табеле (MISSOC tables) за износе дечијих додатака, Евростат за ППС.

Компаративно посматрано, износи дечијег додатка нису ниски у односу на земље нове чланице ЕУ које су такође прошле транзиционе процесе.²⁷ Од ових земаља само су у Словенији, Хрватској, Естонији и Мађарској износи виши него у Србији за породице са оба родитеља и само једним дететом ниског старосног узраста, изражено у јединицима једнаке куповне снаге (ППС).²⁸ У већини тих земаља (седам од 11) висина додатка се разликује у односу на ред рођења или број деце у породици. Висина додатка је једнака за сву децу само у Словачкој, а зависи од старости детета у три земље (Чешкој, Пољској и Румунији). Само пет од наведених једанаест земаља додељује универзално право, али

и двоје деце (0–13) 2016. године износи 31.574 РСД, а праг ризика сиромаштва на основу података СИЛК (2016) 32.373 РСД.

²⁷ MISSOC – Mutual Information System on Social Protection, *Comparative tables*, 2017, <http://www.missoc.org/INFORMATIONBASE/COMPARATIVETABLES/CROSSCUTTINGINTRO/introduction.htm> (последњи приступ 10. децембар 2017).

²⁸ Стандарди куповне снаге (ППС) су јединице вештачке (заједничке) валуте. Теоријски, за један ППС може да се купи иста количина робе и услуга у свакој земљи.

треба имати у виду да у Словенији, на пример, провера материјалног стања искључује само породице са вишим дохотком.

Родитељски додатак током две године колико се исплаћује за децу вишег реда рођења компензира трошкове деце сиромашних породица (за друго дете у потпуности, за треће и четврто 1,8 и 2,4 пута више од месечних трошкова). Ако се родитељски додатак посматра као мера популационе политике, давања за прво дете нису ефективна, имајући у виду податке о стопи укупног фертилитета према реду рођења деце,²⁹ као и схватања да материјални подстицаји нису одлучујући када је у питању одлука о рађању првог детета.

Увећана накнада за негу и њомоћ другој лица је за 20% виша од нето минималне зараде и адекватна је у смислу да покрива пропуштenu зараду родитеља. У 2016. години увећани ДПН износи приближно 27 хиљада динара, то јест око 125% минималне нето зараде. За родитеља који није у радном односу, а најмање 15 година непосредно негује дете које је остварило право на увећани додатак за помоћ и негу другог лица, постоји и посебно новчано давање које има карактер социјалне пензије.³⁰

Адекватност накнаде зараде њомом ОПРД се „огледа и у дужини трајања одсуства и у висини накнаде током одсуства“.³¹ Стога је ОЕЦД (OECD) развио индикатор ФРЕ (FRE)³² – еквивалент одсуства с пуним износом накнаде. Конкретно, укупан број недеља одсуства помножи се са износом накнаде коју у том периоду корисник прима, изражене као проценат зараде просечног радника. Овај индикатор показује колика би била дужина одсуства изражена у броју недеља уколико би држава надокнађивала приход корисника у целокупном износу, и то је заправо једини адекватан индикатор за поређење износа накнаде за ОПРД.

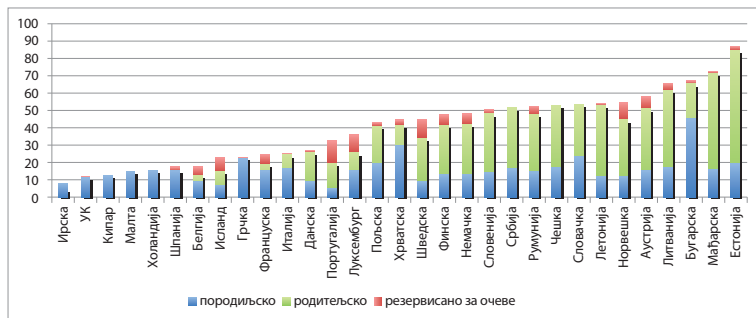
²⁹ Посебна обрада РЗС показује да су се вредности стопе укупног фертилитета за прво дете у последњој деценији незнатно смањиле.

³⁰ Ово давање се исплаћује у виду доживотног месечног новчаног примања у висини најниже пензије у осигурању запослених, кад родитељ испуни општи старосни услов за остваривање пензије према Закону Фонда ПИО (Закон о социјалној заштити, „Службени гласник РС“, бр. 24/11, члан 94).

³¹ Gordana Matković, Boško Mijatović i Katarina Stanić, „Novčana davanja za decu i porodice sa decom u Srbiji“, *Stanovništvo* 52, 2 (2014): 1–20.

³² фул-рејт еквивалент (full-rate equivalent).

Графикон 4. Укупан број ФРЕ плаћених недеља од стране државе, 2016. година

Извор: OECD family database, <http://www.oecd.org/els/family/database>.

htm#public_policy

Напомена: ФРЕ је број недеља за које је у потпуности компензована зарада за просечног радника.

Мерено индикатором ФРЕ – укупно одсуство (породиљско и ради неге детета) у Србији износи 52 недеље за децу првог и другог реда рођења. Од тога 16,8–18,5 недеља се односи на породилско одсуство и 33,5–35 недеља на одсуство ради неге детета.³³

Програм ОПРД у Србији је адекватан у смислу дужине и износа накнаде. У поређењу са земљама у ЕУ, ОПРД у Србији се налази међу „великодушнијим“ системима, али не екстремно, сем када је у питању двогодишње одсуство за децу реда рођења 3+. Србија је у групи земаља које обезбеђују у потпуности плаћено одсуство од 40 до 60 недеља у којој се налазе Скандинавске земље, Немачка, Аустрија и неке земље централно-источне Европе.³⁴ Више од половине европских земаља компензује пуну зараду током 40 и више недеља, при чему се Литванија, Бугарска, Мађарска и Естонија издвајају с врло дугим еквивалентним одсуствима од преко 60 недеља. С друге стране, Ирска, Уједињено Краљевство,

³³ Katarina Stanić, „Odsustva povodom rođenja deteta“, u *Novčana davanja za decu i porodice sa decom*, ur. Gordana Matković (Beograd: CLDS/CSP/ UNICEF, 2014), 106–129.

³⁴ Када се посматра укупно плаћено одсуство (породиљско, одсуство за негу детета и одсуство за очеве плаћене од стране државе).

Малта, Кипар, Швајцарска – земље с либералном традицијом – издвајају се по врло кратким плаћеним одсуствима (графикон 4).

Коришћење ОПРД у Србији је веома нефлексибилно будући да не постоји ни могућност бирања комбинације дужине одсуства и висине накнаде, ни комбинације одсуства са скраћеним радним временом и висине накнаде, нити коришћење одсуства „по блоковима“ до одређене године дететовог живота.³⁵

Породиљско одсуство је нефлексибилно по природи ствари. У већини земаља његово коришћење је обавезно, а флексибилност се огледа само у могућности избора колики ће се део одсуства користити пре и после рођења детета. Међутим, чак се и у овом смислу примећују одређена померања ка повећању флексибилности. На пример, Чешка, Хрватска, Пољска, Шпанија и Уједињено Краљевство: увеле су могућност да мајке део породилског одсуства могу да пренесу на очеве без посебних услова.³⁶

Када је у питању „родитељско одсуство“ (одсуство за негу детета) већина европских и земаља ОЕЦД-а нуди бар неки вид флексибилности, често и с више елемената. Према Колоски и други (Koslowski et. al, 2016) – половина земаља ЕУ нуде могућност коришћења одсуства у комбинацији са скраћеним радним временом. На пример, у Шведској се одсуство може користити у разним комбинацијама (пуно одсуство, половина одсуства/радног времена, па чак и неколико сати одсуства дневно);³⁷ у Словенији 260 дана одсуства могу да се продуже на 520 дана уз исплату половине накнаде у комбинацији с половином радног времена.³⁸ Неке земље омогућавају коришћења одсуства „у блоковима“ до одређеног рођендана

³⁵ Према Колоски и сарадницима (2016) флексибилност се огледа и у могућности преноса одсуства на неког другог ко чува дете и дужег одсуства у случају рођења више деце.

³⁶ Alison Koslowski, Sonja Blum and Peter Moss (eds), *International Review of Leave Policies and Research 2016* (Available at: http://www.leavenetwork.org/lp_and_r_reports/, 2016), preuzeto 5. 12. 2017.

³⁷ Ann-Zofie Duvander, Linda Hass and Philip Hwang, “Sweden country note”, in *International Review of Leave Policies and Research 2016*, Alison Koslowski, Sonja Blum and Peter Moss (eds) (Available at: http://www.leavenetwork.org/lp_and_r_reports/, 2016), 340–348.

³⁸ Nada Stropnik, “Slovenia country note”, in *International Review of Leave Policies and Research 2013*, Peter Moss (ed.) (Available at: http://www.leavenetwork.org/lp_and_r_reports/, 2013), 240–252.

детета, што је и начин да се рационализује коришћење других врста одсуства (одсуства с рада у случају болести детета). На пример, у Словенији 185 дана мора да се искористи одједном, али преосталих 75 дана може да се користи било кад до дететовог осмог рођендана.³⁹ У Шведској одсуство може да се користи чак до 12-ог дететовог рођендана, с тим што већи део одсуства мора да се искористи до дететове четврте године.⁴⁰ Неколико земаља нуди могућност бирања комбинације дужине одсуства и висине накнаде. У Аустрији, примера ради, постоји могућност избора једне од пет опција одсуства: па тако одсуство може да траје од 12+2 месеца (додатних два ако одсуство користи и отац) за вишу накнаду, па до 30+6 месеци за знатно нижу накнаду.^{41, 42} У Норвешкој се одсуство за негу детета, које се дели између мајке и оца, креће од 26 недеља са 100% надокнадом зараде до 36 недеља са 80% компензације зараде.⁴³ У Немачкој одсуство ради неге детета које траје 12 (+2 за очеве) месеци⁴⁴ уз компензацију 67% зараде, може да се „развуче“ на 24 (+4) месеца уз дупло нижу надокнаду.⁴⁵

---

³⁹ *Ibid.*

⁴⁰ Ann-Zofie Duvander, Linda Hass and Philip Hwang, “Sweden country note”, in *International Review of Leave Policies and Research 2016*, Alison Koslowski, Sonja Blum and Peter Moss (eds) (Available at: http://www.leavenetwork.org/lp_and_r_reports/, 2016), 340–348.

⁴¹ Укупно постоји пет опција, четири везане за претходну зараду и једна универзална. За опцију 12+2 надокнађује се 80% претходне зараде или јединствена накнада од 1.000 евра нето месечно, а за најдужу опцију 30+ плаћа се јединствена накнада од 436 евра нето месечно.

⁴² Christiane Rille-Pfeiffer and Helene Dearing, “Austria country note”, in *International Review of Leave Policies and Research 2016*, Alison Koslowski, Sonja Blum and Peter Moss (eds) (Available at: http://www.leavenetwork.org/lp_and_r_reports/, 2016), 57–64.

⁴³ Berit Brandth and Elin Kvande, “Norway country note”, in *International Review of Leave Policies and Research 2016*, Alison Koslowski, Sonja Blum and Peter Moss (eds) (Available at: http://www.leavenetwork.org/lp_and_r_reports/, 2016), 257–264.

⁴⁴ У 12 месеци расположивих женама укључено је и два месеца породилског одсуства и 10 месеци родитељског одсуства.

⁴⁵ Sonja Blum and Daniel Erler (eds), “Germany country note”, in *International Review of Leave Policies and Research 2016*; “Norway country note”, Alison Koslowski, Sonja Blum and Peter Moss (eds) (Available at: http://www.leavenetwork.org/lp_and_r_reports/, 2016), 145–156.

3. Дискусија и закључци

Новчана давања за децу и породице с децом анализирана су са аспекта превасходног циља сваке од појединачних давања и накнада.

Анализа показује да су давања која се додељују с циљем смањења сиромаштва недовољна и да не обухватају све оне који су угрожени. Само део сиромашних породица с децом обухваћен је програмом НСП, а износи нису довољни за покриће минималних потреба.⁴⁶ И дечији додаток покрива мали део потрошње деце, посебно деце старијег узраста. Давања намењена сиромашним породицама, дакле, смањују трошкове подизања деце, али недовољно чак и према мерилу најсиромашнијих слојева. Родитељски додаток, нарочито за децу вишег реда рођења је висок и добијају га сви којима је намењен, али недостају истраживања на основу којих би могла да се процени ефективност овог давања са аспекта његовог основног циља – подстицања рађања. Наведена новчана давања „извлаче из сиромаштва“ тек оне породице које кумулативно остварују сва три права, током прве две године након рађања деце вишег реда рођења. Адекватност је нешто повољнија за једнородитељске породице, које остварују увећано право на дечији додаток, увећани НСП и код којих не долази до прекида у коришћењу права на НСП у току године, али и за оне породице које добијају помоћ из локалних буџета.

Простор за повећање адекватности давања за сиромашне није, међутим, велики, имајући у виду да се овај индикатор процењује и са аспекта демотивације за рад и/или плаћање доприноса. Кумулативни износи помоћи у Србији превазилазе минималну зараду за све типове породице, осим за оне које имају само једно дете, а износ помоћи за појединца који је неспособан за рад готово достиже ниво пензије из осигурања пољопривредника, што представља природан лимит даљег повећања НСП-а.

Са аспекта циља усклађивања рада и родитељства програм ОПРД у Србији је адекватан. У поређењу са осталим земљама у Европи ОПРД у Србији се налази међу „великодушнијим“

⁴⁶ Gordana Matković, „Novčana socijalna pomoć“, u *Novčana davanja za decu i porodice sa decom*, ur. Gordana Matković (Beograd: CLDS/CSP/UNICEF, 2014), 8–42.

системима. Мањкавост програма је у недостатку флексибилности, како у препознавању флексибилних аранжмана запослења као основе за остваривање права, тако и у смислу коришћења одсуства. Накнаду зараде током ОПРД могу користити само они који се налазе у „стандардном запослењу“, тј. преко уговора о раду, и то у висини основне зараде, док је „нестандардно“ запослење, као што су све врсте ангажовања по основу уговора о делу, ауторског хонорара, на привременим и повременим пословима, допунски рад и сл. – искључено из права. Ова лица се вероватно сналазе на сличан начин као и запослени у сивој економији – тако што се фиктивно запосле током трудноће. Међутим, сам систем их не препознаје и практично их тера на неку врсту злоупотребе.

Право на накнаду би требало да остварују сви запослени из неколико разлога: а) на све ове уговоре плаћају се порези и доприноси а не само на уговор о раду, б) модел флексибилности (комбинација флексибилности и сигурности у радним односима) је веома важан, ц) овакав приступ је у складу с Конвенцијом 183 Међународне организације рада, и Директивама ЕУ: 92/85/ЕЕЦ, 2010/18/ЕУ и 2010/41/ЕУ.

Када говоримо о флексибилности у смислу коришћења права, не постоји нити једна форма флексибилности коју дефинишу Коловски и други (2016). Она је посебно важна када се посматра у комбинацији с јаслама које, иако су законски наизглед добро повезане с дужином одсуства, у реалности то нису, имајући у виду да вртићи децу не прихватају на адаптацију у свим месецима током године⁴⁷ и да полазак у јасле подразумева период адаптације од бар три до четири недеље.⁴⁸ Наравно, када је овај проблем у питању – основна интервенција би требало да буде на локалном нивоу у чијем су мандату предшколске установе, самих предшколских установа, па чак и Министарства за образовање.

Ако би се ефективност новчаних давања анализирала са аспекта само једног циља, смањења ризика сиромаштва, налази

⁴⁷ У пракси, барем кад су београдски вртићи у питању, деца рођена у периоду јануар–август, обично не могу да крену у јасле пре 1. септембра.

⁴⁸ Olgica Stojić, Spomenka Divljan i Neda Avramov, „Adaptacija dece jaslenog uzrasta u kontekstu teorije afektivne vezanosti: iskustva predškolskih ustanova Srema“, *Primenjena psihologija* 3, 4 (2010): 357–376.

би били другачији. Према подацима СИЛК (2016) сви социјални трансфери заједно (осим породичних и старосних пензија које се рачунају као приход) у Србији смањују ризик сиромаштва деце за чак 10,2 процентна поена. Ипак, стопа ефективности је нижа када су у питању деца (25,2%) него укупна популација (29%), и значајно је нижа него у ЕУ (28) у којој износи чак 38,8%. При том треба посебно да се нагласи да у ЕУ (28) социјални трансфери више смањују ризик сиромаштва деце него одраслих (респективне стопе ефективности су 38,8 и 33,2%).⁴⁹

Истраживања која би на сличан начин, са аспекта само једног циља, подстицања рађања, анализирали ефекте компензације и смањења трошкова подизања деце, у Србији нису спровођена. У овом контексту посебно треба имати у виду да компензација директних трошкова има ограничења, јер да би се компензирали трошкови за бољестојеће породице, давања би морала да расту с дохотком, што би значило знатну редистрибуцију ка богатима.

У контексту подстицања рађања као посебно важно се покреће и питање комбиновања новчаних давања и услуга и смањења економске цене детета путем услуга социјалне и дечије заштите. У том смислу, на пример, великодушност накнада зарада током ОПРД треба да се анализира имајући у виду и (не)довољне капацитете за чување деце, али, с друге стране и значај одсуства за здравље и когнитивни развој деце.

Најзад, ако је рађање запослених жена све важније за укупни фертилитет, политике усмерене на усклађивање рада и родитељства добијају на значају. Тенденција је да се као прихватљиве сматрају само политике које истовремено остварују позитивне исходе у свим сферама – запосленост, сиромаштво, рађање.⁵⁰

⁴⁹ Стопа ефективности се рачуна стављањем у однос стопе ризика сиромаштва пре и после социјалних трансфера. Приказане стопе су израчунате на основу базе података Евростата.

⁵⁰ Thérèse Letablier, Angela Luci, Antoine Math and Olivier Thévenon, *The costs of raising children and the effectiveness of policies to support parenthood in European countries: a Literature Review* (Brussels: European Commission, 2009).

ЛИТЕРАТУРА

- Becker, Gary. "An economic analysis of fertility." In *Demographic and Economic Change in Developed Countries*. Princeton, NJ: Princeton University Press and NBER, 1960.
- Becker, Gary. *A treatise on the family*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1981.
- Blum, Sonja and Daniel Eler. "Germany country note." In *International Review of Leave Policies and Research 2016*, by Alison Koslowski, Sonja Blum and Peter Moss, 145–156. Available at: http://www.leavenetwork.org/lp_and_r_reports, 2016.
- Bradshaw, Jonathan and Kenichi Hirose. *Child benefits in Central and Eastern Europe: A comparative review* International Labour Organization. ILO DWT and Country Office for Central and Eastern Europe. Budapest: ILO, 2016.
- Brandth, Berit, and Elin Kvande. "Norway country note." In *International Review of Leave Policies and Research 2016*, Alison Koslowski, Sonja Blum and Peter Moss (eds), 257–264. Available at: http://www.leavenetwork.org/lp_and_r_reports/, 2016.
- Castles, Francis. "The world turned upside down: below replacement fertility, changing preferences and family-friendly public policy in 21 OECD countries." *Journal of European Social Policy* 13, 3 (2003): 209–227.
- Duvander, Ann-Zofie, Linda Hass and Philip Hwang. "Sweden country note." In *International Review of Leave Policies and Research 2016*, by Alison Koslowski, Sonja Blum and Peter Moss, 340–348. Available at: http://www.leavenetwork.org/lp_and_r_reports/, 2016.
- European Commission. "Your social security rights in the Netherlands", 2011.
- Grosh, Margaret and Phillippe G. Leite. "Defining Eligibility for Social Pensions: A View from a Social Assistance Perspective." In *Closing the Coverage Gap*, Robert Holzmann, David A. Robalino and Noriyuki Takayama (eds). Washington, DC: World Bank, 2009.
- Frejka, Tomas and Stuart Gietel-Basten. "Fertility and Family Policies in Central and Eastern Europe after 1990." *Comparative Population Studies* 41, 1 (2016): 3–56.
- Gauthier, Anne H. "The impact of family policy on fertility in industrialized countries: a review of the literature." *Population Research and Policy Review* 3, 26 (2007): 323–346.
- Immervoll, Herwig and David Barber. *Can Parents Afford to Work? Childcare Costs, Tax-Benefit Policies and Work Incentives*, IZA DP No. 1932, January 2006.

- Koslowski, Alison, Sonja Blum and Peter Moss. *International Review of Leave Policies and Research 2016*. Available at: http://www.leavenetwork.org/lp_and_r_reports/, 2016.
- Letablier, Thérèse, Angela Luci, Antoine Math and Olivier Thévenon. *The costs of raising children and the effectiveness of policies to support parenthood in European countries: a Literature Review*. Brussels: European Commission, 2009.
- Luci, Angela and Olivier Thevenon. "The Impact of Family Policies on Fertility Trends in Developed Countries." *European Journal of Population* 29, 4 (2013): 387–416.
- Matković, Gordana. „Novčana socijalna pomoć.” U *Novčana davanja za decu i porodice sa decom*, Gordana Matković, Boško Mijatović i Katarina Stanić, 8–42. Beograd: CLDS/CSP/UNICEF, 2014.
- Matković, Gordana, Boško Mijatović i Katarina Stanić. *Novčana davanja za decu i porodice sa decom*. Beograd: CLDS/CSP/UNICEF, 2014.
- Matković, Gordana, Boško Mijatović i Katarina Stanić. „Novčana davanja za decu i porodice sa decom u Srbiji.” *Stanovništvo* 52, 2 (2014): 1–20.
- Mijatović, Boško. „Roditeljski dodatak.” U *Novčana davanja za decu i porodice sa decom*, Gordana Matković, Boško Mijatović i Katarina Stanić, 82–105. Beograd: CLDS/CSP/UNICEF, 2014.
- MISSOC – Mutual Information System on Social Protection. *Comparative tables*. 2017. <http://www.missoc.org/INFORMATIONBASE/COMPARATIVETABLES/CROSSCUTTINGINTRO/introduction.htm> (accessed December 10, 2017).
- Mladenović, Biljana. *Siromaštvo u Republici Srbiji 2006–2016. godine: Revidirani i novi podaci*. Beograd: Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva i Republički Zavod za statistiku, 2017.
- Mot, Esther. "The Dutch System of Long-term Care." *ENEPRI Research Report*, 2010.
- "Norway country note." Alison Koslowski, Sonja Blum and Peter Moss (eds). OECD. *Doing Better for Families*. Paris: OECD, 2011.
- Rille-Pfeiffer, Christiane and Helene Dearing. "Austria country note." In *International Review of Leave Policies and Research 2016*, Alison Koslowski, Sonja Blum and Peter Moss (eds), 57–64. Available at: http://www.leavenetwork.org/lp_and_r_reports/, 2016.
- Robalino, David A. and Robert Holzmann. "Overview and Preliminary Policy Guidance." In *Closing the Coverage Gap*, Robert Holzmann, David A. Robalino and Noriyuki Takayama (eds). Washington, DC: World Bank, 2009.

- Stanić, Katarina. „Odsustva povodom rođenja deteta.” U *Novčana davanja za decu i porodice sa decom*, by Gordana Matković, Boško Mijatović and Katarina Stanić, 106–129. Beograd: CLDS/CSP/UNICEF, 2014.
- Stanić, Katarina, Gordana Matković. „Uzroci porasta broja korisnika odsustva povodom rođenja deteta u Srbiji.” *Stanovništvo* 55, 1 (2017): 122.
- Stojić, Olgica, Spomenka Divljan and Neda Avramov. „Adaptacija dece jaslenog uzrasta u kontekstu teorije afektivne vezanosti: iskustva predškolskih ustanova Srema.” *Primenjena psihologija* 3, 4 (2010): 357–376.
- Stropnik, Nada. “Slovenia country note.” In *International Review of Leave Policies and Research 2013*, by Peter Moss, 240–252. Available at: http://www.leavenetwork.org/lp_and_r_reports, 2013.
- Thévenon, Olivier. “Family policies in OECD countries: A comparative analysis.” *Population and development review* 37, 1 (2011): 57–87.
- Thévenon, Olivier and Gerda Neyer (eds). *Family policies and diversity in Europe: The state-of-the-art regarding fertility, work, care, leave, laws and self-sufficiency*. Families and Societies project, 2014.
- Werding, Martin. “Children are costly, but raising them may pay: The economic approach to fertility.” *Demographic Research* 30 (January 2014): 253–276.
- Wolf, Douglas A., Ronald D. Lee, Timothy Miller, Gretchen Donehower and Alexandre Genest. “Fiscal Externalities of Becoming a Parent.” *Population and Development Review* (Jun 2011): 241–266.

Gordana Matković

Boško Mijatović

Katarina Stanić

POLICIES REDUCING THE ECONOMIC COST OF PARENTHOOD IN SERBIA

Summary

The analysis of the cost of parenthood is based on the economic approach to fertility – a theory developed by Gary Becker, which assumes that individuals make rational choices about giving birth in order to maximize their well-being under the constraints of scarce resources, limited capacities, limited budgets, limited information and, ultimately, limited time. Public policies aimed at reducing the individual/private cost of raising children, therefore, influence fertility.

There are a number of family/child cash benefits in Serbia aimed at reducing the direct and indirect cost of raising children – financial social assistance for families with children (FSA) and child allowance (CA) with the primary goal of poverty reduction; birth grant (BG) as a birth promotion policy measure; attendance allowance (AA) that aims to compensate the cost of the care for children with disabilities, and birth-related leave pay (BRLP) aiming to facilitate the work-family balance.

Around 400 thousand children in Serbia are covered by cash benefits targeting poor children, who accounted for around 30% of the total number of children in 2016. Additionally, around 60 thousand families receive birth

grants, which corresponds to more than 90% of the newly born. When it comes to childbirth related leaves, there were around 40 thousand beneficiaries in 2016, i.e. around 50% of the newly born children's parents were covered by maternity/parental leave.

The total expenditures for cash benefits related to children amount to 1.2% of the GDP. Compared to the EU levels, the total expenditure is below the EU average, with the birth-related expenditures being higher and child allowance lower than the EU average.

Both the coverage and the adequacy of cash benefits targeting poor children, from the perspective of meeting the basic needs, can be considered inadequate, the financial social assistance (FSA) in particular. However, when compared to the minimum wage and the disincentives for work, the scope for improvement is rather small.

As regards BRLP, this program is adequate in terms of helping to achieve the work – family life balance, and it ranks among the more generous programs of this kind at the EU level. Its main weakness is the lack of flexibility, both in terms of the eligibility requirements and flexibility in use. BRLP should also be considered and analyzed vis-à-vis early childhood education and care (ECEC), and in Serbia these are only nominally appropriately linked, while in reality it is not always the case.

Consequently, it is important to analyze the overall child and social

protection system, including the relationship between cash and in-kind benefits.

Finally, if the fertility of employed women is increasingly important for the overall fertility, then the policies aimed at facilitating work and family life balance are gaining relevance, as well. Hence, only the

policies that achieve positive outcomes in all spheres, such as employment, poverty reduction and fertility, are desirable.

Keywords: financial social assistance, child allowance, maternity/parental benefits, birth grant, policies reducing the cost of parenthood

ДРАГАН СТАНОЈЕВИЋ

Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Млади родитељи на тржишту и ван тржишта рада у Србији

Усклађивање професионалне и приватне сфере

Апстракт

Предмет рада је усклађивање професионалне и приватне сфере младих родитеља старости 18–35 година у Србији у периоду 2014–2016, а основни циљ је да се препозна да ли и на који начин родитељство утиче на понашање на тржишту рада младих родитеља, имајући у виду њихов друштвени положај. Анализе показују да се мушкарац док ишчекује принову интензивније ангажује на тржишту рада, па су стопе запослености очева значајно веће од оних који то још нису, а у исти мах су стопе незапослености и неактивности код очева значајно мање у поређењу с младићима који нису родитељи. Код жена је образац нешто сложенији. Док се један број жена интензивније укључује на тржиште рада, показујући да је укупна запосленост већа а незапосленост мајки мања од оних младих жена које нису мајке, значајан број жена се привремено или стално повлачи с тржишта рада и постају неактивне. Иако су присутнији на тржишту рада, млади очеви у просеку имају нешто несигурнију позицију у односу на младе мајке. Положај на тржишту рада је тесно повезан с родном поделом рада у приватној сфери. Жене ће значајно чешће престати да раде због родитељских и породичних обавеза него мушкарци, али и када не раде посао најчешће неће тражити због родитељских обавеза.

Кључне речи: родитељство, тржиште рада, кућни рад, млади, Србија

Увод

■ Положај младих на тржишту рада у Србији, а последично и оних који су родитељи, све је неизвеснији од почетка економске кризе. Након деценије изолације и веома спорих трансформацијских промена, економска криза је пред младе донела нове неизвесности. Све транзиције кроз које млади пролазе – од образовања ка тржишту рада, ка партнерству и родитељству – обележене су

значајним изазовима и ризицима. Како уопште пронаћи посао, како доћи до стабилног и евенуално добро плаћеног посла, како обезбедити некретнину: само су нека од питања која млади виде као кључна не би ли се одлучили за родитељство.¹ Али без обзира на то како се одлучили на тај корак, када постану родитељи неопходно је да избалансирају време које посвећују породици с временом које посвећују другим сферама живота: како да се ускладе с другима, а у првом реду са супружником/партнером.

Предмет овог рада је усклађивање професионалне и приватне сфере младих родитеља старости 18–35 година у Србији у периоду од 2014. до 2016. године. Основни циљ је да се препозна да ли и на који начин родитељство утиче на понашање младих родитеља на тржишту рада, имајући у виду њихов социјални положај. Да бисмо дошли до наведеног циља поставили смо следећа истраживачка питања на експлоративном нивоу:

1. На који се начин мења понашање младих мајки и очева на тржишту рада када постану родитељи?

2. Какви су трендови у стопама незапослености, запослености, неактивности, сигурности запослења у односу на друштвени положај младих мајки и очева?

Да бисмо одговорили на постављена питања користићемо податке *Анкеџе о радној снази* (АРС) Републичког завода за статистику (РЗС) за период од 2014. до 2016. године.² У *првом* делу рада представимо теоријске и контекстуалне оквири истраживања; у *другом*, методолошки оквир и начин коришћења база података и у *трећем*, резултате анализе на следећа три нивоа: (1) на нивоу садашњег стања на тржишту рада младих очева и мајки, (2) на стратификацијском нивоу, користећи образовање као показатељ друштвеног положаја младих родитеља, и (3) на нивоу трендова понашања на тржишту рада у периоду између 2014. и 2016. године.

¹ Smiljka Tomanović, „Tranzicije u porodičnom domenu“, u Smiljka Tomanović i dr., *Mladi – naša sadašnjost* (Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, 2012).

² Подаци само из овог периода коришћени су стога што су, према међународним стандарима, једини подесни за серијско приказивање. Подаци из претходних година нису у потпуности упоредиви.

Теоријски оквир – широке претпоставке сложеног феномена

Усклађивање породичног и пословног поља има две димензије: (1) усклађивање сопственог радног времена и обавеза које изискују кућни послови, брига о деци и другим члановима породице и (2) усклађивање с другим члановима породице/ домаћинства око расподеле кућних послова и налажење оптималних аранжмана укућана за ангажовање на тржишту рада. У првом случају то значи – да је потребно на личном плану организовати пословне обавезе, породично и приватно време, а у другом – да треба направити најоптималније аранжмане око посла и кућних обавеза најпре са супружником/партнером, а затим и са осталим укућанима и евентуално ширим мрежама неформалне подршке (својим родитељима, рођацима и сл.). Начин на који ће доћи до усклађивања ових сфера зависи од неколико кључних чинилаца: 1. структуре тржишта рада, 2. радне културе, 3. јавних политика, 4. ресурса које појединци поседују и, вероватно најважније, 5. вредносне матрице унутар које се остварују родне улоге у јавној и приватној сфери.

Структура тржишта рада указује на то у којој мери је тржиште родно избалансирано, то јест у којој мери је присутна родна равноправност у погледу могућности запослења, занимања које обављају мушкарци и жене и висине накнада које добијају из рада. Процеси модернизације су постепено доводили до укључивања жена на тржиште рада, али тај процес у већини друштава није завршен с обзиром на то да жене теже долазе до посла, чешће су неактивне на том тржишту и са истим квалификацијама, по правилу, у просеку имају ниже зараде од својих мушких колега.³ Аутори домаћих истраживања примећују да са уласком у родитељску улогу мушкарци постају још активнији на тржишту рада и још спремнији на изазове и ризике, док се један део жена повлачи с тржишта рада, долази до снижавања њихових радних аспирација и мање спремности на ризик.⁴

³ Sylvia Walby, *Theorising Patriarchy* (Oxford: Blackwell, 1991).

⁴ Smiljka Tomanović, Dragan Stanojević i Milana Ljubičić, *Postajanje roditeljem u Srbiji. Sociološko istraživanje tranzicije u roditeljstvo* (Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, 2016).

Радна култура може у мањој или већој мери да буде организована око маскулиних вредности, попут ауторитарности, моћи, инструменталне рационалности, и у том окружењу је мушкарцима лакше него женама да се уклопе, напредују и имају осећај самопоштовања.⁵ Такав контекст је ретко кад осетљив за породичне обавезе, па унутар шире патријархалне матрице мушкарце додатно веже за сферу рада, а жене истискује из те сфере, репродукујући традиционалне облике маскулинитета и феминитета. Неколико страних истраживања указују на то да постајање родитељем додатно појачава родни дисбаланс на тржишту рада. Примера ради, у САД и Шведској мушкарци, када постану очеви, најчешће обављају додатне послове или раде прековремено, а жене се привремено повлаче с тржишта рада или остају на њему парцијално, на пословима са скраћеним радним временом.⁶ Домаћа истраживања сведоче о веома високим ризицима с којима се радно активно становништво, а посебно жене, суочава на тржишту рада. Ризици укључују отпуштања због породичних разлога, снижавање радних аспирација, немогућност усклађивања породичног и професионалног поља и др.⁷

Јавне ђолишке могу имати веома велику улогу у смањивању родних и других неједнакости које продукује доминантна култура и селективно тржиште рада. Различите земље имају различите моделе којима помажу транзицију у родитељство, и чине да само родитељство финансијски, материјално и организационо не буде извор nelaгоде и фрустрације.⁸ Иако домаћи контекст баштини социјалистичко наслеђе које је као идеал

⁵ Kristen Schilt, "Just One of the Guys?: How Transmen Make Gender Visible at Work", in *Men's lives* (eighth edition), Michael Kimmel, Michael Messner (eds) (Boston: Allyn & Bacon, 2009).

⁶ Melissa J. Hodges and Michelle J. Budig, "Who gets the daddy bonus?: Organizational hegemonic masculinity and the impact of fatherhood on earnings", *Gender & Society* 24 (2010): 717–745; Thomas Johansson and Roger Klinth, "Caring fathers. The ideology of gender equality and masculine positions", *Men and Masculinities* 11 (2008): 42–62.

⁷ S. Tomanović, D. Stanojević i M. Ljubičić, *Postajanje roditeljem u Srbiji*; Marina Blagojević-Hjusun, *Rodni barometar u Srbiji: Razvoj i svakodnevni život* (Beograd: UN Women, 2013).

⁸ Olivier Thévenon, "Family Policies in OECD Countries: A Comparative Analysis", *Population and Development Review* 37, 1 (2011): 57–87.

имало пуну запосленост жена с пуним радним временом, и подрштвљавање функције социјализације кроз систем предшколских установа, развој тог наслеђа је осујећен или успорен у периоду постсоцијалистичке трансформације. Србија припада кругу постсоцијалистичких земаља које имају прилично дуг период трудничког/родитељског одсуства, релативно, али још увек недовољно, развијен систем предшколских установа и веома ниска нето новчана давања за бригу о породици.⁹

Ресурси који стоје на располагању актерима су веома значајан извор динамике унутар домаћинства. Теоретичари који истичу значај ресурса полазе од претпоставке да ће подела рада између партнера/супружника, укључујући поделу домаћег рада, зависити од количине ресурса (у првом реду материјалних) које супружник/сваки члан домаћинства поседује. Брајнс (Brines) наводи четири основне претпоставке оваквог објашњења: (1) послови унутар домаћинства нису извор задовољства, већ извор потцењивања, (2) аранжмани су флексибилни, то јест не постоји унапред дат и непромењив модел поделе кућних послова, (3) аранжмани се мењају веома брзо у зависности од промена које се дешавају у променама количине ресурса које поседују актери и (4) постоји консензус између учесника о томе који су ресурси легитимни, да би се учествовало у преговарању.¹⁰ Тако се и теорија ресурса најчешће јавља у три вида: (1) у виду теорије економске размене која посматра приходе као кључни ресурс који актери поседују и користе у преговарању; (2) у виду позиције на тржишту рада (као ресурс) где се позиција унутар хијерархије занимања показује као значајан извор моћи и предиктор (не)равномерне поделе кућних послова и (3) у виду теорије која узима образовање као ресурс који потенцијално омогућује бољу позиционираност на тржишту рада.¹¹

⁹ *Ibid.*

¹⁰ Julie Brines, "The exchange value of housework", *Rationality and Society*, 5 (1993): 302–340, 307.

¹¹ Scott Coltrane, "Research on Household Labor: Modeling and Measuring the Social Embeddedness of Routine Family Work", *Journal of Marriage and the Family*, 62 (2000): 1208–1233; Knud Knudsen and Kari Waerness, "National context and spouses' housework in 34 countries", *European Sociological Review*, 24 (2008): 97–113; Julie Brines, "The exchange value of housework".

Вредносни оквир унутар ког се остварују родни односи на тржишту рада и у приватној сфери – представљају вероватно најрелевантнији оквир самих пракси. У већини друштава, укључујући Србију, родни односи су већим делом још увек обојени патријархалном матрицом. Силвија Волби (Sylvia Walby) под овом матрицом подразумева систем односа у друштву који почива на доминацији мушкараца над женама, укључујући и експлоатацију женског рада у јавном и приватном пољу. Ауторка наводи више друштвених димензија унутар којих се доминација одвија, а производња и расподела добара су две веома значајне.¹² Родни односи се неминовно преламају како у јавној сфери, тако и унутар породичног поља и почивају на идејама јасне поделе мушко-женских домена и компетенција, али у својој основи и поштовање ауторитета и прихватање моћи мушкараца. Оваква подела родних улога на мушкарца гледа као хранитеља, а на жену као супругу и мајку.¹³ Неколико истраживања указује на то да су вредносне оријентације неретко значајнији предиктори начина договора око усклађивања рада и родитељства унутар домаћинства од ресурса који поседују супружници.¹⁴ Иако трендови указују да у многим земљама долази до промене у томе како мушкарци схватају своје родне улоге, померајући савремени маскулинитет ка пољу породичне интимности, равноправног партнерства и укључености у негу и бригу о деци, тржиште рада и радна култура се ипак показују као мање стимулативни за деконструкцију традиционалних мушких улога.¹⁵

¹² Sylvia Walby, *Theorising Patriarchy*, 20–21.

¹³ Ronald Inglehart and Pippa Norriss, *Rising Tide Gender Equality and Cultural Change around the World* (New York: Cambridge University Press, 2005).

¹⁴ Dragan Stanojević, *Oblikovanje novog očinstva kroz prakse očeva u Srbiji* (2015), neobjavljen doktorski rad; Suzanne M. Bianchi et al., "Is anyone doing the housework? Trends in the gender division of household labor", *Social Forces*, 79 (2000): 191–228; Marija Babović, *Post-socijalistička transformacija i socio-ekonomske strategije domaćinstava i pojedinaca u Srbiji*, (Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, 2009); Marina Blagojević, „Žene i muškarci u Srbiji 1990–2000, Urodnjavanje cene haosa“, u *Srbija krajem milenijuma, razaranje društva, promene i svakodnevni život* (Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, 2002): 283–314.

¹⁵ Øystein Gullvåg Holter, "Men's Work and Family Reconciliation in Europe", *Men and Masculinities* 9 (2007): 425.

Контекст: усклађивања приватне и професионалне сфере

Анализе тржишта рада у последњој деценији бележе значајан раст нестабилности, јер долази како до повећавања учешћа рада са нестабилнијим уговорима (на одређено време), тако и до значајне дерегулације рада. Све већи број радно ангажованог становништва се налази унутар неформалне економије, без могућности да оствари права која произилазе из рада на: пензијско осигурање, здравствено осигурање, плаћени годишњи одмор и боловање.¹⁶ Иако ови процеси који су интензивирани од отпочињања економске кризе погађају све друштвене слојеве, посебно су угрожени мушкарци и жене с нижим квалификацијама, рурална популација и они који живе ван подручја Града Београда. Они имају значајно мање прилике да се запосле, нађу стално запослење, остваре социјална права и живе унутар оквира који омогућује боље услове за планирање и остваривање оптималног односа између рада и приватне/породичне сфере. Они који су под већим ризицима најчешће приликом планирања родитељства или уласком у родитељску улогу доносе одлуку (или су неретко приморани на то) да се жена повуче привремено или трајно из сфере рада. Када жене желе да се врате на тржиште рада, проналазак посла и могућност усклађивања с родитељским и породичним обавезама су им отежани.¹⁷

Подаци Републичког завода за статистику показују да родни јаз у платама опстаје, па чак и расте у последњих петнаест година, без обзира на номиналан раст зарада. У већини сектора делатности жене имају нижа примања од мушкараца, а такође имају и нижа примања када се упореде с колегама према образовном нивоу. На свим образовним нивоима њихове зараде се крећу од 65 до 85% износа зарада њихових мушких колега, а чак и високообразоване жене имају плате ниже у просеку за чак четвртину од мушкараца с дипломом факултета.¹⁸ Овакав контекст стимулише супружнички

¹⁶ Dragan Stanojević, „Mladi – tranzicija ka tržištu rada: nejednakost i izazovi“, u *Sekundarne analize podataka dobijenih kroz istraživanje Anketa o prihodima i uslovima života* (Beograd: SIPRU, 2015).

¹⁷ S. Tomanović, D. Stanojević i M. Ljubičić, *Postajanje roditeljem u Srbiji*.

¹⁸ Републички завод за статистику, *Жене и мушкарци у Србији* (Београд: Републички завод за статистику, 2008); Републички завод за статистику,

пар да прати традиционалне поделе родних одговорности, будући да постоје већи изгледи да мушкарци више зараде.

Радна култура је прилично несензибилисана за усклађивања ових сфера. Тако једно истраживање спроведено 2017, које је управо овај аспект имало за свој предмет, указује на то да постоји веома мали број запослених који има могућност да утиче на формулисање своје радне сатнице и рада у сменама, као и на то да не постоји ни значајан степен информисаности послодаваца и запослених о постојећим законским решењима која могу да помогну овом усклађивању.¹⁹ Иако ни приватни ни јавни сектор немају много слуха за примену структурних решења која би омогућила боље усклађивање рада с породичним обавезама, несигурност и нефлексибилност је значајније присутна у приватном сектору.²⁰ Друга димензија радне културе указује на значајне ризике с којима се суочавају жене које планирају породицу, жене с децом приликом тражења посла, али и оне на самом послу. Истраживања бележе и случајеве отпуштања након што жена остане у другом стању, или случајеве да се жене наведу на то да саме дају отказ услед лоших услова рада. Наведени ризици се повећавају са смањењем друштвеног положаја појединаца.²¹

Односи на тржишту рада имају своје рефлексије на односе унутар домаће сфере, у којој влада значајна родна асиметрија у подели кућног и репродуктивног рада. Истраживања недвосмислено показују да највећи део домаћег рада који подразумева кување, чишћење куће, прање, пеглање, као и негу деце и бригу о њима – пада на терет жена, односно супруга.²² Мушкарци се

Жене и мушкарци у Републици Србији (Београд: Републички завод за статистику, 2014).

¹⁹ Републички завод за статистику, *Усклађивање рада и родитељства* (Београд: Републички завод за статистику, 2017).

²⁰ S. Tomanović, D. Stanojević i M. Ljubičić, *Postajanje roditeljem u Srbiji*; Републички завод за статистику, *Усклађивање рада и родитељства*.

²¹ S. Tomanović, D. Stanojević i M. Ljubičić, *Postajanje roditeljem u Srbiji*; Blagojević-Hjason, *Rodni barometar u Srbiji*.

²² Mirjana Bobić, „Transformacija braka – strategije konzerviranja i odlaganja promena“, u Anđelka Milić i dr., *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: Svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma* (Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, 2004): 375–402; Marija Babović, *Post-socijalistička transformacija i socio-ekonomske strategije domaćinstava*; Mirjana Bobić, „Partnerstvo kao porodični sistem“, u Anđelka Milić, i dr., *Vreme*

укључују нешто чешће у оне послове који подразумевају комуникацију са институцијама (послови око администрације, школе детета и сл.) и оне који подразумевају финансијске трансакције (куповине и плаћање рачуна, нпр.). Без обзира на то да ли су жене запослене – оне и даље обављају највећи део послова у кући. Анализе показују да у оним случајевима када супруга ради, а супружник не ради – његово повлачење из кућних послова је још израженије, чиме он на симболички начин задржава доминацију унутар контекста у коме нема материјалне изворе ресурса.²³ Истраживања популације младих указују на репродуковање овог обрасца и код нових генерација. Док су млади још увек у родитељском дому, највећи део послова се дели између женских чланова породице (највише послова обављају мајке, па онда ћерке), али када оснују сопствену породицу највећи део послова пада на супругу. Да се ради о веома истрајном културном обрасцу указују резултати анализа које не препознају слојне, образовне, територијалне или материјалне разлике испитаника у начину расподеле кућног рада.²⁴ Вишеструко оптерећење жена на тржишту рада, око кућних послова и деце, доминантан је модел који се веома споро мења. Лонгитудиналне студије указују на извесне, мада веома мале, помаке ка родној симетрији у приватној сфери.²⁵

---

porodica, sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji (Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, 2010): 115–147; Marina Blagojević, *Roditeljstvo i/ili fertilitet* (Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, 1997); M. Blagojević-Hjusun, *Rodni barometar u Srbiji*; Smiljka Tomanović, „Odluke roditeljstva”, u *Vreme porodica. Sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji* (Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, 2010): 177–195; S. Tomanović, D. Stanojević i M. Ljubičić, *Postajanje roditeljem u Srbiji*; Anđelka Milić i dr., *Vreme porodica, sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji* (Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, 2010).

²³ Marija Babović, „Radne strategije i odnosi u domaćinstvu: Srbija 2003–2007”, u *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*, ur. Anđelka Milić i Smiljka Tomanović (Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, 2009).

²⁴ Smiljka Tomanović i Suzana Ignjatović, „Mladi u tranziciji: između porodice porekla i porodice opredeljenja”, u *Mladi zagubljeni u tranziciji*, ur. Milan Nikolić i Srećko Mihajlović (Beograd: CPA, 2004): 39–64; S. Tomanović, „Tranzicije u porodičnom domenu”.

²⁵ Marija Babović, *Post-socijalistička transformacija i socio-ekonomske strategije domaćinstava*; Marina Blagojević-Hjusun, *Rodni barometar u Srbiji*; S. Tomanović, D. Stanojević i M. Ljubičić, *Postajanje roditeljem u Srbiji*.

Значајан аспект овог културног модела јесте тзв. *жрџивени модел родитељства*²⁶ који почива на идеји интензивног одрицања родитеља за добробит породице и деце. Међу очевима тако опстаје идеал *храниоца* а међу мајкама идеал *омнијошенине жрџиве*.²⁷ На овај начин се учвршћује и легитимише подела сфера и оправдавају неједнакости на тржишту рада и унутар домаћинства.

Методологија истраживања

За проверавање наведених истраживачких питања ослобили смо се на базе података Анкете о радној снази у периоду од 2014. до 2016. године. Посматрали смо понашање популације младих родитеља старости од 15 до 35 година у све три временске тачке, и обухватили само оне родитеље који живе у домаћинствима са својом децом. Услед специфичног начина прикупљања података АРС,²⁸ остали смо ускраћени за оне родитеље који не живе са својом децом у истом домаћинству. Сматрамо да непотпун обухват популације родитеља неће значајно утицати на закључке, с обзиром на релативно мали број таквих случајева код младе популације. Анализе су одвојене у три посебне целине: 1. анализе основних показатеља на тржишту рада – запослености, незапослености и неактивности;²⁹ 2. анализе сигурности запоглења које смо посматрали преко типова уговора које имају на

²⁶ Marina Blagojević, *Roditeljstvo i/ili fertilitet*; Smiljka Tomanović, „Odluke roditeljstva“; Blagojević-Hjuseon, *Rodni barometar u Srbiji*.

²⁷ Smiljka Tomanović-Mihajlović, *Detinjstvo u Rakovici. Svakodnevni život dece u radničkoj porodici* (Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, 1997); Marina Blagojević, *Roditeljstvo i/ili fertilitet*.

²⁸ На овом месту треба истаћи и ограничење базе података коју смо користили. У Анкети о радној снази се питања о сродству постављају за сродничке везе унутар домаћинства и у упитнику се дете повезује с родитељем који је у домаћинству. На тај начин остајемо ускраћени за оне родитеље који не живе у домаћинству, најчешће услед развода или због тога што нису ни били венчани с родитељем свог детета.

²⁹ Код анализа неактивности младих који јесу и који нису родитељи узимали смо у обзир само младе који су изашли из процеса образовања, тако да се неактивност не односи на неучествовање на тржишту рада због школовања.

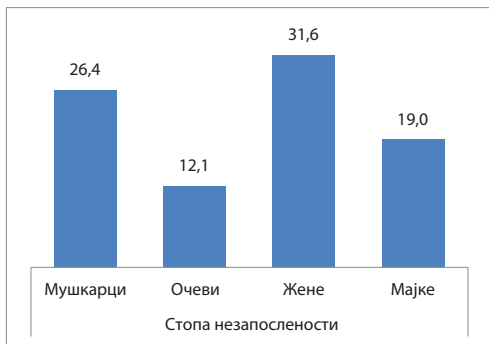
послу и преко радничких права која (не) остварују из самог рада; 3. анализе породичних разлога који утичу на повлачење с тржишта рада – зашто посао напуштају или га не траже уколико не раде. Приликом анализе запослености, незапослености и неактивности – користимо поређења младих који јесу родитељи и оних који нису родитељи. Претпоставка овог метода јесте та да разлика између ове две популације представља и апроксимацију разлика унутар животног тока појединца „пре“ и „после“ уласка у родитељску улогу. Остале анализе су спроведене само на популацији младих родитеља. Све анализе су узеле у обзир две основне друштвене структуре: пол и друштвени положај. Све анализе су рађене посебно за младе мушкарце и жене, а посебно су представљене стратификацијске разлике, где је као показатељ коришћен образовни ниво младе особе. Овакав приступ се у истраживањима младих показао оправданим имајући у виду да су млади још увек у „транзицијама“ и да хијерархија занимања или материјални положај не успевају у потпуности да препознају све неједнакости и шансе у њиховим животима.³⁰

Незајосленосћ младих и младих родитеља

Пресек. Стопе незапослености родитеља указују на то да су млади који су родитељи значајано мање незапослени него они који нису (графикон 1). Планирање родитељства, или постајање родитељем носи са собом значајне обавезе, тако да су и мајке и очеви који траже посао успешнији у његовом проналажењу, или су мање селективни при избору посла. Родне разлике – између оних који нису и оних који јесу родитељи – указују да уласком у родитељску улогу нешто брже опада стопа незапослености код мушкараца него код жена, те да је тржиште родно селективно, јер очеви нешто брже долазе до запослења.³¹

³⁰ S. Tomanović, D. Stanojević i M. Ljubičić, *Postajanje roditeljem u Srbiji*; Smiljka Tomanović i dr., *Mladi – naša sadašnjost* (Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, 2012).

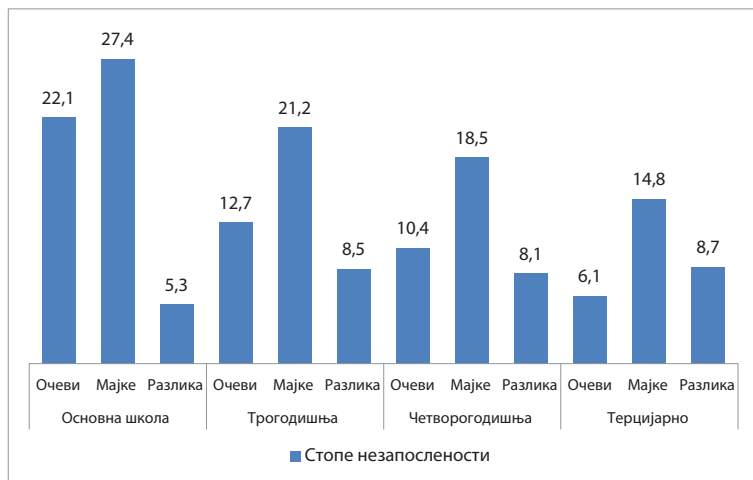
³¹ Подаци у графикону 1 показују да је 2016. године разлика између младића и очева у стопи незапослености износила 14,3 пп, док је та разлика између девојака и мајки износила 12,6 пп. Претходних година је та разлика била још већа.

Графикон 1. Стопе незапослености младих и младих родитеља, 2016.

Ситраификација. Стопе незапослености опадају и код мајки и код очева с повећањем нивоа образовања (графикон 2). Док је сваки четврти отац који има завршену основну школу незапослен, то је тек сваки осми са трогодишњом, десети са четворогодишњом и сваки шеснаести са терцијарним образовањем. Слична је ситуација и с мајкама, тако да свака четврта са основном, свака пета са трогодишњом и четворогодишњом школом и шеста с терцијарним образовањем – тражи посао, а не може да се запосли. Занимљиво је да је јаз у незапослености најнижи код оних родитеља са основним образовањем, док је код осталих мање-више константан.

Графикон 2. Стопе незапослености младих и младих родитеља према нивоу образовања, 2016.

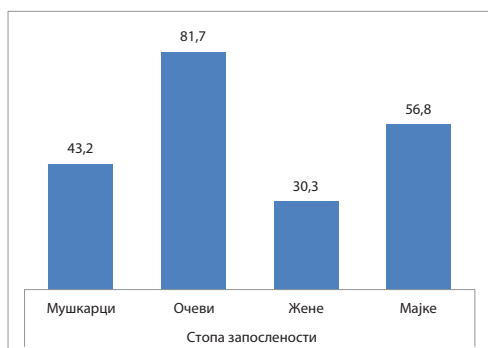
Трендови указују да су стопе незапослености у последње три године опале: и међу младима који нису и међу онима који јесу родитељи (графикони број 1.1 и 1.2 у прилогу). Дакле, млади (родитељи) брже долазе до посла. Ипак, нешто брже опадају стопе незапослености међу младима који још увек нису родитељи како међу мушкарцима, тако и међу женама. Између 2014. и 2016. године је стопа незапослености међу онима који нису очеви опала за 7,9 пп, док је међу очевима опала за 4,2 пп. Слична је ситуација и међу женама, па тако међу женама које нису мајке бележимо умањење од 6,7 пп, док је оно међу мајкама 5,4. пп. То значи да промене на тржишту рада у нешто већој мери погодују младима који још увек нису родитељи. Разлике у стопама незапослености откривају родни јаз на тржишту рада. Међу младима који још увек нису родитељи, бележи се постепено повећавање јаза у стопама незапослености (табела 1) указујући на то да се мушкарци брже запошљавају него жене, али и да вероватно ређе губе посао. Међу родитељима тренд није линеаран, али показује релативно константне разлике у стопама незапослености, разлике које су веће него код младих који нису родитељи. Последњи налаз поново показује да је тржиште рада не само родно, већ селективно и у односу на то да ли особа има или нема дете, правећи веће разлике у погледу пословних изгледа (тако што их повећава за очеве, а смањује за мајке) код младих који су родитељи у односу на оне који то нису.

Табела 1. Разлике у стопама незапослености младих и младих родитеља

Разлика у стопи незапослености	2014	2015	2016
Нису родитељи	4,0	4,7	5,2
Родитељи	8,2	5,9	6,9

Зайосленосћ младих и младих родитеља

Пресек. Стопе запослености употпуњују уочени образац поделе домена између мушкараца и жена, подела на приватни и јавни домен која је још изразитија постајањем родитељем. Из графикана 3 је видљиво да су стопе запослености жена (без обзира на то да ли су мајке или не) ниже од стопе запослености мушкараца. Док још нису постали родитељи, највећи број младих

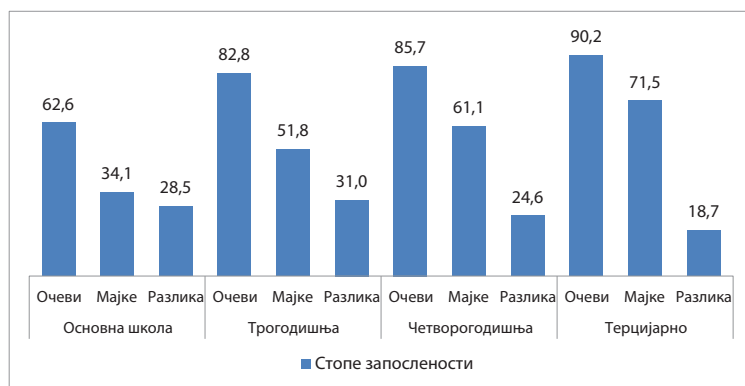

Графикон 3. Стопе запослености младих и младих родитеља, 2016.

је или неактиван због школовања, или незапослен. Нова улога доноси и веће трошкове, па су на тржишту активнији и раде чешће и мушкарци/очеви и жене/мајке. Али захтеви су ипак родно диференцирани, тако да већи притисак да раде и зарађују осећају очеви него мајке, а тржиште свакако подржава родне поделе. Чак четири од пет очева раде, док је то случај са свега нешто од преко половине мајки 2016. године.

Сиритификација. С повећањем нивоа образовања расте стопа запослености младих родитеља (графикон 4). Док свега две трећине младих очева и једна трећина младих мајки са основном школом има посао, то је случај с девет од десет младих очева и три од четири младе мајке с терцијарним образовањем. С повећањем

Графикон 4. Стопе запослености младих и младих родитеља према нивоу образовања, 2016.

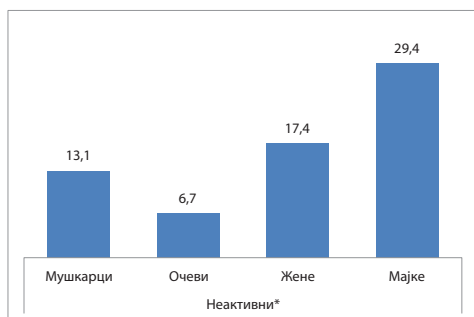

нивоа образовања опада и родни јаз између стопе запослености младих очева и мајки, указујући да се повлачење жена у приватну сферу интензивније догађа код мајки са снижењем нивоа образовања. У исти мах, егалитарнији образац усклађивања рада и родитељства се интензивније испољава код жена/мајки с високим образовањем.

Трендови. Трендови запослености младих потврђују да се побољшавају прилике да се пронађе посао, како код оних који нису, тако и код оних који јесу родитељи (графикони 1.3 и 1.4 у прилогу). У посматраном периоду се стопа запослености очева поправила за 2,8 пп, док се стопа запослености мајки поправила за 6,3 пп. Не само да су се поправиле стопе запослености код оба родитеља, већ се и јаз између њих мало смањио. Док је јаз у стопи запослености 2014. године износио 28,4 пп, 2015. је опао на 25,2 пп, а 2016. године на 24,9 пп. За три године је јаз у стопама запослености између мајки и очева опао за 3,5 пп. Занимљиво је да када посматрамо трендове према нивоу образовања младих родитеља, да је до значајнијег повећања стопе запослености дошло међу очевима са четворогодишњим средњим и терцијарним образовањем, а код мајки код свих, осим оних са терцијарним образовањем.

Неактивност младих и младих родитеља

Пресек. Анализа неактивности на тржишту рада, али само оних младих који су завршили с формалним образовањем, потврђује већ уочени образац начина усклађивања професионалног и приватног домена (графикон 5). Образац где се жена привремено или трајније повлачи у приватну сферу тако што постаје неактивна на тржишту рада, не тражи посао, док се мушкарац активира, јер се од њега очекује да материјално обезбеди породицу. На ово указују две осе анализе: (а) разлике између родитеља и оних који нису родитељи, и (б) разлике између мушкараца и жена. Прво, готово је двоструко више домаћица међу мајкама него међу онима које нису мајке, као што је и двоструко мање неактивних међу очевима у поређењу са онима који нису очеви. Друго, иако је више неактивних жена на тржишту рада од

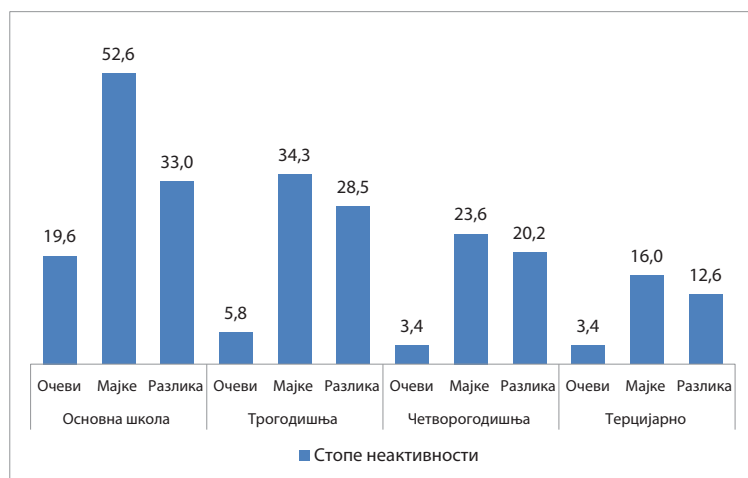

Графикон 5. Стопе неактивности младих и младих родитеља, 2016.

мушкараца, чак и када нису родитељи, тај јаз је значајно већи онда када млади постану родитељи. На пример, 2016. је разлика у неактивности између младих који нису родитељи износила 3,3 пп, док је између мајки и очева износила чак 22,7 пп.

Стиратификација. С повећањем нивоа образовања опада неактивност међу младим мајкама и очевима, али и родни јаз у стопи неактивности. Док је свака друга мајка са основном школом неактивна, то је случај са сваком трећом с трогодишњом, четврто са четворогодишњом школом и сваком шестом с терцијарним образовањем. Такође је упечатљива веома висока стопа незапослености младих очева са основним образовањем.

Графикон 6. Стопе неактивности младих и младих родитеља према нивоу образовања, 2016.

Истраживања показују да уз веома ниске приходе, ризике и нестабилност тржишта рада уз комбинацију социјалних давања један део популације може бити дестимулисан да ради и самим тим се повуче с тржишта.³²

Трендови. Анализа трендова открива да се стопе неактивности међу очевима благо повећавају, док се стопе неактивности младих мајки полако снижавају (графикони број 1.5 и 1.6 у прилогу). Међу очевима је 2014. било 5,5%, а 2016. године 6,7% неактивних. С друге стране, 2014. је било 32,7%, а 2016. године 29,4% неактивних мајки. Посматрајући трендове промена према нивоу образовања родитеља – приметан је благи пад код свих образовних нивоа мајки, осим код оних с терцијарним образовањем код којих постоји извесна стагнација, док је код очева приметно значајно повећање код оних са основним образовањем и извесно повећање код оних с терцијарним образовањем.

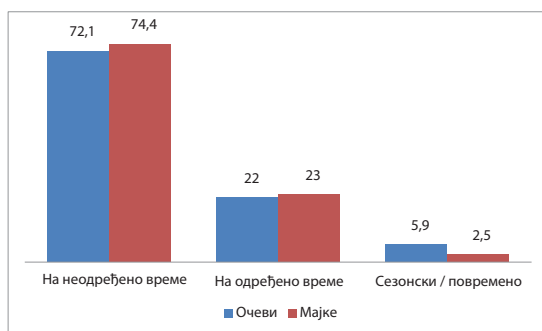
Анализа позиције на тржишту рада младих очева и младих мајки према нивоу образовања нам открива да родни режими нису на исти начин присутни у свим категоријама популације. Са снижавањем нивоа образовања, па самим тим и квалификација које омогућавају запослење, долази до изразитије родне асиметрије приликом усклађивања рада и родитељства. Осим оних са основним образовањем, сви остали млади очеви су у веома великој мери активни на тржишту рада, али њихове шансе да пронађу посао и остваре очекивања (од других и себе), да издржавају породицу – опадају са снижавањем образовног нивоа (графикони број 1.7, 1.8, 1.9 и 1.10 у прилогу). С друге стране, код младих мајки, са снижавањем нивоа образовања препознајемо линеарне трендове повећања стопа неактивности, незапослености и смањења стопа запослености. Дакле, мајка ће се пре повући с тржишта рада уколико има ниже образовање, теже ће проналазити посао уколико га тражи и, последично, ређе ће и радити. Шансе да буду присутне у обе сфере – приватној и професионалној – опадају са сваким нижим нивоом образовања мајке, односно патријархална подела на двојене сфере јача.

³² Gordana Matković i Boško Mijatović, *Program dečijih dodataka u Srbiji* (Beograd: UNICEF, CLDS, 2012).

Тип уговора на послу који обављају

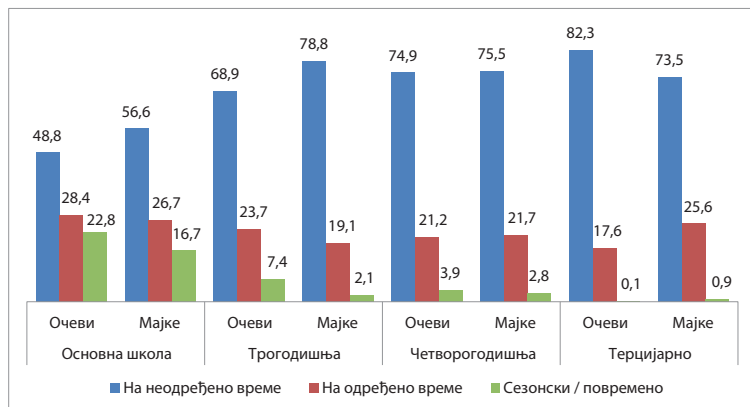
Пресек. Посматрано у целини, сигурност посла који обављају је на сличан начин распоређена и код очева и код мајки 2016. године. Три од четири оца, и готово исто толико мајки – ради са уговором на неодређено време. Остали раде са уговорима на одређено време или сезонски/повремено. Очеви нешто чешће раде повремене и сезонске послове од мајки. Дакле, мајке у нешто већој мери обављају сигурније послове.

Графикон 7. Тип уговора на послу младих родитеља, 2016.

Стратификација. Али када посматрамо тип уговора према нивоу образовања родитеља, препознајемо значајне слојне разлике (графикон 8). Најпре, с повећањем нивоа образовања расту

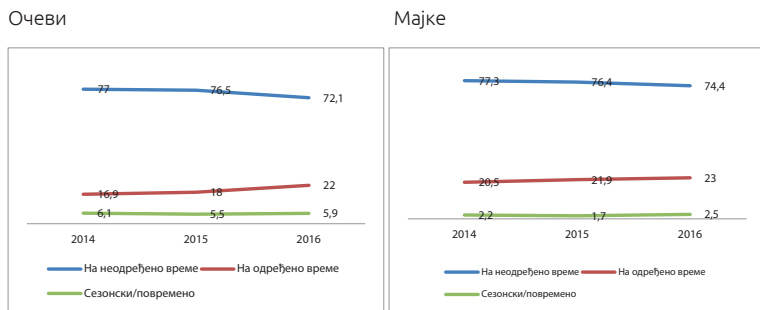
Графикон 8. Тип уговора на послу младих родитеља према нивоу образовања, 2016.

сигурнији облици запослења и међу очевима и међу мајкама, и то изразитије код очева. Друго, мајке са основним и трогодишњим средњим образовањем обављају сигурније послове од очева са истим нивоом образовања, родитељи с четворогодишњим образовањем имају исту позицију vis-a-vis сигурности, али зато очеви с терцијарним образовањем имају нешто сигурније послове од мајки са истим образовањем.

Трендови. Иако су се стопе незапослености смањиле у периоду од три године, цена тог смањења је плаћена повећањем несигурности рада (графикони 9 и 10). И код мајки и код очева се смањило број послова који обављају са уговорима за стално, с тим што је код очева пад учешћа ових уговора нешто изразитији. Када посматрамо промене према нивоу образовања, занимљиво је да су с флексибилизацијом на тржишту рада посебно погођени очеви с трогодишњом и четворогодишњом средњом школом и мајке с терцијарним образовањем, будући да је код њих пад учешћа стабилних облика запослења био најизразитији.

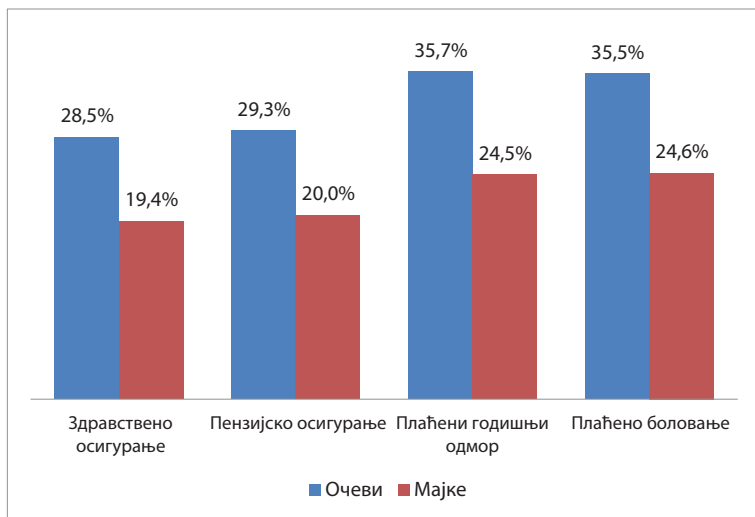
Графикони 9 и 10. Тип уговора на послу младих родитеља 2014–2016.

Социјална сигурносћ – радничка љрава

Пресек. Позиција на тржишту рада је одређена не само запослењем, типом уговора него и правима које се из рада остварују (графикон 11). Значајан број младих родитеља који раде, из тог рада не остварују одређена права. Тако готово четвртина младих родитеља не остварује здравствено осигурање, исто толико не остварује ни пензијско, а готово сваки трећи млади родитељ

Графикон 11. Радничка права која млади родитељи не остварују на послу који обављају, 2016.

нема право на плаћени годишњи одмор и плаћено боловање. Овакав степен несигурности је сасвим сигурно значајан изазов с којим се суочавају родитељи, али је истовремено и присутан у свести младих (који још увек нису постали родитељи) приликом планирања породице.

Иако се последњи подаци односе на облик запослености мерен преко индикатора АРС (који подразумева било који облик рада у претходној недељи) – забрињава степен неостварености радничких права, посматран према типу радних организација у којима млади родитељи раде (табела 2). Готово сви родитељи који раде у/или за нерегистроване фирме не остварују ниједан облик анализираних права. У приватним регистрованим фирмама око четвртине очева не остварују право на здравствено и пензијско осигурање, а иста права не остварује нешто мање од петине мајки. У истом типу фирме сваки трећи отац и готово свака четврта мајка не остварује право на плаћени годишњи одмор и/или плаћено боловање. Иако је ситуација у јавном сектору далеко боља, забрињавају подаци о томе да неки млади родитељи запослени у том сектору не остварују радничка права.

Табела 2. Радничка права која млади родитељи не остварују на послу који обављају према типу радне организације у којој раде, 2016.

	Здравствено осигурање		Пензијско осигурање		Плаћени годишњи одмор		Плаћено боловање	
	Очеви	Мајке	Очеви	Мајке	Очеви	Мајке	Очеви	Мајке
Приватна – регистрована	23,3	17,4	24,3	18,3	32	22,8	31,6	22,9
Приватна – нерегистрована	99,3	99	99,9	99,3	99,9	99,7	99,9	99,7
Државна	1,2	0,9	1,3	0,9	7,3	5,6	7,3	5,9
Остало – регистрована	32,7	15,3	32,7	15,3	35,4	30,4	33,8	24,9
Остало – нерегистрована	98,9	96,1	98,9	96,1	98,9	100	98,9	100

Стратификација. Посматрано према нивоу образовања родитеља, постоје јасне стратификацијске разлике у степену остварености радничких права. С нижим образовним нивоом како очева, тако и мајки – расте степен несигурности рада, то јест све је мање родитеља који имају плаћено боловање, годишњи одмор, али и здравствено и пензијско осигурање (графикони 2.1, 2.2, 2.3 и 2.4 у прилогу). На пример, чак 76,8% очева и 67,7% мајки са основним образовањем 2016. године не остварују право на плаћено боловање, док је то учешће значајно мање међу очевима (19,2%) и мајкама (14,1%) с терцијарним образовањем. Слична је дистрибуција и у остваривању осталих права, што указује на опстајање стратификацијских разлика међу младим родитељима у погледу социјалне, здравствене и материјалне сигурности које рад омогућује.

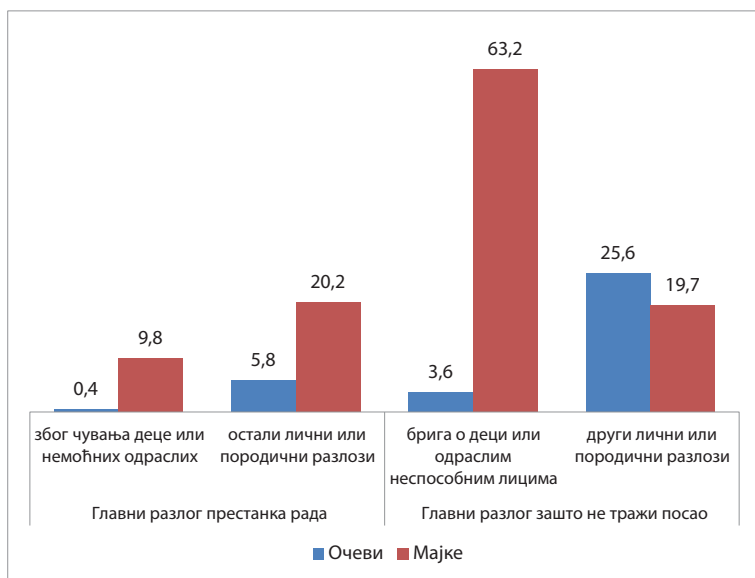
Трендови. Лонгитудинални подаци указују на постепено погоршање положаја младих родитеља, посебно младих очева у погледу наведених права (графикони број 2.5, 2.6, 2.7 и 2.8 у прилогу). Јер, у периоду од 2014. до 2016. дошло је: до повећања за 4,3 пп међу очевима и за 1,8 пп међу мајкама које не остварују право на здравствено осигурање; за 4,7 пп међу очевима и за 0,8 пп међу мајкама које не остварују право на плаћени годишњи одмор; као и до повећања за 4,8 пп међу очевима и за 1,6 пп међу мајкама које не остварују право на плаћено боловање. Анализе младих родитеља према нивоу њиховог образовања указују на то унутар које категорије родитеља је најинтензивније губљење наведених права.

Међу очевима с четворогодишњом средњом школом и с терцијарним образовањем – степен губљења тих права је виши, док је код оних са основним и трогодишњим средњим образовањем у стагнацији. Међу мајкама нешто интензивнији ризици у погледу губљења тих права су код оних са универзитетским образовањем.

Однос породичној и њословној њоља

Пресек. Када остају без посла – у трећини случајева код мајки је то значајније повезано с породичним разлозима него код очева (графикон 12). Свака десета мајка то чини због бриге о деци или старим особама, а свака пета из личних или породичних разлога; очеви у далеко мањој мери посао напуштају/губе из истих разлога. Још су изразитије родне разлике када је реч о томе због чега млади родитељи не траже посао. Готово две трећине неактивних младих мајки не тражи посао услед бриге о члановима породице, док је таквих међу очевима мали број. С друге стране, сваки четврти отац и свака пета мајка наводи личне или породичне

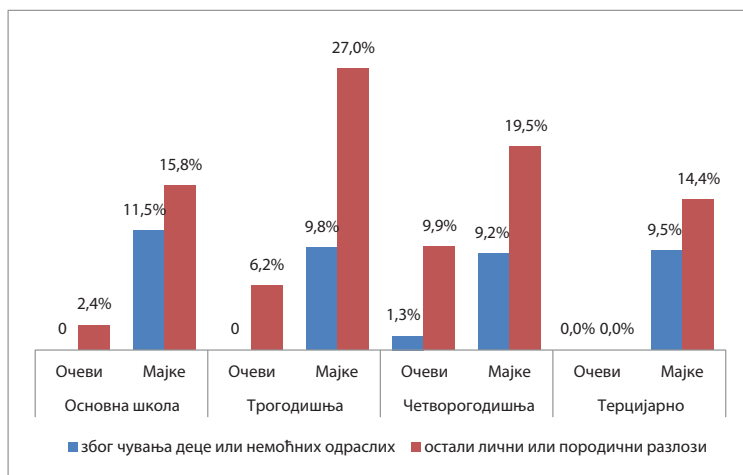
Графикон 12. Разлози одсуства с тржишта рада младих родитеља, 2016.

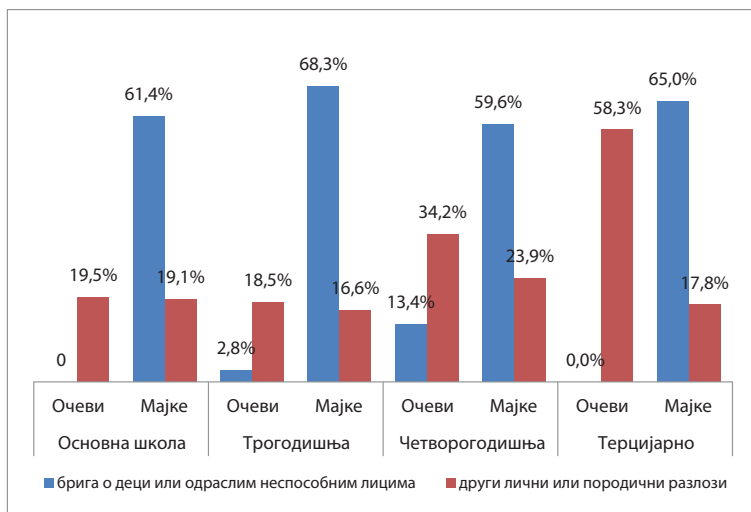
разлоге zbog kojih ne traži посао. Имајући у виду да су стопе неактивности код мајки значајно више него код очева, може се закључити да жене чешће одустају од посла, да када то чине најчешће чине из породичних разлога, а исти разлози су кључни и zbog kojih посао не траже.

Сиратификација. Посматрано према нивоу образовања родитеља не постоје изражене разлике ни међу мајкама ни међу очевима у степену одустанка од посла zbog бриге о члановима породице (графикони 13 и 14). Остали лични или породични разлози су нешто присутнији код мајки с трогодишњом и четворогодишњом школом, и значај ових разлога се повећава код очева од основног до четворогодишњег степена образовања, да би се у потпуности изгубио као разлог код високообразованих очева. Не постоје значајне разлике zbog kojih жене посао не траже. Јер, без обзира на образовање: две трећине мајки посао не тражи zbog бриге о члановима породице и, додатно, готово свака пета мајка посао не тражи из личних или породичних разлога. Код очева је ситуација мало другачија. Сваки пети отац са основном и средњом трогодишњом школом не тражи посао из личних или породичних разлога, али је то случај са сваким трећим оцем с четворогодишњом школом, и сваким другим с високим образовањем.

Графикон 13. Главни разлог престанка рада

Графикон 14. Главни разлог неактивности

Трендови. Међу очевима опада одустајање од посла због бриге о члановима породице, али расте учешће личних или породичних разлога, тако да у укупном збиру постоји само благи пад породичних обавеза као оквир одустајања од посла код очева. Исти тренд, мада изразитији, присутан је и код младих мајки. Док је 2014. године 18,9% мајки због обавеза око неге чланова породице губило посао, то је случај са 9,8% у 2016. Посматрано према нивоу образовања мајки, код свих образовних категорија се бележи пад учешћа неге чланова породице као разлог одустајања од посла. У сти мах код оних с трогодишњим образовањем расту породични и други разлози, док су код осталих и ови разлози или у стагнацији или у благом паду. С друге стране, нетражење посла је много мање подложно променама код родитеља оба пола, јер иако постоје извесне осцилације током година, није уочљив јасан тренд промене указујући на доминацију породичних разлога привременог или сталног одустајања од активности на тржишту рада код жена. Ови трендови не варирају ни у односу на образовни ниво очева и мајки, показујући да се ради о културном моделу који трансцендира друштвену слојевитост.

Дискусија

Анализирани подаци указују на неколико значајних закључака. Поређење позиције на тржишту рада младих који јесу родитељи са онима који то нису – откривају обрасце промене које родитељство носи са собом. Док мушкарац ишчекује принову, он се истовремено интензивније ангажује на тржишту рада, па су стопе запослености очева значајно веће од оних који то још нису, и истовремено су њихове стопе незапослености и неактивности значајно мање у поређењу с младићима који нису родитељи. Код жена је образац нешто сложенији. Док се један број жена интензивније укључује на тржиште рада, укупна запосленост је већа а незапосленост мајки мања од оних младих жена које нису мајке; значајан број жена се привремено или стално повлачи с тржишта рада тако што постају неактивне. Иако је овај образац присутан у свим друштвеним слојевима, ипак је неравномерније изражен када посматрамо друштвени положај младих родитеља. С повећањем образовног нивоа младих родитеља долази до раста запослености и пада незапослености и неактивности и очева и мајки, и истовремено се смањује родни јаз на тржишту рада. Дакле, могућности које тржиште нуди у погледу могућности остваривања равноправније позиције мушкараца и жена, неједнако су распоређене у односу на образовне квалификације, па самим тим и занимања која обављају млади родитељи. Мајке и очеви с факултетским дипломама имају највеће изгледе да се запосле, а најмање они без основног образовања или с њим. Трендови указују да долази до извесног повећања упошљивости на тржишту рада, како мушкараца тако и жена, али указују и да је то повећање плаћено ценом несигурности које рад повлачи са собом.

Иако су присутнији на тржишту рада, млади очеви у просеку имају нешто несигурнију позицију на тржишту рада у односу на младе мајке. Тако, нешто ређе имају уговоре који регулишу статус на послу „за стално“, а нешто чешће обављају привремене и сезонске послове. С повећањем нивоа њиховог образовања расте и сигурност уговора на послу који обављају. Занимљиво је да је међу онима са основним и трогодишњим

средњим образовањем далеко више очева који обављају *несигурније* послове од мајки, указујући да ће мушкарци с нижим квалификацијама пристајати чешће и на веома несигурне радне аранжмане, али и да ће тај ризик жене истих квалификација најчешће терати да се у потпуности искључе с тржишта (постајући неактивне). С друге стране, мајке које имају високо образовање имају нешто несигурније уговоре од очева са истим нивоом образовања, указујући на то да висока запосленост висококвалификованих жена има извесну цену у нешто нестабилнијим радним аранжманима.

Несигурност на тржишту је посебно видљива преко индикатора који мере степен права које млади родитељи не остварују из рада (право на пензијско и здравствено осигурање, као и плаћено боловање и годишњи одмор). И овде се види да су млади очеви значајно рањивији од младих мајки. Ризици код родитеља оба пола расту са опадањем њиховог образовања указујући на родну и стратификацијску неравномерност ризика с којима се суочавају млади родитељи. Подаци да готово четвртина мајки и трећина очева не остварују право на плаћено боловање и/или годишњи одмор – указује на високе стопе неформалног рада кога, између осталог, карактеришу веома неповољни услови рада. Забрињава, с једне стране, чињеница да одређени број младих не остварује ова права и у регистрованим фирмама, укључујући јавни сектор и, с друге стране – да расте тренд повећавања учешћа младих који имају овако несигурне радне аранжмане.

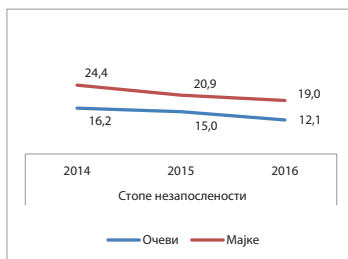
И на крају, положај на тржишту рада је тесно повезан с родном поделом рада у приватној сфери. Жене ће значајно чешће престати да раде због родитељских и породичних обавеза него мушкарци, али и када не раде, посао најчешће неће тражити због родитељских обавеза. Веома је занимљиво да не постоје стратификацијске разлике међу мајкама према разлозима због којих губе/не траже посао. Овај налаз показује да је неактивност жена прихваћени културни образац, према коме се „повлачење“ посматра кроз обавезу жене/мајке да се брине о детету и породици.

Прилог

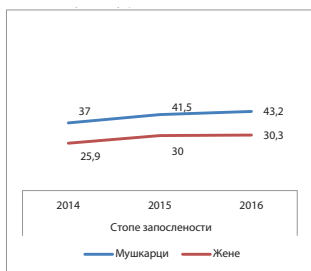
Графикон 1.1. Стопе незапослености 2014–2016. младих који нису родитељи

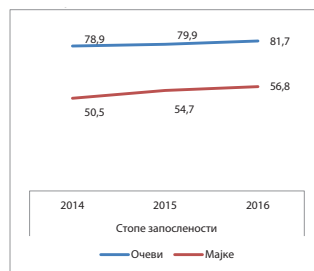
Графикон 1.2. Стопе незапослености младих родитеља

Графикон 1.3. Стопе запослености 2014–2016. младих који нису родитељи

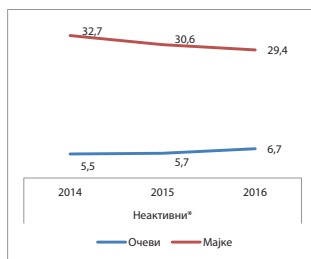
Графикон 1.4. Стопе запослености 2014–2016. младих родитеља

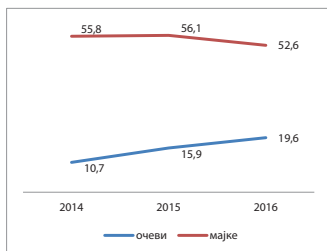
Графикон 1.5. Стопе неактивности 2014–2016. младих који нису родитељи

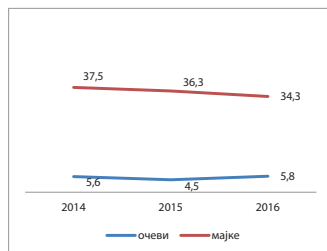
Графикон 1.6. Стопе неактивности 2014–2016. младих родитеља

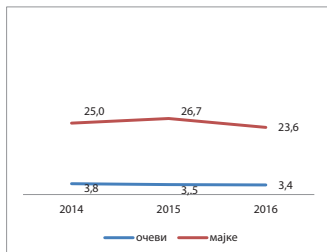
Графикон 1.7. Стопе неактивности родитеља – основно образовање

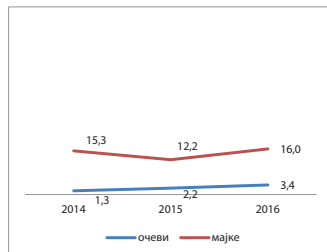
Графикон 1.8. Стопе неактивности родитеља – средња трогодишња

Графикон 1.9. Стопе неактивности родитеља – средња четворогодишња

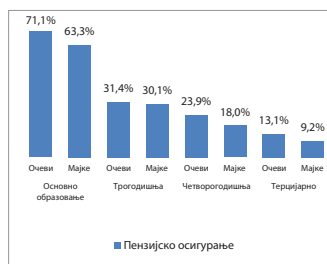
Графикон 1.10. Стопе неактивности родитеља – терцијарно образовање

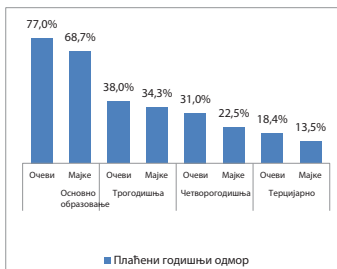
Графикон 2.1. Права које родитељи не остварују према нивоу образовања 2016.

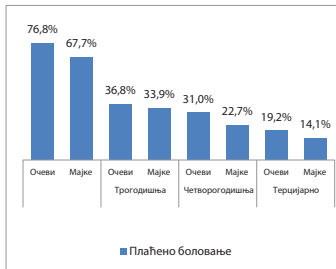
Графикон 2.2. Права које родитељи не остварују према нивоу образовања 2016.

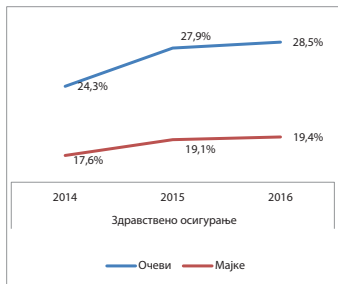
Графикон 2.3. Права које родитељи не остварују према нивоу образовања 2016.

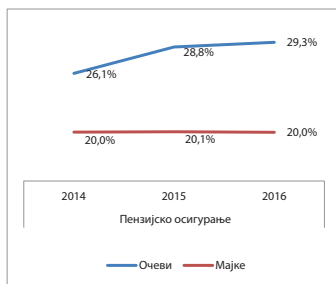
Графикон 2.4. Права које родитељи не остварују према нивоу образовања 2016.

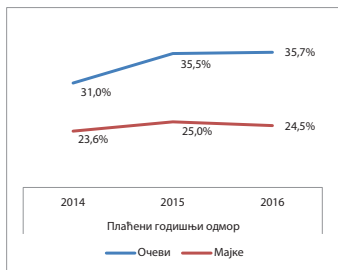
Графикон 2.5. Права које родитељи не остварују 2014–2016.

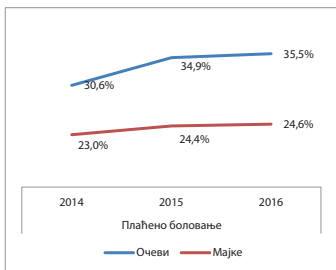
Графикон 2.6. Права које родитељи не остварују 2014–2016.

Графикон 2.7. Права које родитељи не остварују 2014–2016

Графикон 2.8. Права које родитељи не остварују 2014–2016

ЛИТЕРАТУРА

- Републички завод за статистику. *Жене и мушкарци у Србији*. Београд: Републички завод за статистику, 2008.
- Републички завод за статистику. *Жене и мушкарци у Рејублици Србији*. Београд: Републички завод за статистику, 2014.
- Републички завод за статистику. *Усклађивање рада и родитељства*. Београд: Републички завод за статистику, 2017.
- Babović, Marija. „Radne strategije i odnosi u domaćinstvu: Srbija 2003–2007.“ U *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*, urednice Anđelka Milić i Smiljka Tomanović. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета Универзитета у Београду, 2009.
- Babović, Marija. *Post-socijalistička transformacija i socio-ekonomske strategije domaćinstava i pojedinaca u Srbiji*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета Универзитета у Београду, 2009.
- Bianchi M. Suzanne, M. A. Milkie, L. C. Sayer and J. P. Robinson. “Is anyone doing the housework? Trends in the gender division of household labor.” *Social Forces*, 79, (2000): 191–228.
- Blagojević-Hjusun, Marina. *Rodni barometar u Srbiji: Razvoj i svakodnevni život*. Београд: UN Women, 2013.
- Blagojević, Marina. „Žene i muškarci u Srbiji 1990–2000. Urođnjavanje cene haosa.“ U *Srbija krajem milenijuma, razaranje društva, promene i svakodnevni život*, urednici Silvano Bolčić i Anđelka Milić, 283–314. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета Универзитета у Београду, 2002.
- Blagojević, Marina. *Roditeljstvo i/ili fertilitet*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета Универзитета у Београду, 1997.
- Bobić, Mirjana. „Partnerstvo kao porodični sistem.“ U Milić Anđelka, Smiljka Tomanović, Milana Ljubičić, Nada Sekulić, Mirjana Bobić, Vesna Miletić-Stepanović i Dragan Stanojević, *Vreme porodica. Sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji*, 115–147. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета Универзитета у Београду, 2010.
- Bobić, Mirjana. „Transformacija braka – strategije konzerviranja i odlaganja promena.“ U Milić Anđelka i dr. *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: Svakodnevica Srbije na početku trećeg milenijuma* 375–402. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета Универзитета у Београду, 2004.
- Brines, Julie. “The exchange value of housework.” *Rationality and Society* 5 (1993): 302–340.

- Coltrane, Scott. "Research on Household Labor: Modeling and Measuring the Social Embeddedness of Routine Family Work." *Journal of Marriage and the Family* 62 (2000): 1208–1233.
- Hodges, J. Melissa and Michelle J. Budig. "Who gets the daddy bonus?: Organizational hegemonic masculinity and the impact of fatherhood on earnings." *Gender & Society* 24 (2010): 717–745.
- Holter, Øystein Gullvåg. "Men's Work and Family Reconciliation in Europe." *Men and Masculinities* 9 (2007): 425.
- Inglehart, Ronald and Pippa Norris. *Rising Tide Gender Equality and Cultural Change around the World*. New York: Cambridge University Press, 2005.
- Johansson, Thomas and Roger Klinth. "Caring fathers. The ideology of gender equality and masculine positions." *Men and Masculinities* 11 (2008): 42–62.
- Knudsen, Knud and Kari Waerness. "National context and spouses' housework in 34 countries." *European Sociological Review* 24 (2008): 97–113.
- Matković, Gordana i Boško Mijatović. *Program dečijih dodataka u Srbiji*. Beograd: UNICEF, CLDS, 2012.
- Milić, Anđelka, Smiljka Tomanović, Milana Ljubičić, Nada Sekulić, Mirjana Bobić, Vesna Miletić-Stepanović i Dragan Stanojević. *Vreme porodica, sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, 2010.
- Schilt, Kristen. "Just One of the Guys?: How Transmen Make Gender Visible at Work." In *Men's lives* (eighth edition), Michael Kimmel and Michael Messner (eds). Boston: Allyn & Bacon, 2009.
- Stanojević, Dragan. „Mladi – tranzicija ka tržištu rada: nejednakost i izazovi.“ U *Sekundarne analize podataka dobijenih kroz istraživanje Anketa o prihodima i uslovima života*. Beograd: SIPRU, 2015.
- Stanojević, Dragan. *Oblikovanje novog očinstva kroz prakse očeva u Srbiji*. Neobjavljena doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2015.
- Thévenon, Olivier. "Family Policies in OECD Countries: A Comparative Analysis." *Population and Development Review* 37, 1 (2011): 57–87.
- Tomanović Smiljka i Suzana Ignjatović. „Mladi u tranziciji: između porodice porekla i porodice opredeljenja.“ U *Mladi zagubljeni u tranziciji*, urednici Milan Nikolić i Srećko Mihajlović, 39–64. Beograd: CPA, 2004.
- Tomanović, Smiljka, Dragan Stanojević i Milana Ljubičić. *Postajanje roditeljem u Srbiji. Sociološko istraživanje tranzicije u roditeljstvo*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, 2016.

- Tomanović, Smiljka, Dragan Stanojević, Isidora Jarić, Dušan Mojić, Slađana Dragišić Labaš, Milana Ljubičić i Ivana Živadinović. *Mladi – naša sadašnjost*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, 2012.
- Tomanović, Smiljka. „Odluke roditeljstva.“ U *Vreme porodica. Sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji*, 177–195. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, 2010.
- Tomanović, Smiljka. „Tranzicije u porodičnom domenu.“ U Smiljka Tomanović, Dragan Stanojević, Isidora Jarić, Dušan Mojić, Slađana Dragišić Labaš, Milana Ljubičić i Ivana Živadinović. *Mladi – naša sadašnjost*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, 2012.
- Tomanović-Mihajlović, Smiljka. *Detinjstvo u Rakovici. Svakodnevni život dece u radničkoj porodici*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, 1997.
- Walby, Sylvia. *Theorising Patriarchy*. Oxford: Blackwell, 1991.

Dragan Stanojević

**YOUNG PARENTS IN THE SERBIAN
LABOUR MARKET: BALANCING THE
PROFESSIONAL AND PRIVATE LIFE**

Summary

The position of young people in the Serbian labour market, including that of young parents, has been increasingly uncertain since the onset of the economic crisis. After a decade of political and economic isolation that witnessed very slow transformational changes, the economic crisis brought new uncertainties to young people's lives. This article addresses the balance between the professional and private responsibilities of young parents aged 18-35 years in Serbia, in the period from 2014 to 2016. Our main goal is to identify whether and how parenting affects young parents' position in the labour market, having in mind their social position. The analyses show that when a young man is expecting a child, he is more intensively engaged in the labour market – young fathers' employment rates are significantly higher compared to those of young men who are not fathers and, at the same time, there are significantly fewer unemployed and inactive men among fathers. Although their share in the labour market is larger, their position is less secure compared to that of young mothers. For women, the pattern is more complex. While a certain number of women are more intensively involved in the labour market – young mothers' employment rates are higher than those of young women who are not mothers, a significant number of young mothers

temporarily or permanently withdraw from the labour market and become inactive.

Although this general pattern is present across all social strata, the family–work balance depends on the social position of young people. The higher the educational level of young parents, the higher their employment rates and the lower their unemployment and inactivity rates are, and this formula applies to fathers and mothers alike. Higher education of parents reduces the gender gap in the labour market. The opportunities offered by the labour market, in terms of the possibility of achieving an equal position between men and women, are unequally distributed across educational qualifications, the professions practiced by young parents being no exception. Mothers and fathers with university degrees are more likely to get a (secure and well-paid) job, while those with primary education have the least chance of finding a (decent) job. Trends indicate a certain increase in employment rates in past three years, both for men and women; however, this increase is part of the trend of more and more insecure jobs and precarious work in Serbia. Risks that young people face postpone and impede their transition to parenthood.

The position in the labour market is closely related to the gender division of labour in the private sphere. Women are more likely to stop working because of parental and family responsibilities than men. While they are inactive, they will seek for a job less often due to family reasons.

Keywords: parenthood, labour market, domestic work, young people, Serbia

КАТАРИНА СЕДЛЕЦКИ

Институт за здравствену заштиту мајке и детета Србије
„Др Вукан Чупић“, Београд

Како побољшати сексуално и репродуктивно здравље младих у Србији

Апстракт

Заштита сексуалног и репродуктивног здравља младих захтева свеобухватни приступ и интерсекторску сарадњу, јер је потребно остварити више циљева, а првенствено да се код младих оствари нормално полно сазревање, формира здрава сексуалност и да се они припреме за партнерске везе које су засноване на равноправности, доброј комуникацији и подели одговорности, као и да се мотивишу да превентивно делују и тако очувају своје здравље и плодност. Најважнији правци друштвеног деловања су у области образовања и здравствене заштите. Одговарајуће образовање младих почиње од рођења, а у томе учествују родитељи, наставници, вршњаци, средства јавног информисања, укључујући Интернет и друштвене мреже. Најважније је системско решавање овог питања увођењем одговарајућих едукативних садржаја у планове и програме основних и средњих школа. Потребно је и прилагођавање здравствених служби потребама младих кроз развој одговарајућих саветовалишта, у којима ће они добити потребне информације, савет и помоћ за остварење задовољавајуће сексуалности и очување репродуктивног здравља. Успешни програми заштите сексуалног и репродуктивног здравља младих треба свеобухватно и дугорочно да делују подржавајуће на индивидуалном и ширем друштвеном плану. То подразумева постојање интервенција усмерених на родитеље, партнере, вршњаке, локалну заједницу и друштво у целини. Од таквих програма се очекује да отклоне препреке за безбедно сексуално понашање, заштиту здравља и плодности младих.

Кључне речи: репродуктивно здравље младих, сексуално понашање младих, образовање за очување репродуктивног здравља, саветовалишта за младе

Увод

Иако су млади људи најздравија популациона група, они се у савременом друштву суочавају с бројним изазовима који угрожавају њихово здравље. Адолесценти, наиме, одрастају у судару традиционалне културе с јасно дефинисаним нормама понашања и савременог друштва у коме су слободе велике, посебно у сфери сексуалности. Формирање личног идентитета и модела сексуалног понашања младих отежава чињеница да одрасли из окружења, укључујући родитеље, наставнике и лекаре, често не упућују јасне поруке, док вршњаци и средства јавног информисања, промовишу прихватање изазова и нових искустава, без напомена о могућим ризицима. Посебно је угрожено репродуктивно здравље младих.

Према дефиницији Светске здравствене организације (СЗО), репродуктивно здравље се дефинише као стање телесног и менталног благостања и социјалне сигурности, а не само као одсуство болести и неспособности у свим областима које се односе на репродуктивни систем, његове функције и процесе.¹ Када је реч о младим нараштајима, репродуктивно здравље подразумева нормалан полни развој и сазревање, формирање здраве сексуалности и стремљење ка партнерској вези, заснованој на равноправности, доброј комуникацији и подели одговорности, а с крајњим циљем да се очувају здравље и плодност за време када би млади могли да пожелеле да заснују породицу и рађају децу.

Заштита репродуктивног здравља младих претпоставља свеобухватни приступ, интерсекторску сарадњу и повезивање државних и невладиних организација и институција. Најважнијим се сматрају конкретне активности у области образовања и здравствене заштите. Од образовног система се очекује да кроз одговарајуће школске програме пружи ученицима знања и вештине, потребне за здраво сексуално и репродуктивно понашање, као и да допринесе њиховом прихватању сопствене сексуалности и толерантног односу према сексуалности других особа. Здравствени систем треба младима да обезбеди помоћ и подршку у превенцији или правовременој детекцији поремећаја сексуалног и репродуктивног здравља.

---

¹ United Nations, "Programme of Action of the International Conference on Population and Development" (New York: 1994).

Образовање младих за безбедно сексуално и репродуктивно понашање

Образовање у области сексуалног и репродуктивног здравља почиње од рођења и наставља се током одрастања и сазревања детета и адолесцента. Општеприхваћен је концепт тзв. холистичке едукације, то јест свеобухватног приступа унапређењу знања, вештина и ставова код младих. Млади имају велики потенцијал за стицање нових знања, а најважнији извори њихових сазнања о сексуалном и репродуктивном здрављу су родитељи, просветни радници, здравствени радници и медији, укључујући и интернет и друштвене мреже, а одређену улогу могу да имају и вршњачки едукатори, невладине организације и професионалци из система социјалне заштите.

Родитељи се сматрају најважнијим примарним едукаторима деце, али у Србији они најчешће имају пасиван однос према сексуалности и заштити њиховог репродуктивног здравља. Тако се ризици повећавају, јер је познато да се током одрастања с много више проблема, попут преурањеног ступања у сексуалне односе, непланиране трудноће или полно преносиве инфекције, суочавају деца у чијој се родитељској кући није покретао разговор о темама као што су пубертет, партнерска веза, избегавање ризичних понашања.²

У образовном систему у Србији не постоји обавезан облик едукације младих у области заштите репродуктивног здравља. Позитиван утицај спровођења програма сексуалне едукације у школама на сексуално понашање младих утврђен је на основу метаанализе резултата 83 студије.³ Показано је да ученици који су похађали те програме нису раније почели са сексуалном активношћу нити су се ризичније сексуално понашали. Насупрот, неки програми су допринели одлагању или избегавању сексуалних односа, или повећању учесталости коришћења кондома или контрацепције. Такође је уочено да су програми били делотворни у различитим

² Katarina Sedlecki, „Ponašanje i stavovi adolescenata relevantni za reproduktivno zdravlje“, *Stanovništvo* 39, 1–4 (2001): 91.

³ Douglas B. Kirby, B. A. Laris and Lory A. Rolleri, “Sex and HIV education programs: their impact on sexual behaviors of young people throughout the world”, *Journal of Adolescent Health* 40, 3 (2007): 206.

земљама, културним срединама и групацијама младих, као и да их је могуће применити у различитим друштвеним срединама.

С друге стране је установљено да програми промоције апстиненције као јединог прихватљивог облика сексуалног понашања младих не дају жељене резултате у развијеним земљама света. На основу анализе 13 студија у којима је таквом врстом едукације било обухваћено око 16.000 младих из Сједињених Америчких Држава, утврђено је да ниједан програм није имао утицаја на време почетка сексуалне активности, учесталост незаштићених сексуалних односа, број партнера и коришћење кондома.⁴

Искуство Финске омогућава да се сагледају потребе младих у сфери сексуалног и репродуктивног здравља. У тој земљи сексуална едукација је постала обавезни предмет у школама 1970. године. Од 1972. године почела су да се развијају и саветовалишта која су контрацепцију давала бесплатно младима. Као резултат увођења тих мера, стопе абортуса и порођаја међу адолесцентима прогресивно су се снижавале до веома ниских вредности, постигнутих 1990-их година, када су из различитих разлога саветовалишта за контрацепцију укинута, а сексуална едукација је постала изборни предмет. Непосредне последице су биле снижавање учесталости коришћења контрацепције међу адолесцентима, повећање удела младих који су били сексуално активни у узрасту 15 и 16 година и пораст стопа абортуса међу девојкама узраста 15 до 19 година. У одговору на нарастајућу претњу сексуалном и репродуктивном здрављу младих Финаца у школе је уведен нови предмет – здравствено васпитање, који је постао обавезан 2006. године. Тај предмет садржи и свеобухватно васпитање за очување сексуалног и репродуктивног здравља. Непосредно по увођењу овог обавезног предмета евидентиран је пад удела младих који не користе контрацепцију, снижавање учесталости сексуалне активности међу адолесцентима узраста 15 и 16 година и значајно смањивање стопа абортуса код адолесценткиња.⁵

⁴ Kristen Underhill, Paul Montgomery and Don Operario, "Sexual abstinence only programmes to prevent HIV infection in high income countries: Systematic review", *British Medical Journal* 335 (2007): 248.

⁵ Olga Loeber, Simone Reuter, Dan Apter, Sanderijn van der Doef S., Gunta Lazdane and Bojana Pinter, "Aspects of sexuality education in Europe –

С обзиром на то да у Србији образовање младих за безбедно сексуално и репродуктивно понашање није саставни и обавезни део програма основних и средњих школа, младима недостају одговарајућа знања и вештине, односно у студијама је установљено да је њихово знање површног карактера и да недостаје суштинско познавање механизма регулације плодности. Да одговарајућа знања недостају и особама које ће се у будућности професионално бавити неким аспектима промоције, односно заштите репродуктивног здравља говоре резултати истраживања који је обухватило студенткиње друге и четврте године Медицинског и Фармацеутског факултета и Факултета политичких наука Универзитета у Београду. Наиме, свака десета студенткиња медицине (12,4%) и фармације (13,5%) и чак свака трећа будућа новинарка односно политиколог (31,8%) није знала да су плодни дани у средини менструационог циклуса.⁶ То истраживање је показало да су студенткиње оптерећене и бројним, опречним мишљењима о контрацепцији. Примера ради, о хормонској контрацепцији која представља најпопуларнији вид планирања трудноћа у развијеним земљама, посебно међу младима, оне су истовремено сматрале да је безбедна и ефикасна, као и да пружа неконтрацептивне предности, али и да има много нежељених деловања, да је неприродна, да повећава тежину и угрожава плодност.

Здравствена заштита и развој саветовалишта за младе

Прилагођавање здравствене заштите потребама младих се обично остварује кроз развој саветовалишта за младе. Искуства из великог броја земаља, укључујући и нашу земљу, показују да млади желе да дођу у здравствену службу коју не посећују одрасли и у којој ће бити поштовано њихово право на приватност

---

definitions, differences and developments", *The European Journal of Contraception and Reproductive Health Care* 15 (2010): 169.

⁶ Katarina Sedlecky, Mirjana Rašević and Vesna Topić, "Family planning in Serbia – the perspective of Belgrade's University female students", *The European Journal of Contraception and Reproductive Health Care* 16, 6 (2011): 469.

и разговор у поверењу, где неће доживљавати дискриминацију и стигматизацију било које врсте, у којој могу да добију здравствену услугу без заказивања и дугог чекања, која ради више дана у недељи, у радном времену које не омета школске и ваншколске активности.⁷

Пожељно је да овакве службе одговоре на што већи број потреба младих у сфери сексуалног и репродуктивног здравља, а најмање да пружају групни и индивидуални здравствено-васпитни рад, саветовање, систематске прегледе, контрацепцију и да се што је могуће свестраније баве трудноћом и полно-преносивим инфекцијама, укључујући и инфекцију вирусом хумане имунодефицијенције (ХИВ).⁸

Саветовалишта у оквиру примарне здравствене заштите или као засебне јединице постоје у низу европских земаља, попут Шведске, Финске, Норвешке, Руске Федерације, Уједињеног Краљевства, Естоније, Португалије и Холандије. Службе за младе су развијене на секундарном и терцијарном нивоу здравствене заштите у Швајцарској, Грчкој, Мађарској и Италији, а у оквиру невладиног сектора у Шпанији, Шведској, Уједињеном Краљевству и Белгији.⁹

Један од најбољих примера је Естонија која је почела да развија саветовалишта за младе од 1991. године, тако да она данас постоје широм те земље, пружајући здравствене услуге бесплатно младима старости до 25 година. Саветовалишта обезбеђују сексуалну едукацију, саветовање о сексуалности и контрацепцији, тестирање на полно преносиве инфекције и инфекцију ХИВ, саветовање пре и после абортуса и пружају стручну подршку жртвама силовања. У саветовалиштима се обавља и едукација здравствених радника који пружају здравствене услуге младим пацијентима.¹⁰

⁷ Charlotte Deogan, Jane Ferguson and Karin Stenberg, "Resource needs for adolescent friendly health services: estimates for 74 low- and middle-income countries", *PLoS One* 7, 12 (2012): e51420.

⁸ James Jaccard and Nicole Levitz, "Counseling adolescents about contraception: towards the development of an evidence-based protocol for contraceptive counselors", *Journal of Adolescent Health* 52, 4S (2013): S6.

⁹ Valentina Baltag and Alex Mathieson, *Youth-friendly health policies and services in the European Region* (Copenhagen: World Health Organization, 2010).

¹⁰ Haldre, Kai, Kai Part and Evert Ketting, "Youth sexual health improvement in Estonia, 1990–2009: the role of sexuality education and youth-friendly

У Србији је прилагођавање здравствене заштите потребама младих резултовало оснивањем саветовалишта за репродуктивно здравље младих у приближно четвртини општина. Модел рада саветовалишта заснива се на мултидисциплинарном приступу и активној партиципацији младих. У саветовалиштима млади могу да се едукују о различитим темама значајним за развој здраве и задовољавајуће сексуалности и заштиту репродуктивног здравља, али и да добију одговарајућу стручну помоћ и савете о контрацепцији и превенцији полно преносивих инфекција. Саветовалишта, међутим, нису на одговарајући начин подржана у оквиру реформе здравственог система. Увођење концепта изабраног лекара, давање предности куративној у односу на превентивну медицину, прогресивно смањивање броја педијатара и гинеколога у примарној здравственој заштити и немогућност евидентирања здравствених услуга пружених младима у саветовалишту довели су у питање не само даљи развој, већ и опстанак саветовалишта за младе.¹¹

Веома је важно да се млади едукују и мотивишу за преношење знања својим вршњацима, односно да се формира тзв. покрет вршњачких едукатора. Утицај вршњака на модел понашања младих је проучаван у истраживању које је обухватило случајни узорак од 100 адолесцената једне средње школе у Француској. Утврђено је да млади шест пута чешће ступају у сексуалне односе ако мисле да су њихови вршњаци сексуално активни, као и да се лакше упуштају у сексуалне односе са више партнера ако верују да њихови вршњаци то одобравају. С друге стране, млади су склони коришћењу било ког метода контрацепције ако сматрају да њихови вршњаци редовно користе кондоме.¹²

---

services", *The European Journal of Contraception and Reproductive Health Care* 17, 5 (2012): 351–362.

- ¹¹ Седлеци, Катарина, Драгана Грбић, Маја Радојевић, Александра Капација, Драган Здравковић, Зоран Станковић и Мирјана Радовановић, *Приручник за здравствене раднике и сараднике са стандардима рада у саветовалишту за младе* (Београд: Институт за здравствену заштиту мајке и детета Србије „Др Вукан Чупић“, Републички центар за планирање породице, 2014), 141.
- ¹² Catherine Potard, Robert Courtois and Elisabeth Rusch, "The influence of peers on risky sexual behaviour during adolescence", *The European Journal of Contraception and Reproductive Health Care* 13, 3 (2008): 264–270.

Због пораста учесталости сексуалне активности током адолесценције, у пружању здравствене заштите младима све значајнија постају питања превенције трудноће и полно преносивих инфекција. Према резултатима истраживања здравља становништва Србије из 2013. године, у сексуалне односе је ступило 33% младих узраста 15–19 година (40% младића и 26% девојака). Младићи најчешће прво сексуално искуство доживљавају у 17. години, а девојке у 18. години.¹³ Недавна студија о сексуалном понашању девојака из Србије, спроведена путем Интернета, показала је да највећи број остварује први сексуални однос са 17 година (20%), а ређе са 18 година (18%). Ипак, четвртина (29%) је постала сексуално активна са 16 и мање година.¹⁴

Ефикасну контрацепцију, међутим, користи мали број адолесцената у Србији. Устручавање и стид од одласка лекару и набавке ефикасног метода превенције зачећа, као и бојазан да ће околина сазнати да су сексуално активни – главни су разлози, поред недовољног знања и предрасуда, што млади ретко користе ефикасну контрацепцију.^{15, 16} Проблем додатно отежава и чињеница да контрацепцију може да препише само изабрани гинеколог у дому здравља који често нема довољно времена за спровођење квалитетног саветовања или не жели да препише контрацепцију младим особама. У истраживању којим је обухваћено 306 гинеколога из Србије, међу којима су били и чланови Председништва Гинеколошко-акушерске секције Српског лекарског друштва, комбиновану хормонску контрацепцију не

¹³ Институт за јавно здравље Србије „Др Милан Јовановић Батут“, *Истраживање здравствене ситњања становништва Србије 2013.* (Београд: Институт за јавно здравље Србије, 2014), 54.

¹⁴ Мирјана Рашевић и Катарина Седлеци, „Сексуално и репродуктивно понашање младих корисника Интернета у Србији“, *Српски архив за целокујно лекарство* 141, 9–10 (2013): 654–659.

¹⁵ Дарија Кисић-Тепавчевић, Милена Штерић, Весна Кисић, Александра Поповић и Татјана Пекмезовић, „Знања, ставови и понашање адолесцената Београда у вези с репродуктивним здрављем“, *Српски архив за целокујно лекарство* 138, 3–4 (2010): 214–218.

¹⁶ Wim Delva, Françoise Guillaume, Stijn Vansteelandt, Patricia Claeys, Hans Verstraelen and Marleen Temmerman, “Sexual behaviour and contraceptive use among youth in the Balkans”, *The European Journal of Contraception and Reproductive Health Care* 12, 4 (2007): 309–316.

би преписало девојци узраста 18 и мање година – 51% испитаника.¹⁷ У многим земљама Европе комбинована хормонска контрацепција је најпопуларнији вид превенције зачећа адолесценткиња. Према налазима последњег репрезентативног истраживања, тај метод контрацепције је при последњем сексуалном односу користило преко 60% сексуално активних девојчица и дечака узраста 15 година у Немачкој, Белгији и Холандији, а око 50% у Луксембургу, Канади и Аустрији.¹⁸ Млађи адолесценти су свесни значаја редовне примене кондома, па су га у различитим земљама Европе при последњем сексуалном односу користили у распону од 41% до 83%.

У Србији нису спроведена репрезентативна истраживања међу сексуално активним адолесцентима. Доступни резултати указују да мали удео користи кондом и друге ефикасне методе контрацепције.^{19, 20, 21} Процењује се да број адолесцентних трудноћа током једне календарске године износи најмање 50 на 1.000 девојака, од којих се две петине завршавају рађањем детета, а преостале углавном намерним прекидом трудноће. Број порођаја опада у групама старијих адолесценткиња, али се одржава или чак лагано расте међу девојкама узраста 16 и мање година, што је свакако забрињавајућа чињеница ако се има у виду да су ризици од неповољног тока и исхода трудноће највиши код најмлађих адолесценткиња.²² Код сексуално активних адолесцената су честе и полно преносиве инфекције, посебно инфекција гениталним хламидијама, која значајно повећава ризик за настанак неплодности и инфекција хуманим папилома вирусом, која је директно повезана с карциномом грлића материце, као и карциномима

¹⁷ Katarina Sedlecky and Mirjana Rašević, "Are Serbian gynaecologists in line with modern family planning?", *The European Journal of Contraception and Reproductive Health Care* 13, 2 (2008): 158–163.

¹⁸ World Health Organization – Regional Office for Europe, *Health behaviour in school-aged children (HBSC) study: International report from the 2013/2014 survey* (Copenhagen: Health Policy For Children And Adolescents, 7, 2016), 183.

¹⁹ ИЈЗС, *Истраживање здравља 2013*.

²⁰ Мирјана Рашевић и Катарина Седлеци, „Кориснице Интернета“.

²¹ Дарија Кисић-Тепавчевић и сар., „Адолесценти из Београда“.

²² *Демографска статистика 2015* (Београд: Републички завод за статистику, 2016).

других органа репродуктивног система, главе и врата. За сада се у Србији не спроводи периодични скрининг сексуално активних адолесцената на гениталне хламидије, нити се вакцинишу млађи адолесценти против најчешћих и најважнијих типова хуманог папилома вируса, мада за то постоји препорука Светске здравствене организације, заснована на бројним и подударним научним доказима.²³

Друге мере подршке заштити сексуалног и репродуктивног здравља младих

Различити социокултурни, политички и економски чиниоци могу младима да отежавају добијање информација и здравствених услуга у сфери сексуалног и репродуктивног здравља и тиме да повећају њихову изложеност ризичним сексуалним односима, сексуалном насиљу и непланираној трудноћи. Ублажавање тих чинилаца захтева сложене интервенције на више нивоа, које ће укључити младе, њихове породице, уже социјално окружење и целу друштвену заједницу. На индивидуалном нивоу важно је да се младим људима економским мерама, стварањем сигурног окружења и омогућавањем школовања помогне да остварују право на доношење одлука у сфери сексуалности и заштиту репродуктивног здравља. На нивоу ужег социјалног окружења на сексуално и репродуктивно понашање младих имају утицаја интервенције које укључују њихове родитеље и ширу породицу, партнера и вршњаке. Такође је важно подстицање локалне заједнице да пружи подршку здравом одрастању и заштити сексуалног и репродуктивног здравља младих, као и едукацији младића и мушкараца у тој области, а са циљем ублажавања родно условљених разлика и поштовања сексуалних и репродуктивних права свих особа без дискриминације. Интервенције на нивоу целокупне друштвене заједнице обухватају усвајање и спровођење закона који подржавају сексуално и репродуктивно здравље

²³ *The Minsk Declaration: the life-course approach in the context of Health 2020* (Copenhagen: WHO Regional Office for Europe, 2015).

и одговарајућа права младих, медијске кампање и комуникационе програме широких размера.²⁴ Карактеристике успешних програма су свеобухватност, дугорочно спровођење, усмереност ка подстицајним уместо ка рестриктивним мерама, почетак рада са младима у раној адолесценцији и постојање одвојених интервенција које се баве девојкама и младићима.

Закључак

Младалаштво је доба авантуризма, импулсивности и жеље за експериментисањем, изазовима и прихватањем ризика. То се нарочито одражава на плану сексуалности. Ако су недовољно упознати с могућим последицама и начинима њиховог превенирања, вођени осећањем неповредивости, адолесценти и адолесценткиње су склони да непромишљено и преурањено почну са сексуалном активношћу и доживе трудноћу или полно преносиву инфекцију.

Образовање младих за заштиту репродуктивног здравља, као кључна компонента деловања друштва у овој сфери, важно је јер ће та популациона група одређивати обим репродукције становништва у непосредној будућности. Увођењем одговарајућих едукативних садржаја у наставне планове и програме младима се пружају знања и вештине које ће им помоћи да очувају своје здравље и плодност, али и да сагледају личну одговорност за потребе генерација које долазе. Непосредне предности тих едукативних програма су одлагање сексуалне активности младих ка старијем узрасту, смањење ризика за настанак нежељене трудноће и полно преносивих инфекција.

За заштиту репродуктивног здравља младих је изузетно важно прилагођавање здравствених служби, развојем одговарајућих саветовалишта. Мада су саветовалишта за младе у Србији почела да се отварају од 1999. године, реформа здравственог система је наметнула препреке њиховом даљем развоју. Стога

²⁴ Svanemyr, Joar, Avni Amin, Omar J. Robles and Margaret E. Greene, "Creating an enabling environment for adolescent sexual and reproductive health: a framework and promising approaches", *Journal of Adolescent Health* 56, 1 (2015): 7–14.

ће даље ширење мреже саветовалишта захтевати да се препозна значај улагања у посебне програме заштите репродуктивног здравља младих, као генерација будућих родитеља Србије.

Успешни програми заштите сексуалног и репродуктивног здравља младих треба свеобухватно и дугорочно да делују подржавајуће на индивидуалном и ширем друштвеном плану. То подразумева постојање интервенција усмерених на родитеље, партнере, вршњаке, локалну заједницу и друштво у целини. Од таквих програма се очекује да отклоне препреке за безбедно сексуално понашање, заштиту здравља и плодности младих.

ЛИТЕРАТУРА

- Демографска статистика 2015*. Београд: Републички завод за статистику, 2016.
- Институт за јавно здравље Србије „Др Милан Јовановић Батут“. *Истраживање здравственог стања становништва Србије 2013*. Београд: Институт за јавно здравље Србије, 2014.
- Кисић-Тепавчевић, Д., Штерић М., Кисић В. и сар. „Знања, ставови и понашање адолесцената Београда у вези с репродуктивним здрављем.“ *Српски архив за целокућно лекарство* 138 (2010): 214–218.
- Рашевић, М., К. Седлецки. „Сексуално и репродуктивно понашање младих корисница Интернета у Србији.“ *Српски архив за целокућно лекарство* 141, 9–10 (2013): 654–659.
- Седлецки, К., Д. Грбић, М. Радојевић, А. Капамаџија, Д. Здравковић, З. Станковић, М. Радовановић. *Приручник за здравствене раднике и сараднике са стандардима рада у саветовалишту за младе*. Београд: Институт за здравствену заштиту мајке и детета Србије „Др Вукан Чупић“, Републички центар за планирање породице, 2014.
- Baltag, V., A. Mathieson. *Youth-friendly health policies and services in the European Region*. Copenhagen: World Health Organization, 2010.
- Delva, W., F. Guillaume, S. Vansteelandt et al. “Sexual behaviour and contraceptive use among youth in the Balkans.” *The European Journal of Contraception and Reproductive Health Care* 12 (2007): 309–316.
- Deogan, C., J. Ferguson, K. Stenberg. “Resource needs for adolescent friendly health services: estimates for 74 low- and middle-income countries.” *PLoS One* 7, 12 (2012): e51420.

- Haldre, K., K. Part, E. Ketting. "Youth sexual health improvement in Estonia, 1990–2009: the role of sexuality education and youth-friendly services." *The European Journal of Contraception and Reproductive Health Care* 17 (2012): 351–362.
- Jaccard, J., N. Levitz. "Counseling adolescents about contraception: towards the development of an evidence-based protocol for contraceptive counselors." *Journal Adolesc Health* 52 (2013): 6–13.
- Kirby, D. B., B. A. Laris, L. A. Roller. "Sex and HIV education programs: their impact on sexual behaviors of young people throughout the world." *Journal of Adolescent Health* 40, 3 (2007): 206–217.
- Loeber, O., S. Reuter, D. Apter, S. van der Doef, G. Lazdane, B. Pinter. "Aspects of sexuality education in Europe – definitions, differences and developments." *The European Journal Contraception Reproduction Health Care* 15 (2010): 169–176.
- Potard, C., R. Courtois, E. Rusch. "The influence of peers on risky sexual behaviour during adolescence." *The European Journal Contraception Reproduction Health Care* 13, 3 (2008): 264–270.
- Programme of Action of the International Conference on Population and Development.* New York: United Nations, 1994.
- Svanemyr, J., A. Amin, O. J. Robles, M. E. Greene. "Creating an enabling environment for adolescent sexual and reproductive health: a framework and promising approaches." *Journal of Adolescent Health* 56 (2015): 7–14.
- Sedlecki, K. „Ponašanje i stavovi adolescenata relevantni za reproduktivno zdravlje." *Stanovništvo* 39, 1–4 (2001): 91–117.
- Sedlecky, K., M. Rašević, V. Topić. "'Family planning' in Serbia – the perspective of Belgrade's University female students." *The European Journal of Contraception and Reproductive Health Care* 16 (2011): 469–479.
- Sedlecky, K., M. Rašević. "Are Serbian gynaecologists in line with modern family planning?" *The European Journal of Contraception and Reproductive Health Care* 13 (2008): 158–163.
- The Minsk Declaration: the life-course approach in the context of Health 2020. Copenhagen: WHO Regional Office for Europe, 2015.
- Underhill, K., P. Montgomery, D. Operario. "Sexual abstinence only programmes to prevent HIV infection in high income countries: Systematic review." *BMJ* 335 (2007): 248–259.
- World Health Organization – Regional Office for Europe. *Health behaviour in school-aged children (HBSC) study: International report from the 2013/2014 survey.* Copenhagen: Health Policy For Children And Adolescents 7 (2016).

Katarina Sedlecky

HOW TO IMPROVE SEXUAL AND REPRODUCTIVE HEALTH OF YOUNG PEOPLE IN SERBIA

Summary

Youth sexual and reproductive health care requires a comprehensive approach and intersectoral cooperation, since it is necessary to achieve several goals, primarily to help adolescents to achieve normal sexual development and maturity, develop healthy sexuality and to prepare them for partner relationships based on equality, good communication and shared responsibilities, as well as to motivate them to act preventively and thus preserve their health and fertility. The most important courses of social action are in the areas of education and health care.

The education of young people on the safe sexual behaviour and the preservation of reproductive health starts at birth, involving parents, teachers, peers, the media, including the Internet and social networks. Parents are considered the most important primary educators of children; however, in Serbia, they often have a passive attitude towards both their sexuality and the care for their reproductive health. The most important is to devise a systemic solution to this issue by introducing appropriate educational contents into primary and secondary school curricula. There is no mandatory form of youth awareness raising in the field of reproductive health in Serbia, although the meta-analysis of the

results of 83 studies confirmed the positive impact of the implementation of the sexuality education programme in schools on the sexual behaviour of young people.

It is also necessary to tailor health care services to the needs of young people through the development of appropriate counselling centres, in which they will receive the necessary information, advice and assistance to develop satisfactory sexuality and preserve their reproductive health. In Serbia, youth-friendly reproductive health counselling centres have been established in about one in four municipalities. The counselling centres work according to a model that is based on a multidisciplinary approach and active participation of young people. The counselling centres, however, are not appropriately supported within the health system reform. The introduction of the concept of selected physicians, the prioritisation of curative over preventive medicine, the progressive decrease of the number of paediatricians and gynaecologists in primary health care, and the inability to maintain a record of the health services provided to young people in the counselling centres have challenged not only the further development of youth counselling centres but also their survival.

Successful youth sexual and reproductive health care programmes should be comprehensive and long-term supportive of the individual and broader social agenda. The most important are

economic support measures, creating a safe environment and facilitating education, intervention directed at parents, extended family, partners and peers, programmes for youth at the local community level, education of young men with a view to reducing gender-based disparities, as well as the adoption and implementation of laws that support the sexual and reproductive health and the

pertinent rights of youth, media campaigns and broadband communication programmes. Such programmes are expected to eliminate the barriers to both safer sexual behaviour and the health and fertility care of young people.

Keywords: youth reproductive health, youth sexual behaviour, education on the preservation of reproductive health, youth-friendly counselling centres

МИРЈАНА ДЕВЕЏИЋ

Универзитет у Београду, Географски факултет

Промена парадигме о демографском старењу

Апстракт

Старење становништва је доминантан демографски процес који трансформише друштво и отвара алармантна питања економске и социјалне одрживости. У проналажењу решења за бројне импликације пораста старог становништва, креирана је парадигма активног старења. За разлику од претходне, која се базирала на стереотипима и била окренута ка збрињавању и нези остарелих, нова се фокусира на потенцијале, а не ограничења старијих. Концепт активног старења још није праћен кохерентним политикама, упркос акционом плану међународне заједнице. У критичким освртима на његову реализацију у пракси, уочава се пут од слогана ка ефикасној мери за успостављање друштва за све генерације. Током концептуализације нове парадигме уочене су замке неадекватних интерпретација и могућности нових видова искључености старих, па су неопходна правилна тумачења концепта и изградња хуманог друштва, као гаранције његове успешне имплементације. Промена парадигме иницирана је убрзаним темпом и интензитетом старења, а базирана је на редефинисању старости, уочавању генерацијске хетерогености и различитих стилова живота сениора. Активно старење је омогућило афирмацију старог становништва и обликовало транзициону параболу њиховог друштвеног статуса. Демографски подаци показују да је најстарији континент Европа, а Србија у групи демографски најстаријих земаља, те се питање формулисања политике активног старења у нашој земљи актуелизује.

Кључне речи: демографско старење, парадигма, промена, активно старење

■ Демографско старење је од феномена у наговештају постало реалност и прешло пут од последице ка детерминанти и окосници будућег демографског развика. Светско становништво убрзано стари. Европски континент је не само фигуративно, већ и суштински стар, а позиција Србије на „старосној мапи“ сврстава је у групу демографски најстаријих земаља.

Старење популације је релативно нов феномен, иако се континуирано, тихо и неизбежно одвија различитим темпом на глобалном нивоу, маркирајући првенствено развијени свет и доводећи до коренитих промена друштва и друштвених образаца. Радикалност свеукупних трансформација које стижу са изменом старосног састава, готово да је неспојива с постепеним начином на који се процес одвија. Стога се у литератури¹ наилази на квалификације да је демографско старење револуција, али тиха. Мада је старење резултат добро истражених и редовно праћених трендова у природном кретању становништва, чини се као да је стигло изненада, притајеним путем, постављајући пред заједницу мноштво изазова. Противречности које осликавају овај демографски феномен – тиме се не исцрпљују. Једна од њих је и дуална позадина демографског старења: пад фертилитета и продуктан животни век. Тако, пад фертилитета, који се данас перципира као негативан, јер је у земљама са одмаклим процесом старења знатно испод нивоа простог обнављања становништва, нема универзално негативну конотацију. Напротив, средином прошлог века када је уочена транзиција фертилитета окарактерисан је као позитиван, тј. као пад нежељеног рађања, те у спрези с другом детерминантом, која је недвосмислено охрабрујућа (пад морталитета и пораст очекиваног трајања живота), старење популације је, заправо, цивилизацијско достигнуће. Контроверзно је то што ово достигнуће генерише нову друштвену енигму и преиспитује одрживост економског и социјалног развоја „остарелих“ заједница. У савременом периоду усложњава се и начин поимања овог феномена. Јер, старење становништва истовремено значи и старење радне снаге, повећање броја пензионера, старење контингента репродуктивно способних жена, старење

¹ Светска здравствена организација (WHO), *Active ageing: a Policy framework* (Geneva: World Health Organization, 2002).

кадрова у појединим професијама, старење породица и промену породичних структура, нову схему интергенерацијских односа... Бројне импликације демографског старења откривају низ непознаница функционисања друштва у будућности, те не чуди да су га демографски експерти (њих 970) у анкети спроведеној 2009. године означили као најважније питање с којим ће се човечанство суочавати у наредних двадесет година – као процес који мења свет.² Нема ниједне епохе ни цивилизације које могу понудити решење за предстојеће изазове, а универзалност процеса демографског старења уводи у нову еру и захтева промишљања на теме: ко је стар, која је улога старих у друштву, како организовати „друштво старих“. Најизазовнији демографски феномен постаје и важно политичко питање, а 21. век је већ назван веком популационог старења. Демографско старење захтева генерисање нове парадигме, нове културе старења.

Парадигме о старости и старењу

Много пре промишљања о старењу популације промишљао се о старости. Модели према којима се друштво односило према старим људима формирано су прагматично, махом као спонтана реакција на конкретне околности. Историја показује да је однос према старости био бивалентан. Док је њена физичка манифестација подстицала негативне конотације поистовећујући старост са непривлачним, неспособним, знаком назадовања и нестајања, с друге стране су бројни примери уважавања, па и институционализације искустава и знања које стари поседују, социјалне моћи оличене у „већима мудраца“ и сличним друштвеним творевинама. Очито је да је старост увек изазивала контроверзе и да су њене референце, по речима Миноа,³ нејасне и променљиве. Културу старости дефинисале су епохе, цивилизације, социјални контексти, економска снага заједнице. Позиција

² Hendrik Van Dalen & Kene Henkens, "What is on a demographer's mind? A worldwide survey", *Demographic Research* 26 (2012).

³ Жорж Миноа, *Историја старости – од Антике до Ренесансе* (Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1994).

старих људи у преиндустријским заједницама углавном је зависила од економске моћи друштва, могућности да прехрани све своје чланове и да им обезбеди егзистенцију. Повољна позиција посебно је била у друштвима где су породичне везе биле јаке, те су у њима и старији становници обављали улоге од значаја за опстанак и јачање породице. Насупрот њима, у неповољном окружењу с редукованим изворима хране, стари су често били жртва својих потомака или локалне заједнице. Улога старијих људи у друштву је променљива не само у историјском контексту, већ и културолошки, тако да неке најстарије парадигме из времена када старих људи у друштву није било много, варирају од одбацивања до уважавања.

Ова разноликост указује на комплексност питања старости, али упућује на констатацију да је старост друштвено-историјска категорија. Највеће промене у доживљају старости наступају са индустријским друштвом. Док се старост раније посматрала као природна, тј. једна фаза животног циклуса, и као индивидуалан проблем, у индустријској ери она постаје социјална конструкција.⁴ Од тада почиње да се дефинише праг старости препознат као време повлачења из активности. Према Миноа, све док нема јасно постављене старосне границе, нема ни старости, већ само одраслих људи.⁵ Са дефинисањем прага старости ствара се могућност димензионирања старења становништва, а ствара се и предуслов за велики заокрет - старосну организацију друштва. Према мишљењу угледних аутора, старост је постала један од главних критеријума поделе модерног друштва, па оно што су некад биле класе данас представља старост. „Појава старосних категорија и њихова институционализација несумњиво је најрадикалнија трансформација коју су западна друштва претрпела у последњих пола века“. До институционализације великих старосних група дошло је због потребе за рационалним управљањем друштвом те дефинисањем међугенерациског споразума који, поред осталог, подразумева старосну расподелу дохотка.⁶

⁴ Маријана Миланков, „Старосна дискриминација“, *Геронтолоџија* 36, 1 (2010).

⁵ Миноа, *ibid.*

⁶ Mendras (2004), према Vlado Puljiz, „Starenje stanovništva – izazov socijalne politike“, *Revija za socijalnu politiku* 1 (2016).

Након социјалне конструкције старости није одмах уследила конструкција старења као социјалног изазова. За то је било неопходно достићи одређен демографски „праг“ и друштвени контекст, који су иницирали нову културу старења, што је било неопходно и за наредну промену парадигме. Када је доживљај старости као слабости, пасивности и немоћи, транспонован у став да старе људе треба збринуту и неговати, те да су стога узрок повећаних јавних трошкова, старост је попримила ореол колективног назадовања. Најдоминантнија парадигма о старењу (све до 21. века) у основи полази од стереотипа, тј. уверења да постоји генерално лице старости: социјална изолација, болест и пасивност. Стога је друштвени одговор био да се старијима обезбеди егзистенција, збрињавање, лечење и нега. Ова питања су постала још актуелнија када је старење становништва достигло интензитет којим је „угрозило“ функционисање разноликих социјалних система и додатно повећало јавне и личне трошкове узроковане старењем. Демографске пројекције по којима најбрже расте категорија старих често су праћене стрепњом, а старење популације би се могло окарактерисати као нови „демографски страх“.⁷ Показало се, међутим, да је уместо покушаја решавања нарастајућих проблема изазваних старењем популације, било делотворније променити поимање старости и старења. Интензитет демографског старења проузроковао је нужност редефинисања старости, а тиме и разбијање стереотипа и креирање нове парадигме и новог друштвеног договора на тему старења популације. Или, како се наводи у Светској здравственој организацији – године су додате животу, дошло је време да се живот дода годинама.

Нова парадигма, парадигма активног старења – званично је промовисана почетком 21. века. Идејни, а затим и концептуални и стратешки заокрет ка активном старењу почива на уочавању потенцијала старијих особа, а не њихових слабости.

Иако „активно старење“ означава савремене геронтолошке дискусије, њени корени могу се пратити још од 1940-их и 1950-их, када социо-геронтолози наглашавају важност активног

⁷ Мирјана Девецић и Јелена Стојилковић Ђатовић, *Демографски профил старој становништва Србије* (Београд: Републички завод за статистику, 2015).

начина живота у старости за задовољење личног живота, што је касније названо „теорија активности“.⁸ За разлику од ових иницијалних идеја усмерених ка добитима које активност у старости доноси појединцима, први сигнали о старењу становништва у планетарним размерама јавили су се 1971. године када су Уједињене нације Резолуцијом број 2842 наложиле својим чланицама да проблемима старења становништва почну да се баве систематски.⁹ Почетком наредне деценије, 1982. године, одржана је Прва скупштина УН посвећена питању старења, чиме је потврђен легитимитет демографског старења као политичког питања. Основна порука самита била је да проблему старења треба приступити на нов начин, путем социјалне инклузије старих. Упркос разликама између индустријализованих земаља у обиму и брзини дифузије појединих концепција о старијим одраслима, негативан став о старости углавном се кретао ка позитивнијим моделима крајем осамдесетих, а посебно током деведесетих година. Велики број дефиниција којима се старост преиспитује и контекстуализују њена нова поимања, покренули су различити аутори. Подстакнути бригом о економским импликацијама глобалног старења, на челу су били концепти попут „продуктивног старења“ (првенствено фокусираног на партиципацију старијег становништва на тржишту рада), затим „здрог старења“ и „активног старења“.¹⁰ Светска здравствена организација усвојила је термин активно старење крајем деведесетих година, што је играло главну улогу у његовој брзој дифузији. Година 1999. била је проглашена годином старих људи. На Другој скупштини УН посвећеној старости 2002. године представљен је модел „мобилизације“ друштва у виду Мадридског интернационалног плана активности у области старења. Тиме је у потпуности усвојен концепт активног старења, чија је суштина оптимизација могућности за здрав, сигуран и квалитетан живот старих особа, који подразумева

⁸ Lynott and Lynott (1996), према Kim Boudiny, "Active ageing: from empty rhetoric to effective policy tool", *Ageing and Society* 33, 6 (2013).

⁹ Милош Немањић, „Представе о старости и културни модел у Србији“, *Геронтолоџија* 2 (2010).

¹⁰ Alan Walker, "Active Ageing in Employment: Its Meaning and Potential", *Asia-Pacific Review* 1, 13 (2006); Bovling (2005), Jacobs (2004), према Boudiny "Active ageing".

њихову партиципацију у друштву и спроводи се на индивидуалном и глобалном плану.¹¹ Међународна заједница је још једном огласила важност феномена демографског старења увођењем Међународног дана старих. Свим овим активностима јасно је прокламована нова парадигма о старењу становништва, али је њена иницијална формулација и у интерпретацији и у пракси доживела еволуцију.

Разлози настанка парадигме активног старења

Иницијални разлог за промену парадигме о старењу и старости је демографског карактера, то јест објективних налаза о темпу и интензитету процеса старења становништва, те нарушавању генерацијских баланса неопходних за одрживост и просперитет друштва. Пораст удела старог становништва (термин који због егзактности демографија и даље користи с професионалном коректношћу) или сениора (нови израз креиран с циљем да се избегне стигматизација старијих особа) у свету, посебно у његовом развијеном делу је иреверзибилан процес. Демографске аргументе о бројности популације сениора нуде сви међународни извори података. Уједињене нације наводе да је у 2017. у свету живело 8,7% становника старијих од 65 година,¹² али да ће се њихов удео до 2050. скоро удвостручити достижући 15,8%. Будући трендови указују на старење самог врха пирамиде, јер ће популација старија од 80 година са 137.3 милиона у 2017. до краја пројекционог периода достићи 424.7 милиона. Очекиван је и пораст броја стогодишњака са 485 хиљада на 3.2 милиона.¹³

У најстаријем континенту, Европи, удели старих (18,2%) и стопе њиховог пораста су значајно већи од светског просека. До средине 21. века више од четвртине европске популације ће прећи старосни праг, односно 27,8%, када ће медијална старост,

¹¹ Мирјана Девеџић и Јелена Стојилковић Ђатовић, *ibid.*

¹² Њих демографска методологија дефинише као старе, поштујући конвенционални нумерички критеријум о прагу старости, неопходан за квантитативне анализе својствене демографском методу.

¹³ <https://population.un.org/ProfilesOfAgeing2017>

која укупно становништво дели на две једнаке групе, износити 46,6 година, а на 100 становника старости од 20 до 64 године долазити 53,3 старијих од 65 година. Најбржи пораст ће остварити старији од 80 година, чија је бројност у 2017. години 37,5 милиона или 5%, док је пројектован раст на 72,5 милиона или 10,1% у 2050.¹⁴

Када је Србија у питању, обимна студија о демографском профилу старог становништва Србије¹⁵ базирана на пописним подацима из 2011. открила је низ карактеристика старије популације од интереса за артикулацију политике према старењу. У Републици Србији, последњи Попис спроведен 2011. године, регистровао је 1.250.316 лица старијих од 65 година, односно 17,4% укупног становништва. Старија популација Србије била је већ 2002. године бројнија од младе (млађе од 15 година), да би се разлика током последњег међупописног периода још више продубила, а стари надмашили број младих за 225 хиљада или 22%. Континуирано повећање обима старије популације уз истовремено смањивање млађе – довело је Србију у стадијум дубоке демографске старости и међу најстарије европске популације.

Од 1953. године до 2011. број старих особа је увећан више од три пута, а удео младих преполовљен. Према проценама Републичког завода за статистику, 1. јануара 2017. године број сениора је био 1.351.000 или 19,2% укупног становништва. Очито да је за само пет година од последњег пописа тренд интензивирао, јер праг старости полако прелази најбројнија генерација, она из компензационог периода након Другог светског рата. Такозвана *baby boom* генерација, рођена од 1947. до 1957. године, могла би се окарактерисати као демографски најважнија и најпрепознатљивија. Она је маркирала све демографске појаве и процесе током свог животног циклуса, почевши од обликовања предшколског и школског контингента, радне снаге, контингента потенцијалних мајки, секундарног *baby boom* ефекта, а одложено дејство повећаног фертилитета из тог периода преко наслеђеног старосног састава, данас више него остале детерминанте профилише и популацију старијег становништва. У 21. веку старење је

¹⁴ *Ibid.*

¹⁵ Мирјана Девеџић и Јелена Стојилковић Ђатовић, *ibid.*

обележено интензивнијим смањивањем младог становништва, као и физиолошки највиталније (најфункционалније) старосне групе од 15 до 64 године, то јест становништва из којег се регрутује радни и репродуктивни контингент. Интерно старење овог контингента указује да ће бројније генерације из њега излазити достижући старосни праг, него што ће у њега улазити. Тако ће старији од 65 година и даље бити једина растућа старосна категорија. У условима континуирано ниског, па и опадајућег фертилитета, а емиграционог карактера Србије, старење становништва је неприкосновени тренд у будућности. Процене су да ће 2041. старо становништво у Србији чинити четвртину популације, а разлика удела старих по оптимистичкој или песимистичкој прогнози је свега 1%, (25% и 26%).¹⁶ Коефицијент старосне зависности од 25,5 у 2011. (што значи да на сто радно способних становника долази 25,5 старих) и прогнозирани раст на 40 или 42 до 2041, имплицира на неодрживост постојећег економског система. Од средине прошлог века, овај показатељ је увећан скоро три пута. Дебаланс још више истиче чињеница да је у савременом периоду најмлађи део из старосне групе од 15 до 64 године, мада формално радно способан, ипак махом зависан, због пролонгираног образовања и транзиције у одраслост.¹⁷

Различите димензије старења становништва могу се исказати и другим демографским показатељима. У Србији је актуелно старење старих, односно повећање удела најстаријих сениора. Тако је старијих од 80 година 2011. било 258. 000, шест пута више него средином прошлог века, и чак 77% више него у тренутку претходног пописа. Осим промена у старосном саставу старог становништва, од значаја за артикулацију политике активног старења је и полни састав. Асиметрија у корист жена је демографска законитост која обликује и родне старосне обрасце живота. Стога је важно напоменути да у популацији старих жене чине 58%, а да је скоро петина укупне женске популације старија од 65 година.

Изнети демографски налази потенцирају нужност, али и сложеност примене концепта активног старења у Србији, његове

¹⁶ Marek Kupiszewski, Dorota Kupiszewska i Vladimir Nikitović, *Uticaj demografskih i migracionih tokova na Srbiju* (Београд: Међународна организација за миграције, 2012).

¹⁷ *Ibid.*

артикулације у актуелним социоекономским околностима и специфичним оквирима демографског развика.

Разлози за промену парадигме могу се приказати из оптимистичнијих визура. Наиме, нова парадигма се јавља увидом да стари људи нису као некад, да имају друге стилове живота, повећан виталитет, да је старост релативан појам, праг старости променљив и да свака старост није иста. Транзиција у старост је индивидуална и нема јасних маркера који је дефинишу, осим конструисаних. Индикатори као што су одлазак у пензију (из сфере рада), добијања унука (из породичне сфере), слабљење физичких и менталних капацитета (из сфере здравља) – врло су варијабилни и указују на плуралитет могућих транзиција. У прилог потребе редефинисања старости и њеног друкчијег поимања, на чему се суштински базира нова парадигма, иду алтернативни начини тумачења неких основних трендова и постулата науке о становништву:

- повећање очекиваног трајања живота старих лица је, заправо, последица побољшања њиховог здравља, па је нелогично очекивати да се садашњи стари понашају, воде исти живот и имају исти друштвени статус као стари из претходних кохорти;

- стари нису хомогена група у генерацијском смислу, јер је одлучујући чинилац у формирању генерација оно што се дешава у друштву током одређених година у посматраној групи становништва. Седамдесетогодишњак и стогодишњак нпр. не припадају истој генерацији, те их могу разликовати и демографска понашања и култура старења.¹⁸

Када онда почиње старост? Могу ли формално стари бити равноправни друштвени актери? Да ли је парадигма активног старења идеалистичка, има ли слабости и како се могу превазићи? Које је намењена? Да ли укида претходну парадигму у потпуности? Да ли је култура старења на прекретници?

Немањић истиче да је дошло време да се постави питање каква је култура старења и старости у Србији, шта та култура преноси из једне традиције, а на шта се ослања када је реч о савременим тенденцијама и могућностима. То је једно од врло сложених

¹⁸ Mirjana Devedžić i Jelena Stojilković, „Novo poimanje starosti – prospektivna starost“, *Stanovništvo* 1 (2012).

и тешких питања, јер култура одређује све акције, однос према старењу и старости у свим аспектима друштвеног живота, најзад, саму представу коју старији имају о себи у друштву.¹⁹

Тумачења парадигме активног старења

Активно старење је парадигма која се спроводи и на индивидуалном и на колективном нивоу.²⁰ Нови концепт је напустио негативистички курс доживљаја старења и као референце старости истиче знања, вештине и компетенције старијих. Он уједно подразумева њихову друштвену валоризацију, уважавање старијих особа као ресурса друштва, али и својеврсну одговорност појединаца да сопствени живот у старости проведу на независан, квалитетан и достојанствен начин. И док се активно старење индивидуа често базира на личним стратегијама или спонтано, промењен старосни састав на глобалном плану тражи пре свега социјалне и институционалне адаптације контексту активног старења. Све до успостављања адекватног политичког одговора на старење популације, активно старење остаје само добра идеја. Ма колико да се термин активног старења употребљава, његово тумачење и имплементација још нису довољно прецизни и артикулисани. Недуго након промовисања активног старења на конференцији у Мадриду, Аврамов и Маскова су навеле (2003) да се у операционализацији концепта истраживачи спотичу о оба појма: и „старост“ и „активност“.²¹ Отворено је питање када наступа социјална старост, јер она често није везана за уобичајени праг старости од 65 година. С друге стране, ни активност није само физичка, нити је везана само за здравље, већ подразумева активан став према животу. Она у широком спектру обухвата учешће сениора у породичним интеракцијама и интергенерацијској солидарности, друштвеном животу локалне заједнице

¹⁹ Милош Немањић, „Зашто баш о култури старења и старости овде и сада?“, *Геронтолоџија* 1 (2014).

²⁰ WHO, *Active ageing: a Policy framework* (Geneva: World Health Organization, 2002).

²¹ Dragana Avramov and Miroslava Maskova, *Active Ageing in Europe* 1, 41 (Strasbourg: Council of Europe, 2003).

и јавним грађанским институцијама (волонтерски рад, нпр.), културној и духовној сфери, доживотном образовању, активностима у слободно време... Најчешће се посматра кроз друштвено и индивидуално дизајнирану комбинацију следећих домена: плаћени и волонтерски рад, активности у домаћинству, брига за друге и слободне активности усмерене ка јачању капацитета и здравља. Примери добре праксе осликавају инклузију старих и акције усмерене ка оптимизацији могућности њихове социјалне партиципације.

Поједностављено, активно старење на својеврстан начин укида конструкт старосног прага промовишући идеју да старије становништво буде активно на разне начине, све док му могућности то дозвољавају, што је истовремено добробит за друштво. Са своје стране, друштво треба да унапреди перформансе „друштва за све“ у којем неће бити маргинализованих већ синергије свих друштвених, па и старосних група.

Boudini²² (Boudiny) у детаљној студији разматра концептуализацију идеје активног старења „од празне реторике до ефикасног алата политике“. Сумирањем бројних радова различитих аутора он критички издваја неколико кључних начина интерпретације активног старења. Тако, у једнодимензионалним приступима преовлађује економски оквир због утицаја старења на јавне финансије и старења радне снаге. Економска тумачења се делимично баве промовисањем дужег радног века, делимично повећањем компетенција старијих радника ради лакшег прилагођавања променама на тржишту рада. Уобичајено економистичко ишчитавање активног старења је неадекватно полазној идеји, крајње редуковано и не уважава вишедимензионалну природу старења. Свођење интерпретације на продуктивно старење чак искључује поједине групе из домета политике активног старења, претежно оне који немају плаћено занимање или најстарије старе, којима континуирана радна активност није примерена. Тиме се поништава суштинска одредница активног старења – инклузија старог становништва, а искљученост функционише и даље, али новим механизмима, јер не препознаје доприносе старијих ван сфере рада.

²² Kim Boudiny, "Active ageing: from empty rhetoric to effective policy tool", *Ageing and Society* 33, 6 (2013): 1077–1098. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3728916/>

С друге стране, мултидимензионални приступи помажу да се подигне свест о различитим доменима живота кроз које се може активно старити, али критика сагледава да је број домена ограничен и да су активности првенствено оријентисане ка млађем старом становништву. Такви приступи не уважавају реалан живот многих старих особа, не сагледавају све алтернативне путеве активног старења, не препознају старосну хетерогеност старе популације. Они могу подстаћи нереална очекивања, а тиме и разочарења како креатора политике, тако и старих људи који не испуњавају „захтеве“.²³

Бихевиорални чинилац је још једна заједничка одредница интерпретирања активног старења – наводи исти аутор. У први план се истичу здравље и независност, некад као детерминанте, а некад као манифестација, па и крајњи циљ активног старења, чиме се своде на здраво старење или успешно старење. Самим тим, оно изгледа недостижно за многе који су већ слабији, зависни, болесни. У дискурсу активног старења, здравље може бити средство за његову реализацију а не нужно циљ, јер активно старење може превазићи потенцијале и остварити се у околностима нарушеног здравља.²⁴ Замке тумачења активног старења су бројне, па је пре креирања политика и имплементација у пракси нужно: добро се упознати са различитим аспектима старења и суштинским одредницама нове парадигме, како би се избегли нереални високи стандарди и нови облици искључености.

Улагање државе у „активно старење“ подразумева промоцију овог животног концепта у детињству и младости, обезбеђивање широке могућности за његову реализацију у каснијем животном добу и стварање подстицајног социјалног окружења за квалитетан живот. „Мејнстриминг старења“ захтева приступ „животног правца“ с циљем да осигура да се у политичким програмима уваже потребе друштвених група које старе. Активно старење треба да почне током одрастања као „превентивни“ концепт, сагледавањем перспективе животног века и стицањем искустава од значаја за активну старост. Оно је међугенерацијско, питање наше будућности, а не само

---

²³ *Ibid.*

²⁴ *Ibid.*

старих људи. Но, промена понашања везана за интеграцију у друштво и партиципацију има ефеката чак и ако се одигра у трећем и четвртој животном добу.²⁵

Промена парадигме из више углава

Сумирање новина које концепт активног старења указује да се на различите начине може ишчитати шта су суштинска упоришта промене парадигме. Исти је случај и са дилемама које концепт отвара.

Конституисање парадигме активног старења одвијало се истовремено са друкчијим поимањем и *редефинисањем сшарења и сшаросши*. Сам назив недвосмислено указује да се у промишљању на ову тему десила транзиција од старости са одредницом пасивног феномена ка старости чији су капацитети за активну реализацију препознати.

Сагласно томе је и истицање *сшаросне хешеројеносши сшарој сшановнишшва*, наспрам ранијих занемаривања ове чињенице и хомогеног приступа старењу, што је водило ка стереотипима. Хетерогеност контингента старије популације не базира се само на индивидуалним различитостима капацитета за активан живот, већ и на реалним генерацијским диференцијацијама. Старење старих и све већи удели лица дубоке старости изродили су интерне поделе сениора на „младо старо“, и „старо старо“ становништво, или једноставније на лица трећег и четвртог доба. Уважавањем уобичајеног старосног прага, уз све дужи животни век, дошло је до тога да у популацији старих истовремено егзистирају бројни припадници различитих генерација. Њих деле не само велики старосни распони, већ и искуствене разлике, с обзиром на социјалне карактеристике периода у којима су одрастали, формирали своје ставове, уверења и стилове живота од значаја за приступ проживљавању старости.

²⁵ Tesch-Roemer (2012), према Мирјана Рашевић, „Од лапота до активног старења“, *Героншолоија* 1 (2014); WHO, *Active ageing: a Policy framework*; Alan Walker, „Active Ageing in Employment“; Viviane Brunne, „Међународна политика старења у UNECE регији“, *Героншолоија* 1 (2014).

Препознавањем четвртог доба у контингенту старог становништва, као дубоке старости у којој биолошке законитости ипак доводе до слабљења животних способности, здравља и крепкости, отворило се питање *да ли је шренуџни модел активног старења привилегија млађих сениора* и да ли су се раније поимање старења и некадашње референце старости само „преселиле“ у четврто доба. Да ли се тиме само помера старосна граница на којој се активира стара парадигма и да ли је она нужна? Но, у функцији јавних политика ни оваква визија није обесхрабрујућа, јер ублажава стереотипе о старом становништву, везујући немоћ и редуковање капацитета за године када су ови процеси реалнији. Четврто доба није нужно и многа га лица у старости не искусе због задовољавајућег здравственог статуса, а појам „треће доба“ постаје синоним за независан живот у старијим годинама. Концептом активног старења ревитализује се становништво трећег доба, а демографско старење губи интензитет и алармантност која је постојала у одсуству новог концепта, јер редукује број старих лица за које је стара парадигма о нези и збрињавању адекватна.

Промена парадигме може се ишчитавати и као *транзиција парадигми о старости ка парадигми о старењу*. Већ је наглашено да су прва промишљања из времена слабије партиципације старих особа била на тему старости а тек накнадно старења, са умножавањем њихове бројности у популацији. Могло би се, стога, обзриво рећи да се парадигма кретала *од индивидуалној ка друштвеној*. Опрез проистиче из чињенице да ниједна парадигма не може бити лишена друштвене димензије, јер сваки живот у групи формира одређене обрасце. Тако, када је позиција и третман старих, па и у најмањим социјалним групама разматран, увек се руководило начелима доприноса заједници и њеном благостању.

Смелије ишчитавање промене парадигме може се сажети у путању парадигме од индивидуалне ка друштвеној, националној и наднационалној, с обзиром на универзалност процеса демографског старења, као и на интернационалне акционе планове из домена активног старења. Активно старење није више спорадична појава и избор појединаца, већ (делимично) артикулисана планетарна стратегија.

Коначно, промишљање о промени парадигме о старости и старењу доводи до уочавања својеврсне *историјске транзиције*

друшћивене позиције старог становништва, која има облик параболе. Почетак параболе из периода преиндустријализације кроз бројне примере указује да је постојао већи степен социјалне укључености старих, будући да је активност била континуирана током целог живота, а њихове компетенције препознате не само у сфери рада, већ и управљања и одлучивања. Почетак параболе има варијетете (различите нивое) због културолошких и регионалних разноликости друштава и уређења из преиндустријског периода. Средишњи део параболе указује на смањивање друштвеног значаја старог становништва првенствено због прекида радног процеса, који је у индустријској ери доминантно ван домаћинства и сопственог власништва над средствима за живот. То је време смањеног угледа и утицаја старог становништва, када се као карактеристике старијих особа уобличавају немоћ и социјална нефункционалност. Крај параболе у постиндустријским и постраницационим друштвима достиже опет виши ниво, управо захваљујући активном старењу. Активно старење нуди делимитичан повратак ауторитета и корисности сениора, ревалоризујући њихове способности и искуства и стварајући предиспозиције да се њихова активност и друштвени значај повећају.

Нова парадигма завређује *стајшус социјалне иновације* јер на једноставан а радикалан начин ишчитава и нуди решење за изазов демографског старења. Оптимизам који пројектује не сме прерасти у идеализам и нереалну глорификацију старости. Међународна регулатива поникла у Мадридском акционом плану предуслов је за дифузију, усвајање и адаптацију активног старења специфичностима конкретних друштава, али не и гаранција исправне реализације и кохерентних политика. Старење и даље остаје круцијално политичко питање. Суштина праве имплементације нове парадигме о старењу почива на сагласности индивидуалних и друштвених стратегија, изградњи постулата хуманог друштва у којем се неће говорити о социјалној инклузији старих већ социјалној кохезији свих генерација. Могло би се рећи – да активно старење не само да тражи хумано окружење, већ прераста у принцип хуманог друштва.

ЛИТЕРАТУРА

- Бруне, Вивиан (Brunne, Viviane). „Међународна политика старења у UNECE регији.“ *Геронтолоџија* 1 (2014): 8–15.
- Девеџић, Мирјана и Јелена Стојилковић Ђатовић. *Демографски профил старог становништва Србије*. Београд: Републички завод за статистику, 2015.
- Kupiszewski, Marek, Dorota Kupiszewska i Vladimir Nikitović. *Uticaј demografskih i migracionih tokova na Srbiju*. Београд: Међународна организација за миграције, 2012.
- Миланков, Маријана. „Старосна дискриминација.“ *Геронтолоџија* 1 (2010): 78–94.
- Миноа, Жорж. *Историја старости – од Антике до Ренесансе*. Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1994.
- Немањић, Милош. „Представе о старости и културни модел у Србији.“ *Геронтолоџија* 2 (2010): 59–71.
- Немањић, Милош. „*Зашто баш о култури старења и старости овде и сада?*“ *Геронтолоџија* 1 (2014): 5–8.
- Рашевић, Мирјана. „Од лапота до активног старења.“ *Геронтолоџија* 1 (2014): 104–115.
- Avramov, Dragana and Miroslava Maskova. *Active Ageing in Europe* 1, 41. Strasbourg: Council of Europe, 2003.
- Boudiny, Kim. “Active ageing: from empty rhetoric to effective policy tool.” *Ageing and Society* 33, 6 (2013): 1077–1098. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3728916/>
- Devedžić, Mirjana i Jelena Stojilković. „Novo poimanje starosti – prospektivna starost.“ *Stanovništvo* 1 (2012): 45–68.
- Puljiz, Vlado. „Starenje stanovništva – izazov socijalne politike.“ *Revija za socijalnu politiku* 1 (2016).
- Van Dalen, Hendrik & Kene Henkens. “What is on a demographer’s mind? A worldwide survey.” *Demographic Research* 26 (2012): 363–408.
- Walker, Alan. “Active Ageing in Employment: Its Meaning and Potential.” *Asia-Pacific Review* 1, 13 (2006): 78–93.
- WHO. *Active ageing: a Policy framework*. Geneva: World Health Organization, 2002. <https://population.un.org/ProfilesOfAgeing2017>

Mirjana Devedžić

CHANGING THE PARADIGM OF DEMOGRAPHIC AGEING

Summary

Demographic ageing is a universal process that transforms the society. Although considered a civilization's achievement, since it has caused the decrease of mortality and unwanted fertility, it generates a number of social "disorders" that require radical solutions. The controversy of the causes and effects of population ageing is also additionally stirred up by the incongruity between the pace of the processes that influence it and the demographic ageing process itself, which is very intense, especially in the developed world. As a result, demographic ageing is referred to as a revolution, although a silent one. Experts have labelled it as the most challenging demographic phenomenon in the 21st century, a process that changes the world.

Population ageing is a relatively recent phenomenon, although reflections about old age have always existed. The models on which the society's treatment of the elderly has been based have developed pragmatically, mostly as a spontaneous response to specific circumstances. History has shown that age-related behaviour is ambivalent, depending on social and historical circumstances. Thus, there have been many examples of appreciation of seniors, but also of sacrificing them. The industrial society has reduced the authority of seniors by specifying the age at which they are to withdraw from activity. Therefore, old age is

perceived as a weakness, social isolation and passivity. This stereotype has been the basis for the dominant paradigm of old age and ageing, which is focused on taking care of the elderly. With the increase of elderly people's share in the total population and the ever-increasing age imbalances, such a paradigm has become unsustainable. It has caused increased public expenditures and has hindered the functioning of the social and economic systems.

The new active ageing paradigm was officially promoted in the early 21st century and is based on the recognition of the potential of the elderly, the respect of their knowledge, skills and competences. It is implemented at both the collective and individual levels and advocates an active attitude towards life. It is founded on the belief that older people today are not the same as they were the past, that they have greater vitality and different lifestyles. The old population is not a homogeneous group; it consists of many generations that have shaped their attitudes, including towards old age, under various life circumstances. This is especially important when the largest baby boomer generation becomes a part of the elderly population cohort, carrying the label of an optimistic generation. Hence, active ageing is an adequate policy response to contemporary ageing trends and characteristics of seniors, and the early decades of the 21st century are the right time to create a stimulating environment for the implementation of the new paradigm.

The change in the paradigm was inevitable. This is indicated by numerous demographic

arguments. The estimated increase of the share of people over 65 years of age is particularly high in Europe (from 18.2% in 2017 to 27.8% in 2050). The population over the age of 80 will double its size in the same period (their share will increase from 5% to 10%). In Serbia, which is one of the oldest European countries, seniors in 2017 already account for 19.2% of the total population and exceed the number of youth aged under 15 years by 22%. The implementation of the active ageing paradigm becomes a necessity, in order to create the conditions for sustainable development in spite of the generational imbalances.

The concept of active ageing has evolved from a good idea (insufficiently articulated and subject to different interpretations) to an efficient mechanism for creating an all-generations-friendly society. During that transition, the new paradigm has been interpreted in various ways: sometimes as productive ageing, sometimes as healthy and successful ageing. The traps of misinterpretation are in the assumptions that health and physical activity are preconditions for active ageing. This has created excuses for new forms of exclusion of the elderly, especially those who are ill or in the fourth age. The proper interpretation of the new paradigm entails all forms of social inclusion of seniors of all ages, which contribute to the personal well-being and well-being of the society, in line with their abilities and affinities. It seems that the fundamental prerequisite for active ageing is the

building of a humane society, education that promotes intergenerational connectivity, and prepares and motivates people for a quality life in the old age. The ultimate outcome is social cohesion of all age groups.

The change of the paradigm has taken place on several tracks and it can be considered from several perspectives. For the change to happen, it has been necessary to redefine old age from being a period characterised by passivity to an age that has the potential for activity; to make a transition from thinking about the old age to thinking about ageing; to acknowledge the increasing age diversity among the seniors. One way of looking at this also poses dilemmas about the coexistence of the old and the new paradigm, and the question of whether the old paradigm is only sliding towards the fourth age. Finally, a more complex insight into the paradigm shift shows that the affirmation of seniors in the context of active ageing has resulted in a parabolic path of their status in the society. The pre-industrial and the forthcoming more developed post-industrial societies are characterized by a greater degree of social inclusion of the elderly (the beginning and the end of the parabola), whereas the period in between (and the central part of the curve) treated old age as a social category and a criterion by which the society is divided.

Keywords: demographic ageing, paradigm, change, active ageing

МИРЈАНА БОБИЋ

Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Млади и масовно исељавање из Србије: шта нам је чинити

Апстракт

Према подацима Организације за економску сарадњу и развој, исељавање држављана Србије достигло је рекордне размере од 236.743 лица у раздобљу 2008–2015, од чега се само у 2015. иселило више од 60.000. Популација миграната је млађа, виталнија, образованија, адаптабилнија у односу на домицилно становништво, а својим одласком, значајно доприноси даљој девастацији земље: демографској, социјалној, економској, технолошкој, културној, еколошкој. Мобилност младих је једна од димензија савремене глобализације, феномен повезан с великим убрзањем друштвених, технолошких, економских и културних промена које превазилазе националне границе. С појавом масовног „лова на таленте“, кога од почетка 21. века спроводе земље развијеног капиталистичког центра, привлачећи врхунске студенте, водеће професионалце, стручњаке, додатно се девалвирају и исцрпљују људски и остали ресурси земаља на (полу)периферији. Мобилност младих, *per se*, пожељна је стратегија индивидуалног усавршавања, надоградње личних ресурса, социјалног капитала, друштвених мрежа, укључивања у иновације и развој. Проблем видимо, међутим, у томе што наша држава не препознаје потенцијал ове мобилности, посебно високообразованих, не предузима акције да креира континуиране програме повезивања с најспособнијима, како би се мобилност искористила као развојни ресурс, посебно у локалним заједницама. У том смислу овај прилог покушава да преиспита актуелни дискурс и да емиграцију социјално конструире као потенцијално добитну стратегију друштвеног напредовања и привредног развоја.

Кључне речи: млади, Србија, мобилност, циркулација, развој

Увод

Последњих година емиграција из Србије добија све веће размере. Према подацима Организације за економску сарадњу и развој (ОЕЦД) у периоду 2008–2015. у земље ове организације уселило се 236.743 држављана Србије, а само у 2015. преко 60.000¹ (табела 1). Србија још увек није чланица Европске уније (ЕУ), а с моментом њеног придруживања предвиђа се тзв. емиграциона експлозија.² Највеће усељавање држављана Србије региструје се у Немачкој, затим Аустрији и Словенији, с тим што се високообразовани мигранти све више опредељују за удаљеније, прекоморске дестинације, што заправо значи да путују да се никада не врате, „с картом у једном правцу“.³

Табела 1. Имиграција држављана Србије у земље ОЕЦД, изабране године

Година	2008	2010	2012	2014	2015
Укупно	40.052	38.972	40.017	56.934	60.168
Немачка	5.396	16.666	22.107	38.440	39.719
Аустрија	6.037	7.134	6.715	7.416	7.637
Словенија	7.436	1.506	1.565	1.543	2.236

Извор: прерачунато на основу базе података ОЕЦД. (OECD, <http://stats.oecd.org/#>)

Кретања људи, роба, услуга и капитала, све су интензивнија и бржа у доба данашње глобализације, омогућена модерним средствима електронских комуникација и транспорта.

¹ Овај чланак настао је као резултат рада на пројекту „Изазови нових друштвених интеграција: концепти и актери“, Института за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, који од 2011. подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (ев. бр. 179035).

² В. Никитовић, „Миграциона транзиција у Србији: демографска перспектива“, *Социологија* 2 (2013): 187–208.

³ О статистичким проблемима око регистровања миграција у пописима становништва и другим изворима видети у В. Станковић, *Србија у процесу сјољњих миграција* (Београд: Републички завод за статистику, 2014); Ј. Деспит, *Миграције високообразованих из Србије од 1991. у Канаду и Сједињене Америчке Државе* (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Економски факултет, 2015), итд.

Кастлес и Милер (Castles and Miller)⁴ су ово доба још пре двадесетак година назвали „добом миграције“, јер су миграције становништва постале светски феномен: разноврсне, убрзане, политизоване, па су с тим у вези настали и нови теоријски појмови. Миграције су данас сложена, чак и недовољно јасно дефинисана кретања. Конвенционално одређење међународних миграција као „кретања људи ка другој земљи које води ка привременом или трајном насељавању с намером да потрају одређено време (шест месеци до једне године)“⁵ изгледа да више није у складу са искуствима људи. Почев од 1980-их, све више држава и региона преплављено је бројним, новим типовима *мобилности* и *мешовитих* миграција (повратних, циркуларних, привремених, променљивих, дневних, недељних, годишњих, повезаних с професијом, животним стилем, одмором; економских и некономских; азилних и избегличких, итд.). Не само да је сва ова кретања тешко појмовно обухватити и међусобно раздвојити, већ је још теже објаснити њихове узроке, па и многобројне последице – како на земље дестинације, тако и на земље порекла, а посебно на саме особе у покрету. Нове форме, мотиви људи и обрасци мобилности поништавају све претходно утврђене поделе ових кретања и захтевају пропитивање уобичајених типологија, а посебно бинарних подела (присилне *vs.* вољне, привремене *vs.* сталне, регуларне *vs.* ирегуларне, миграције високообразованих *vs.* мање образованих, унутрашње *vs.* спољне, итд.).⁶ Типологије миграција су постале непрецизне не само кад је реч о правцима кретања (имиграција *vs.* емиграција), већ је веома тешко ухватити географије, темпоралност, сврхе и циљеве ових кретања. Огромна упорност миграната да стигну до одређене локације независно од мотива, не може се адекватно разумети ако се не узму у обзир појмови миграната као актера или субјеката, затим

⁴ S. Castles and M. J. Miller, *The Age of Migration*, 3rd edition (New York, London: The Guilford Press, 1993).

⁵ D. Bartram, M. V. Poros and P. Monforte, *Key Concepts in Migration* (London: Sage, 2014) према R. King and A. Lulle, “Research on Migration: Facing Realities and Maximizing Opportunities”, *A Policy Review* (Brussels: European Commission, 2016), 24.

⁶ R. King and A. Lulle, *ibid.*

мигрантских мрежа и миграционих стратегија. Сви смо данас сведоци да су на сцени нове друштвене трансформације које израњају из миграционих акција којима се појединци и групе супротстављају моћима националних држава и наднационалних политика.⁷ Штавише, „... (потенцијални) мигранти све више испољавају свој акциони потенцијал преко својих социјалних мрежа, транснационалних породичних веза и веза са специфичним каналима регрутовања и запошљавања. Мезо ниво мрежа, удружења, агенција и брокера су све значајнији у разумевању 'деловања' савремене миграције“.⁸

Може се говорити и о установљеним правцима просторне концентрације међународних миграција. Насупрот увреженим мишљењима да је већина ових кретања од југа ка северу (мање развијених ка развијеним земљама), подаци показују да су најчесталије миграције југ–југ, север–југ, затим југ–север, најзад исток–запад. „Емиграционе културе“ су установљени правци кретања од мање развијених земаља ка регионима, државама и местима развијеног света, севера, или центра (10–25% ка земљама ОЕЦД), односно 20–45% ка глобалним градовима.⁹ Интерне миграције, унутар граница националних држава, још су, међутим, израженије него међународне.¹⁰

Са становишта међународних политика и земаља центра, савремена мобилност се сматра добитком (*'win win'*): како за подручја порекла, тако и пријема, јер оне претпостављају слободну циркулацију талената, високообразованих, професионалне радне снаге, без нужне интеграције у локалне заједнице, односно уз задржавања тесних веза с домовином (финансијске и социјалне дознаке, инвестиције). Све више се говори о циркуларним кретањима, која подразумевају: одлазак, боравак на неко време и

⁷ *Ibid.*

⁸ T. Faist, "The crucial mezzo level", in T. Hammar, G. Brochmann, K. Tamas and T. Faist (eds), *International Migration, Immobility and Development: Multidisciplinary Perspectives*, prema R. King and A. Lulle, "Research on Migration: Facing Realities and Maximizing Opportunities", 26.

⁹ S. Castles, "Understanding a global migration: a social transformation perspective", *Journal of Ethnic and Migration Studies* 36, 10 (2010).

¹⁰ R. Skeldon, "Interlinkages between internal and international migration and development in the Asian region", *Population, Space and Place* 12 (2006), 15–30.

повратак, или просторну *мобилност* као стил живота. На другој страни, имиграција прогнаних, људи који беже од сиромаштва, рата, природних катастрофа, као и мање образованих, није пожељна за земље центра, напротив, она се назива присилном имиграцијом па и ирегуларном (ако особа или група људи прелазе границу без одговарајућих докумената), која се брижљиво контролише и преусмерава. Садашње доба масовних миграција заправо прикрива неравномерну расподелу моћи и богатства између центра и периферије (и глобално и локално, у оквиру једне земље), Севера и Југа, као и суморну свакодневицу у којој се одвија људска експлоатација и маргинализација читавих друштвених група, нација и популација.¹¹

Када је реч о земљама Југоисточне Европе и Балкана, у контексту теорија светског система, међународне емиграције настају као резултат укључивања ових полупериферијских региона у капиталистичка тржишта, затим услед разлика у дохоцима између њих и центра, политичких неравнотежа моћи и економских диспаритета. Ова интрузија капитализма центра одвија се захваљујући успостављању слабих влада и неолибералних капиталистичких режима на полупериферији (случај и у Србији), путем директних уплива међународних финансијских организација (ММФ, Светска банка) страних инвестиција и мултинационалних корпорација.¹² У том контексту миграција делује као систем снабдевања (јефтином) радном снагом,¹³ а посебно је данас актуелна битка за таленте, за најбоље младе (стручњаке, студенте, инжењере, лекаре, професионалце).¹⁴

¹¹ S. Castles, "Understanding a global migration: a social transformation perspective", H. de Haas, *Migration and Development, A Theoretical Perspective* (London: IMI, 2008); R. King and A. Lulle, *ibid.*, 2016.

¹² H. Fassman and E. Musil, "Conceptual Framework for modeling longer term migratory labor market and human capital processes" (Universität Wien: *Working papers*, 2013), <http://www.seemig.eu/index.php/2012-10-24-22-38-42?start=5>, преузето 26. јуна 2017.

¹³ S. Sassen, "The Mobility of Labor and Capital. A Study in International Investment and Labor Flow" (1988), in H. Fassman and E. Musil, "Conceptual Framework for modeling longer term migratory labor market and human capital processes".

¹⁴ J. Filipović, *Management of Diaspora Virtual University as a Complex Organisation. Serbian Diaspora Virtual University: An Emerging Leadership of the Nation* (Lambert Academic Publishing, 2012); V. Grečić, "How can the

Теоријске хипотезе о савременим миграцијама

Међународне миграције су одговор на велике друштвене промене у подручју порекла, на потражњу за радном снагом и реструктурирање радне снаге у земљама пријема.¹⁵ Информализација и дерегулација западних економија произвела је многобројне прекаријатне послове које локална радна снага, по правилу, боље образована, не жели да обавља, што је произвело дуализацију запошљавања (доминација послова „на врху“ и „дну“ професионалне лествице). Посебно су ирегуларни мигранти с Југа (Европе и света) пожељна радна снага у пословима за које нису потребне квалификације, у домаћем раду, услугама у домаћинству, у пољопривреди, туризму, итд. Прекаријат значи ниже социјалне положаје, рад без уговора, неодређено радно време, ниже плате, одсуство права из сталног радног односа (право на боловање, одсуство, годишњи одмор, заштиту у случају незапослености, итд.). Ипак и ови послови се могу добити само преко мигрантских мрежа, које, с једне стране, омогућавају приступ пословима, али у исти мах стварају концентрацију миграната у одређеним занимањима укључујући и њихово просторно груписање.¹⁶

На миграције делују националне и међународне политике пријема које се мењају током времена и у земљама дестинације.¹⁷ У политикама имиграције и интеграције у Европи, од завршетка Другог светског рата, могуће је издвојити неколико периода. То су: (а) тзв. послератна шема гастарбајтера која је успостављена упоредо с деколонизацијом (1950–1973); (б) нафтна криза и увођење строжих миграционих контрола (од 1974. до краја 1980-их); (в) миграције од Истока ка Западу у оквиру Европе

Serbian diaspora contribute much more to the development at the home country?”, *Glasnik Srpskog geografskog društva* 96, 2 (2016): 65–82.

¹⁵ P. Baizán & A. Gonzales-Ferrer, “What drives Senegalese migration to Europe? The role of economic restructuring, labor demand and the multiplier effect of networks”, *Demographic Research* 35, 13 (2016): 339–380.

¹⁶ *Ibid.*

¹⁷ R. Penninx, “International migration and related policies in Europe 1950–2015”, *Glasnik Srpskog geografskog društva* 96, 2 (2016): 18–41.

и миграције азиланата (1989–2004); (г) мобилност у оквиру ЕУ и азилне миграције (од 2004. до данас).¹⁸ Интеграција миграната одређена је регулативама у европским и другим западним земљама у области основних права и услуга: тржишта рада, становања, образовања и социјалне заштите, политичких права, итд. Када је реч о Србији, политички одговор на миграције је не само недовољан и закасно, већ се не препознаје веза миграција и развоја, било да је у питању емиграција из земље, имиграција или транзит.¹⁹

Миграциони ујвор се данас све више креира као стратегија домаћинства путем које се успостављају реципрочне обавезе међу његовим члановима.²⁰ Породице подржавају мобилност једног или више својих чланова, и на тај начин удружују ресурсе, диверзификују приходе и смањују ризике. Добити од миграције у виду дознака омогућавају породицама да инвестирају у образовање својих чланова код куће, као и у друге потребе: лечење, становање, унапређење пољопривредне производње, личну потрошњу, итд.²¹

Миграционе мреже су неопходни брокери савремене мобилности. Мрежна теорија социјалног капитала претпоставља лично улагање у вредне ресурсе који омогућавају тржишне добитке.²² Основни принцип друштвених мрежа је интеракција међу актерима. У мери у којој актери одржавају узајамне односе унутар мреже, у тој мери ће они вероватно делити заједничка осећања и активности и обрнуто. Потом, у мери у којој деле узајамне сентименте у тој ће се мери понашати и деловати на сличан начин, делити ресурсе и узајамно се подржавати. Чланство у социјалним мрежама омогућава особи да креира нове идентитете и ојача

¹⁸ *Ibid.*

¹⁹ М. Рађевић, *Миграције и развој у Србији* (Београд: ИОМ, 2016).

²⁰ О. Старк, *The Migration of Labor* (Oxford: Blackwell Publishers, 1991).

²¹ Р. Бајзан & А. Гонзалес-Феррер, "What drives Senegalese migration to Europe? The role of economic restructuring, labor demand and the multiplier effect of networks"; Ј. Хекерт, "New Perspectives on youth migration", *Demographic Research* 27, 33 (2015); Н. де Хаас, "Migration and development. A theoretical perspective" (Oxford: IMI papers WP9, 2008).

²² Н. Лин, С. Кук и Р. Берт, *Social Capital, Theory and Research* (New York: Aldin de Greyter, 2001).

своју социјалну позицију, друштвени углед, емоционално благостање, ментално здравље, итд.²³ Лични ресурси, односно социјални, економски и хумани капитали које развија особа која се отискује од куће јесу стратешки за превазилажење сиромаштва, неизвесности, силазне социјалне мобилности с којом се суочава код куће.²⁴ Могућност реализације жеље да се мигрира је, међутим, селективна, повезана са социјалним положајем индивидуе и њеним социодемографским одликама (старост, род, образовање, породични статус, занимање и положај на тржишту рада, као и приступ социјалним мрежама). Миграција је такође и еманципаторна стратегија за младе током њихове транзиције у одраслост, и може да буде значајан пут ослобођења жена од патријархалних структура.²⁵

Појединци размишљају о миграцији онда када сматрају да су им животне прилике у неком другом месту привлачније у поређењу са оним код куће, и када су добици од мобилности већи у односу на трошкове – о чему говори ревидирана *Теорија одбијајућих и привлачећих чинилаца*.²⁶ Посебно је значајна перцепција услова на тржишту рада, то јест прилика за запошљавање, висине зараде и могућности напредовања. Релевантне су наравно и информације о земљи дестинације, уз горепоменути приступ мигрантским мрежама. Међу привлачећим чиниоцима још су значајни: друштвене добити, сигурност, животна средина, „отворена будућност“, демократски политички поредак, квалитетна здравствена заштита, итд. Сваки појединац удоређује однос позитивних и негативних чинилаца у оба региона (пријема и порекла) и доноси одлуку о евентуалном кретању.²⁷

Слобода кретања је једно од основних људских права које не би смело да буде ограничено, независно од мотива.²⁸ Миграција младих, посебно образованих, обично се посматра

²³ *Ibid.*

²⁴ P. Baizán & A. González-Ferrer, *ibid.* 348.

²⁵ Human Development Report, *Overcoming Barriers: Human mobility and Development* (UNDP, 2009).

²⁶ H. Fassmann and E. Musil, "Conceptual Framework for modeling longer term migratory labor market and human capital processes".

²⁷ M. Rašević, *ibid.*, 7.

²⁸ Human Development Report, *ibid.*

кроз песимистички или неомарксистички дискурс подвлачећи трошкове образовања, здравља и других услуга, то јест ресурса који су уложени, посебно породичних.²⁹ Уместо ламентације због емиграције и чак оптуживања самих миграната што су напустили отаџбину, пожељније је успоставити ефикасније начине повезивања миграција у људски развој, као што су: коришћење постојећих емиграционих канала, заштита људских права свих миграната, смањење трошкова миграције, јачање унутрашње мобилности, трагање за решењима која иду у прилог како локалним заједницама које примају мигранте, тако и регионима/државама порекла.³⁰

Миграција младих из земаља у развоју је у великом порасту као начин повећања животних прилика и избора, било путем унутрашње или међународне мобилности, што ће се показати и у анализи домаћих анкетних истраживања, у наставку овог рада.³¹ Емиграција младих се, међутим, обично третира као проблем и губитак за становништво и регионе домицилне државе, позивајући се на директне и индиректне демографске губитке, губитке интелектуалне снаге нације, модернизацијске полуге у друштву, итд. Међутим, миграција младих се може сагледати из тзв. неокласичне или оптимистичке перспективе, позивајући се на многоструке потенцијалне добитке: (1) боље прилике за запошљавање и образовање у иностранству, односно ван места рођења; (2) ниже опортунитетне трошкове (мање радно искуство, почеци каријере, итд.); (3) дуже очекивано трајање живота млађих кохорти и самим тим дуже време на располагању да се реализују користи миграције; (4) потенцијалне користи, уколико особа поседује ресурсе социјалних мрежа, од радне емиграције се просечно утростручују.³²

У том смислу наш прилог покушава да социјално конструише емиграцију младих као добитак за њих саме, али потенцијално

²⁹ H. de Haas, *Migration and development. A theoretical perspective*.

³⁰ Human Development Report, *Overcoming Barriers: Human mobility and Development*, 4.

³¹ J. Heckert, "New Perspectives on youth migration".

³² P. Baizán & A. Gonzales-Ferrer, "What drives Senegalese migration to Europe? The role of economic restructuring, labor demand and the multiplier effect of networks".

и за Србију, кроз парадигму везе миграције и развоја,³³ наравно не пренебрегавајући сложеност појаве и огромне демографске и социјалне губитке. На другој страни, чини нам се да је због контекста глобалне мобилности младих, као и „лова на таленте“, нереално очекивати да ће се овај тренд зауставити у будућности, па сматрамо да га је боље укључивати у националне развојне планове и акције.

Емиграција из Србије је подстакнута неколиким структуралним чиниоцима, као рецимо: недостатаком радне снаге и потражњом за одређеним профилима у богатијим западним друштвима која интензивно старе. Према анализи *Global Europe 2030–2050*, у сценарију ренесансе и најпожељније будућности ЕУ, Унија ће морати да регрутује годишње милион имиграната старости 20–45 година, да би задовољила потребе тржишта рада, то јест мораће да интегрише око 62 милиона становника имигрантског порекла када се узму у обзир чланови њихових породица (имиграција партнера и других чланова породице, рађање деце).³⁴ Потом, дуга историја емиграције из Србије почев од пре Првог светског рата креирала је велику дијаспору широм света,³⁵ тако да скоро свака породица и појединац има/или одржава јаке везе са својим земљацима у иностранству, чија финансијска подршка олакшава свакодневно преживљавање последњих деценија и већа је од страних директних инвестиција у земљу.³⁶ Отуда ми овим прилогом пласирамо тезу да би Србија могла да просперира коришћењем социјалних мрежа са дијаспором и емигрантима, посебно онима који су скорије напустили земљу, тј. од 1990-их.

³³ О. Mitrović, „Povratak visokoobrazovanih migranata i transfer znanja u Srbiji“, у *Stanovništvo jugoistočne Srbije. Odliv mozgova: Uzroci i posledice po nacionalni razvoj i identitet*, ur. Lj. Mitrović (Niš: Filozofski fakultet i SANU: Centar za naučnoistraživački rad Univerziteta u Nišu, 2015).

³⁴ D. Avramov, „Immigration and integration scenarios in global Europe: Forward looking up to 2015“, *Sociologija 2* (2013): 177.

³⁵ J. Filipović, *Management of Diaspora Virtual University as a Complex Organisation. Serbian Diaspora Virtual University: An Emerging Leadership of the Nation*.

³⁶ V. Grečić, *Srpska naučna dijaspora* (Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu, 2010); V. Grečić, „How can the Serbian diaspora contribute much more to the development at the home country“, 65–82.

Захваљујући револуцији у ИТ сектору, они су свакако у сталном контакту с члановима породице и пријатељима путем јефтиних уређаја, смартфона, и сл.; Скуре-а, Facebook-а, итд. У доба приступачних и брзих средстава транспорта и комуникација већина њих не само да често путују кући, одржавајући блиске везе с породицом и локалном заједницом, већ често формирају и транснационалне фирме, или размишљају о таквим иницијативама. Они не само да шаљу велике количине финансијских дознака процењених на неколико милијарди долара годишње, већ, такође, поседују висок ниво социјалних дознака (*know how*, професионална знања, индивидуализам, лична иницијатива, итд.).

У наставку рада посветићемо се анализи дела емпиријских података који се односе на узроке емиграције младих и потенцијалне добити на личном, а потом и на друштвеном плану. Анализираћемо део анкете о ставовима према емиграцији младих у осам градова средње величине у централној Србији и Војводини. Анализу ћемо закључити пружајући могуће политичке препоруке за превазилажење губитака од емиграције и претварања тих губитака у добитке на дужи рок.

Метод и извори података

Као извори емпиријске евиденције послужиће нам делови два новија истраживања. Прво, под називом „Територијални капитал у Србији – структурни и акциони потенцијал локалног и регионалног развоја“, спровео је Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета Универзитета у Београду током 2013. и 2014. Примењен је метод студије случаја и добијени подаци се односе на општине и градове где је вршено истраживање. Репрезентативни узорци су реализовани у осам градова централне и северне Србије: Крагујевац (N=376), Нови Пазар (N=295), Ужице (N=321), Шабац (N=342), Сомбор (N=288), Зрењанин (N=304), Лесковац (N=301) и Зајечар (N=313). Критеријуми избора градова/општина били су следећи: (1) да има статус функционалног урбаног подручја од националног значаја; (2) да је довољно велики за ендогени

развој и мултиактерске и мултискаларне стратегије управљања; и 3) да није лоциран у неком од најразвијенијих (Војводина – Београд), односно најмање развијенијем (јужна и источна Србија) региону у погледу степена урбанизације, инфраструктуралних и институционалних капацитета (у складу са NUTS 2 Европском класификацијом региона Србије, без Косова и Метохије). Треба нагласити да спроведена анкета није имала за циљ испитивање миграција, већ се бавила другом тематиком: територијалним капиталом становника одабраних градова, док је само један део питања обрађивао миграциони потенцијал, тј. планове за миграцију, с једне стране и мигранте/повратнике, с друге.

Друго је репрезентативно истраживање младих у два округа јужне Србије (Јабланичком и Пчињском),³⁷ где се један сегмент велике анкете односио на планове за емиграцију. Ово је истраживање такође спроведено у два таласа 2010. и 2013. од стране НВО ЦЕСИД (Центар за слободне изборе и демократију) у оквиру заједничког пројекта УН и ПБИЛД (UN PBILD) „Јачање капацитета за инклузивни локални развој на југу Србије“ и „Промоција грађевина мира на југу Србије“. Спроведена је анкета међу грађанима тзв. друге од „три вруће емиграционе зоне“³⁸ у Србији, тј. у Јабланичком (N=830) и Пчињском округу (N=848), где су обухваћени следећих пет градова: Бујановац, Прешево, Медвеђа, Лесковац и Врање. Прикупљани су подаци о разлозима емиграције младих, о животним приликама и положају младих у овим регионима, иначе специфичним не само по томе што су изразито емиграциони и веома сиромашни и неразвијени, захваћени депопулацијом и старењем, већ су и мултикултурални, мешовитог националног састава, са осетљивим, често и конфликтним, међуетничким односима.

³⁷ М. Бобић и М. Vesković Anđelković, "Migration Potential of citizens of Jablanički and Pčinjski Districts", in *150th Anniversary of Jovan Cvijić's Birth* (Belgrade: SANU, 2016).

³⁸ G. Penev i J. Predojević Despić, „Prostorni aspekti emigracije iz Srbije. Tri vruće emigracione zone“, *Stanovništvo* 2 (2012): 50.

Дискусија

Због ограниченог простора, у овом раду анализираћемо само део резултата оба наведена истраживања који се односе на будуће планове везане за миграцију (младих),³⁹ што је од значаја за политике усмерене ка неутралисању потисних („push“) чинилаца у наведеним локалним заједницама. Резултати оваквих анализа значајни су у практичном смислу, пошто дају основу и смернице за развој националних миграционих политика, то јест указују на коју популацију (младих) треба усмеравати мере (образовање, запошљавање, становање, здравство, културна потрошња, итд.) и које чиниоце треба узети у обзир да би се потенцијални мигранти задржали или да се бар подстакне њихова циркуларна мобилност, као и умрежавање са онима који су већ отишли (дијаспора), а све то у циљу укључивања миграција у дугорочни одрживи развој: демографски, социјални, економски, еколошки.

Интерпретација резултата је била руковођена микроаналитичким приступом, дакле – усмерена је на разумевање појединачних мотива актера. Сматрамо да је тај приступ комплементаран гореизнетим, макроструктурним и контекстуалним, парадигмама глобализације и полупериферијалности (зависности), који ће такође бити оквир разумевања. У анализи и тумачењу добијених података потребан је изванредан опрез. Прво, у овим анкетама су узети у обзир ставови и планови испитаника, а не и реализовано понашање (сем код повратника у првом истраживању, који нам због старосне димензије нису овде значајни). Реализација миграције зависи, међутим, од бројних предуслова, о којима смо писали напред, и због којих многи који су планирали да се одселе, на крају то неће урадити, рецимо због финансијских и емоционалних трошкова, правних ограничења, одсуства мрежа подршке, итд.⁴⁰ Друго, реч је о два одвојена и разнородна истраживања, којим су миграције само делимично обухваћене.

³⁹ Под младима се у овом раду подразумева популација 18–34 године.

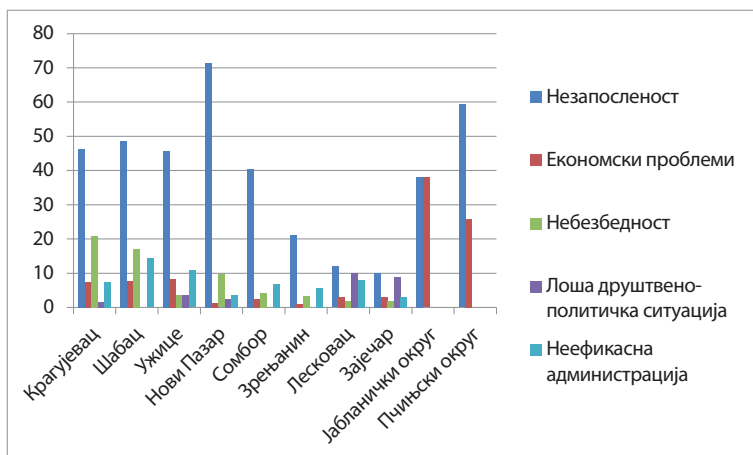
⁴⁰ Т. Pavlov, *Migracioni potencijal u Srbiji* (Београд: Група „484“, 2009); S. Božić, I. Burić, "Croatia's migration potential – micro-analytic aspects", *Migracijske i etničke teme* 1–2, 21 (2005), 9–33; H. Fassmann & C. Hintermann, "Potential East-West migration – demographic structures, motives and intentions", *Czech Sociological Review* 1, 6 (1998): 59–72.

Због свега тога закључке ћемо дати одвојено за наведене градове, односно округе.

Упркос могућим ограничењима методолошког приступа и резерви у вези са објективношћу и систематичности добијених података, сматрамо да истраживање миграционих трендова на основу емпиријских истраживања јесте корисно из неколико битних разлога: *прво*, метод студије случаја нам омогућава да проверимо искуствено важење усвојених парадигми о профилу потенцијалних миграната и да га евентуално упоредимо с миграционим профилем на бази званичних, статистичких података; *друго*, ово је једини начин да се прикупе квалитативни подаци о ставовима испитаника о социјалним, економским и културним детерминантама или потисним факторима, односно мотивима просторне мобилности.

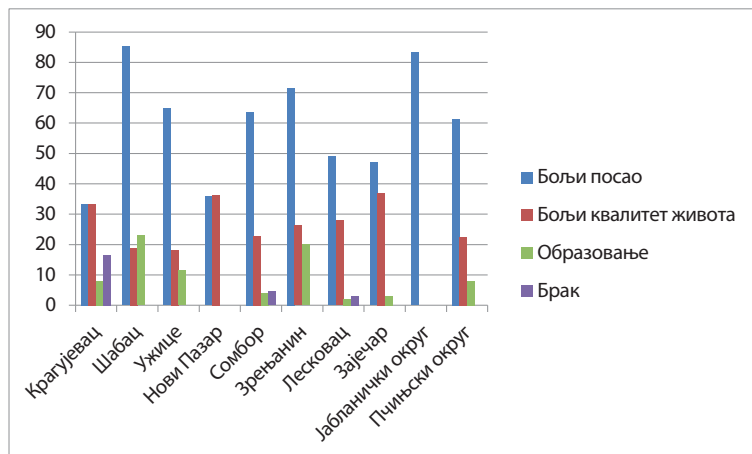
Разлози одласка у иностранство добро одсликавају проблеме локалне заједнице које млади перципирају (графикон 1). Незапосленост је кључни мотив емиграције који наводе млади испитаници у свих осам градова и у Пчињском округу. Кад је реч о Јабланичком округу, уз своју незапосленост, млади наводе и шире економске проблеме локалне заједнице (оба по 47,4%), што још више појачава осећај личне безперспективности. Изненађујући је податак да су млади у централном делу Србије и у

Графикон 1. Зашто желе да оду?

Извор: Прерачунала ауторка.

Графикон 2. Шта их привлачи у иностранству?

Извор: Прерачунала ауторка.

Војводини истакли проблем небезбедности (у мањој или већој мери) као могући разлог напуштања локалне заједнице, што се рецимо пре могло очекивали на југу земље. Изгледа да је опште сиромаштво на југу потиснуло све остале проблеме, укључујући и оне изазване дуготрајним тензијама међу Албанцима, Србима и другим етничким заједницама које тамо живе.

Бољи изгледи да се нађе посао, у смислу боље плаћених позиција и могућности грађења каријере, као и виши квалитет живота, што подразумева здравији и мање стресан стил свакодневице – доминирају у одговорима младих. Брак као мотив емиграције присутан је у свега 16,6% одговора младих у Крагујевцу и 4,6% у Сомбору, што може указивати на напуштање традиционалног модуса емиграција (породична реунификација присутнија раније, сада више индивидуализоване, па и феминизиране миграције). Сваки пети млади становник Зрењанина и скоро сваки четврти Шапчанин наводе школовање као привлачећи разлог прекограничне мобилности, што је иначе у складу с новим типовима постмодерне мобилности.⁴¹ Образовање је један од

⁴¹ R. King, "Towards a New Map of European Migration", *International Journal of Population Geography* 8 (2002): 89–106.

основних разлога унутрашње мобилности младих, посебно код оних који станују у местима где нема универзитетских центара.

Миграције мотивисане радом су најчешћи тип потенцијалне мобилности коју наводе млади и у другим земљама полупериферије. Демографске, економске и политичке неједнакости централне и источне Европе у односу на земље центра, почев од 1990, генеришу високе стопе међународних миграција, а као основни разлог емиграција становништво ових држава наводи жељу да поправи животни стандард.⁴² Према подацима ЕУРОСТАТ-а (EUROSTAT) из 2014. стопа незапослености младих у Србији старости 15–24 године – међу највишима је у Европи (47,1%), и слична је Медитеранским земљама (Шпанији, Италији, Грчкој и Хрватској).⁴³ Ако се узме шира кохорта 15–29, стопа незапослености је нешто нижа – 38%. Скорашња социолошка истраживања спроведена на репрезентативним узорцима и дубинским интервјуима 2011, потом Анкети о радној снази Републичког завода за статистику у Србији, 2008–2014, и Анкети о приходима и животним условима (SILC) из 2013. и 2014. – показале су да је чак 50% младих незапослено, док око 60% њих раде у прекарнијатним условима, без основних права из радних уговора, у сивој економији и с ниским приходима.⁴⁴ По завршетку образовања свака трећа млада особа добија запослење, а после пет година, свака друга. После седам година, већина њих има флексибилне радне уговоре, сезонске и привремене послове, па чак и они са завршеним факултетом. Очигледно је да је све теже добити стабилно запослење и радне уговоре који гарантују основна људска права.⁴⁵

⁴² M. Okolski, "The effects of economic and political transition in Central and Eastern Europe", in D. Massey and J. E. Taylor (eds), *International Migration, Prospects and Policies in Global Market* (Oxford: Oxford University Press, 1994).

⁴³ S. Tomanović and D. Stanojević, *Youth in Serbia 2015: Structures, Perceptions, Beliefs and Hopes* (Beograd: SeConS, Fridrih Ebert Stiftung, 2015).

⁴⁴ S. Tomanović, D. Stanojević, M. Ljubičić, *Postajanje roditeljem u Srbiji. Sociološko istraživanje tranzicije u roditeljstvo* (Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, 2016).

⁴⁵ D. Stanojević, „Млади – транзиција ка тржишту рада: Неједнакост и изазови“, у *Секундарне анализе података добијених кроз истраживање Анкета о приходима и условима живота, SILC* (Beograd: Vlada Republike Srbije, Tim za smanjenje siromaštva i UNDP 2016).

Можемо закључити да уочени проблеми у локалној заједници и с тим повезане (незадовољене) потребе младих у потпуности одсликавају општу социјалну ситуацију у земљи, односно прилике у њиховом завичају. Слични су налази других, сродних истраживања младих из 2010. и 2011.⁴⁶ Недостатак поверења у стабилност и одрживост друштвеног поретка у Србији наводи се као основни разлог размишљању о емиграцији, јер млади верују да је будућност отворена и сигурнија на неком другом месту.⁴⁷ И ова су истраживања потврдила наше горенаведене резултате: да су незапосленост и низак животни стандард главни мотиви потенцијалне спољне миграције. Млади су вољни да промене свој живот тако што ће се одселити или у иностранство или у друго место у Србији пре свега због рада, што су налази који дају солидне основе за креаторе државних политика. Очигледно је да је неопходно форсирати запошљавање, али стабилно, хумано, као и решавања становања и других услова за осамостаљивање и индивидуализацију младих. У том смислу ургентно је радити и на креирању нових послова, као и професионалног усавршавања у складу с потребама тржишта рада, ако се жели радити на задржавању младих у земљи и ревитализацији локалних заједница – демографској, економској, социјалној, културној, еколошкој, људској.

Слични „push“ чиниоци миграције младих с терцијарним образовањем и с научним амбицијама, препознати су у Украјини:⁴⁸ (1) висока стопа незапослености; (2) низак ниво запослености у складу са специјализацијом; (3) ниска материјална и техничка база за научна истраживања; (4) разлике у плати у Украјини у односу на свет; (5) институционалне препреке за међународну сарадњу; (6) слаба иновациона инфраструктура, компликовани механизми трансфера знања и слабо развијено тржиште предузетничког капитала; (7) проблеми везани за становање и други. Скоро да су идентични пориви за мобилности младих студената и истраживача из Србије: недостатак прилика да се унапређује

⁴⁶ D. Mojić i I. Petrović, „Mladi i legitimnost društvenog poretka u Srbiji. Razmišljanja i delanja u pravcu emigracije“, *Sociologija* 2 (2013).

⁴⁷ *Ibid.*

⁴⁸ S. Lubov, Y. Hvozdo vych, “The intellectual migration of youth in Ukraine: the backgrounds for ‘brain circulation’”, *Journal of International Studies* 2, 5 (2012): 73–74.

основа научног знања у земљи и низак ниво улагања државе у науку и истраживања.⁴⁹ У Србију се углавном враћају они којима је истекла боравишна дозвола, који нису успели да пронађу посао, те не могу да продуже свој боравак. Када се врате, они налазе на огромне препреке у погледу признавања диплома и нострификовања образовања стеченог у иностранству.

Закључак: Шта да се ради?

Осим непосредне емиграције, у мање развијеним земљама које имају високе уделе младих с највишим образовањем, присутне су и такозване „миграције знања“ кроз различите форме најамног рада (*outsourcing*), консултантских услуга, затим научне сарадње, итд. Тако су већ 1995, руски научници упозоравали на повећано „унајмљивање“ својих специјалиста и стручњака у западним компанијама називајући то новим видом „одлива мозга“ (*brain drain*).⁵⁰ С друге стране, азијске државе (Индија, Кина, Јужна Кореја и Тајланд) су успеле не само да превазиђу емиграцију стручњака, већ и да пронађу начине да емиграцију претворе у циркулацију, па и повратак елите знања.⁵¹ Установиле су програме као што су: стварање фондација за подршку научним активностима повратника, постдокторске центре за прекоморске докторе науке, „инкубаторе“ у *hi-tech* зонама за прекоокеанске повратнике, креирање универзитета светске класе, привлачење капитала за инвестиције, креирање бољих животних и радних услова за повратнике, разнородну и активну сарадњу са организацијама у дијаспори, итд.

Чини се да је неопходно прихватити да ће се емиграција младих из Србије наставити због снажних одбијајућих чинилаца у земљи, глобализације тржишта рада, „лова на таленте“, посебно велике мобилности радних миграната, то јест високообразованих слојева. Социјалне, демографске, економске, технолошке, развојне последице за државу ће бити огромне и требало би их

⁴⁹ G. Pudar Draško, N. Krstić i B. Radovanović, *Studiranje u inostranstvu i povratak u Srbiju* (Beograd: Institut ekonomskih nauka, RRPP, 2015).

⁵⁰ S. Lubov, Y. Hvozdo vych, *ibid.* 73–74.

⁵¹ *Ibid.*, 77.

што пре превазилази адекватним државним акцијама усмереним ка онима који остају у земљи, као и онима који желе да оду.

На првом месту је економско оснаживање младих у Србији, смањивање незапослености и креирање више стабилних послова. Образовање, посебно секундарно и терцијарно, треба да буде усклађено с тржиштем рада, а превасходно усмерено на иновације и развој.⁵² Друго, потребно је смањити велике регионалне диспаритете и подстицати унутрашњу мобилност, тако да се смањи депопулација и сиромашење јужних, источних и централних (емиграционих) региона на рачун увећавања и економског јачања метрополитанске области и великих урбаних центара (Београд, Ниш и Нови Сад). Млади испитаници из горепомнутих социолошких истраживања су изразили спремност не само да се одселе ван земље, већ и да се селе у оквиру земље, односно да путују до места рада (дневни мигранти) под условом да добију одговарајуће послове и социјализацију високих трошкова транспорта.

Резултати истраживања у Србији су потврдили теоријске поставке из уводног дела рада. Очигледно је да постоје јаки структурни подстицаји емиграцији повезани са сиромаштвом и вулнерабилним социјалним положајем већине популације, а посебно младих на једној страни, али и спремности младих да траже излаз (акциони потенцијал), као што је рецимо стручно усавршавање код образованих слојева, на другој. Дуга традиција емиграције из земље (још од почетка 20. века до данас), омогућила је стварање велике дијаспоре и мигрантских социјалних мрежа које олакшавају такву мобилност. Развијене интеракције у овим мрежама су предуслови емиграције и, као што показују истраживања, поседовање и развијање овог социјалног капитала вишеструко повећава шансе да се од почетне намере пређе на акцију. Млади, међутим, не одлазе само због добро плаћених послова. Они желе виши квалитет живота, слободу избора, желе да се осамостале од родитеља, да формирају своје породице, што им је све отежано у Србији у контексту снажних структурних баријера и њеног полупериферијског положаја у светском систему. Миграција тако представља начин решавања такозване транзиције у одраслост

⁵² V. Grečić, "How can the Serbian diaspora contribute much more to the development at the home country".

и излаз из суморне свакодневице, и зато је, како видимо, веома сложена појава.

Постоје бројни начини повезивања миграција и развоја у националном, и још више у регионалном/локалном контексту, уз претпоставку јасне државне политике усмерене ка креирању „елите знања и лидера од дијаспоре“ (менаџера, креатора иновација, технолога, итд.). Предуслов за повезивање с мигрантима и дијаспором била би јасна национална стратегија сарадње између српске академске дијаспоре и државних институција у домену истраживања и развоја, усвајање програма за повратак висококвалификованих емиграната и програма за повратак талената.⁵³

Добити од емиграције могу бити велике у доба глобалзације, јачања економије засноване на знању, што повлачи стално подизање људског капитала, повезивање иновација и развоја. Зато се миграције (унутрашње, међународне, транснациоаналне, циркуларне и повратне) могу и подстаћи: помоћу међудржавних уговора, посредовањем привредних комора, националних служби запошљавања, развојних агенција, локалних привредних комора, центара за дијаспору, итд. Олакшавање признавања диплома стечених у иностранству за оне који желе да се врате, као и обрнуто, признавање диплома стечених у Србији – били би значајан корак подстицања привремене и циркуларне миграције. С тим је повезано и смањење трошкова за одлазак у иностранство, као и олакшице онима који желе да се врате, а посебно који желе да инвестирају у земљу, а таквих пројеката је било, посебно пре економске кризе 2008, рецимо у Краљеву и Чачку (72 фирме) и Новом Саду (28), које су запошљавале хиљаде радника.⁵⁴ Транснационално

⁵³ *Ibid.*

⁵⁴ *Ibid.* Аутор наводи да је у оквиру некадашњег Министарства за дијаспору, формираног 2000, а укинитог 2012, уз подршку регионалних привредних комора, 2008. године формирана мрежа од 16 центара за дијаспору (у Ужицу, Лесковцу, Зајечару, Сремској Митровици, Крагујевцу, Суботици, Пожаревцу, Новом Саду, Зрењанину, Сомбору, Панчеву, Нишу, Књажевцу, Краљеву, Ваљеву и Кикинди), а у оквиру пројекта „Економско партнерство са дијаспором на регионалном и локалном нивоу“. После избијања светске економске кризе, улагања дијаспоре су се смањила, а поверење у матицу је до данас остао један од главних проблема, посебно у виду одсуства подстицајних мера са стране Србије и стварања повољног привредног амбијента услед бирократских процедура. Не

предузетништво⁵⁵ је значајан вид повезивања матице и дијаспоре помоћу иновативних и развојних пројеката и предузећа која послују и у Србији и у иностранству, преко граница националних држава. Она запошљавају значајну радну снагу (ИТ услуге, менаџмент, трговина на велико и мало, итд.), производи и услуге су им конкурентни на светском тржишту, шире нову пословну климу у земљи, професионализам и меритократију. Такве транснационалне програме држава треба, међутим, снажније и систематски да подржи давањем олакшица при пословању, финансијском подршком приликом оснивања микро, малих и средњих предузећа, затим пореским подстицајима, смањењем административних процедура, промоцијом њиховог пословања, и слично.

ЛИТЕРАТУРА

- Деспиф, Јелена. *Миџрације високообразованих из Србије од 1991. у Канаду и Сједињене Америчке Државе*. Докторска дисертација. Универзитет у Београду, Економски факултет, 2015.
- Павлов, Тања и др. *Транснационално предузетништво и улога државе. Прејоруке за јавне политикие*. Београд: Група „484“, 2013.
- Станковић, Владимир. *Србија у процесу сјољњих миџрација*. Београд: Републички завод за статистику, 2014.
- Avramov, Dragana. "Immigration and integration scenarios in global Europe: Forward looking up to 2015." *Sociologija* 2 (2013): 177.
- Baizán, Pau & Amparo Gonzales-Ferrer. „What drives Senegalese migration to Europe? The role of economic restructuring, labor demand and the multiplier effect of networks." *Demographic Research* 35, 13 (2016): 339–380.
- Bartram, David, Maritsa V. Poros, and Pierre Monforte. *Key Concepts in Migration*. London: Sage, 2014. Prema: King R. and A. Lulle. "Research on Migration: Facing Realities and Maximizing Opportunities." *A Policy Review* 24. Brussels: European Commission, 2016.

треба занемарити и велике разлике у усвојеним вредностима оних који су отишли и оних који су остали код куће.

⁵⁵ *Ibid.*

- Bobić, Mirjana i Milica Vesković Anđelković. "Migration Potential of citizens of Jablanički and Pčinjski Districts." In *150th Anniversary of Jovan Cvijić's Birth*. Belgrade: SANU, 2016.
- Božić Saša i Ivan Burić. "Croatia's migration potential – micro-analytic aspects." *Migracijske i etničke teme* 1–2, 21 (2005): 9–33.
- Castles, Stephen. "Understanding a global migration: a social transformation perspective." In *Journal of Ethnic and Migration Studies* 36, 10 (2010).
- Castles, Stephen. "Understanding a global migration: a social transformation perspective." In H. de Haas. *Migration and Development, A Theoretical Perspective*. London: IMI, 2008.
- Castles, Stephen and Mark. J. Miller. *The Age of Migration*. Third edition, New York, London: The Guilford Press, 1993.
- Faist, Thomas. "The crucial mezzo level." In T. Hammar, G. Brochmann, K. Tamas and T. Faist (eds). *International Migration, Immobility and Development: Multidisciplinary Perspectives*. Prema King R., and A. Lulle, "Research on Migration: Facing Realities and Maximizing Opportunities" 26.
- Fassmann, Heinz & Christiane Hintermann. "Potential East-West migration – demographic structures, motives and intentions". *Czech Sociological Review* 1, 6 (1998): 59–72.
- Fassman, Heinz and Elisabeth Musil. "Conceptual Framework for modeling longer term migratory labor market and human capital processes." *Working papers*, SEEMIG project, Universität Wien, 2013. <http://www.seemig.eu/index.php/2012-10-24-22-38-42?start=5>, преузето 26. јуна 2017.
- Filipović, Jovan. *Management of Diaspora Virtual University as a Complex Organisation. Serbian Diaspora Virtual University: An Emerging Leadership of the Nation*. Lambert Academic Publishing, 2012.
- Grečić, Vladimir. "How can the Serbian diaspora contribute much more to the development at the home country?" *Glasnik Srpskog geografskog društva* 96, 2 (2016): 65–82.
- Grečić, Vladimir. *Srpska naučna dijaspora*. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu, 2010.
- Heckert, Jessica. "New Perspectives on youth migration." *Demographic Research* 27, 33 (2015).
- Human Development Report. *Overcoming Barriers: Human mobility and Development*. UNDP, 2009.
- King, Russel and Aija Lulle. *Research on Migration: Facing Realities and Maximizing Opportunities. A Policy Review*. Brussels: European Commission, 2016.
- King, Russel. "Towards a New Map of European Migration." *International Journal of Population Geography* 8 (2002): 89–106.
- Lin, Nan, Karen Cook and Ronald S. Burt. *Social Capital. Theory and Research*. New York: Aldin de Greyter, 2001.

- Lubov, Semiv and Yulia Hvozdoznych. "The intellectual migration of youth in Ukraine: the backgrounds for 'brain circulation'." *Journal of International Studies* 2, 5 (2012): 73–74.
- Mitrović, Olga. „Povratak visokoobrazovanih migranata i transfer znanja u Srbiji.“ U *Stanovništvo jugoistočne Srbije. Odliv mozgova: Uzroci i posledice po nacionalni razvoj i identitet*, urednik Lj. Mitrović. Niš: Filozofski fakultet i SANU: Centar za naučnoistraživački rad Univerziteta u Nišu, 2015.
- Mojić, Dušan i Irena Petrović. „Mladi i legitimnost društvenog poretka u Srbiji. Razmišljanja i delanja u pravcu emigracije.“ *Sociologija* 55, 2 (2013).
- Nikitović, Vladimir. „Migraciona tranzicija u Srbiji: demografska perspektiva.“ *Sociologija* 55, 2, (2013): 187–208.
- Okolski, Marek. "The effects of economic and political transition in Central and Eastern Europe." In Massey, D. and J. E. Taylor (eds). *International Migration. Prospects and Policies in Global Market*. Oxford: Oxford University Press, 1994.
- Pavlov, Tanja. *Migracioni potencijal u Srbiji*. Beograd: Grupa „484“, 2009.
- Penev, Goran i Jelena Predojević Despić. „Prostorni aspekti emigracije iz Srbije. Tri vruće emigracione zone.“ *Stanovništvo* 2 (2012): 50.
- Penninx, Rinus. "International migration and related policies in Europe 1950–2015." *Glasnik Srpskog geografskog društva* 96, 2 (2016): 18–41.
- Pudar Draško, Gazela, Nemanja Krstić i Bojana Radovanović. *Studiranje u inostranstvu i povratak u Srbiju*. Beograd: Institut ekonomskih nauka, 2015.
- Rašević, Mirjana. *Migracije i razvoj u Srbiji*. Beograd: IOM, 2016.
- Sassen, Saskia. *The Mobility of Labor and Capital. A Study in International Investment and Labor Flow* (1988). In Fassman and Musil, "Conceptual Framework for modeling longer term migratory labor market and human capital processes". *Working papers*, Universität Wien, 2013, <http://www.seemig.eu/index.php/2012-10-24-22-38-42?start=5>, preuzeto 26. juna 2017.
- Skeldon, Ronald. "Interlinkages between internal and international migration and development in the Asian region." *Population, Space and Place* 12 (2006): 15–30.
- Stanojević, Dragan. „Mladi – tranzicija ka tržištu rada: Nejednakost i izazovi.“ U Vlada Republike Srbije, Tim za smanjenje siromaštva i UNDP. *Sekundarne analize podataka dobijenih kroz istraživanje Anketa o prihodima i uslovima života*, Beograd: SILC, 2016.
- Stark, Oded. *The Migration of Labor*. Oxford: Blackwell Publishers, 1991.
- Tomanović, Smiljka and Dragan Stanojević. *Youth in Serbia 2015: Structures, Perceptions, Beliefs and Hopes*. Beograd: SeConS, Fridrih Ebert Stiftung, 2015.
- Tomanović, Smiljka, Dragan Stanojević i Milana Ljubičić. *Postajanje roditeljem u Srbiji. Sociološko istraživanje tranzicije u roditeljstvo*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, 2016.

Mirjana Bobić

MASSIVE YOUTH EMIGRATION FROM SERBIA – WHAT ARE WE TO DO

Summary

According to the OECD immigration data, 236,743 Serbian citizens migrated in the period 2008–2015, with as many as around 60,000 in 2015 alone. As a rule, emigrants are younger, more vital and better educated people and, as such, more adaptable than the domicile population. Their departures contribute to the further devastation of the country in terms of its demography, economy, society, technology, culture and environment. It is hard to expect that this outmigration might cease in the years to come given the strong push factors, work force globalization and "talent hunting", instigated by the most developed or core capitalist countries, and especially due to the great mobility of economic migrants and highly educated professionals. The related consequences for the state could be enormous and they should be dealt with as soon as possible by implementing public measures targeted at both those who are staying and those who are eager to leave.

The paper considers mobility as one of the dimensions of contemporary globalization, the latter perceived as a big accelerator of social, technological, economic and cultural changes, spreading beyond the national boundaries. Accordingly, our basic assumption has been that the mobility of youth (18–34) per se is an optimal strategy for enhancing human

resources and social capital, networking and getting involved in innovations and the global development. However, the problem that we have identified is that our state fails to recognise the potential benefits of this mobility, for highly educated people in particular, and therefore does not undertake actions aimed at creating systemic and continuous programmes of linking with "overachievers", so that mobility might become a developmental resource, especially at the local level. In this vein, this paper attempts to examine the current discourse on youth emigration and to establish outmigration as a potentially winning option for social advancement and economic progress.

On this track, it seems, first and foremost, that it is necessary to accept the fact that emigration will continue owing to the strong pull factors existing in the destination countries, such as the availability of high-quality universities, specialization opportunities, skill upgrading, human capital enhancement, attractive employment opportunities and an abundance of personal life related chances and choices. Seen through such lenses, migration appears as an individual copying strategy as much as a household one, aimed at risk reduction and the diversification of income sources. Migration is massively facilitated by the current migration patterns and the prevailing global migration systems, migration networks, recruitment programmes, fast and easy communication, affordable transportation etc.

The question is what we can and should do about all these facts. It seems that the economic empowerment of youth is a priority, besides the decrease of their unemployment rate and the creation of more numerous and stable jobs. Education, especially secondary and tertiary, should have been much better adjusted to the market needs and primarily directed towards innovations and development. Furthermore, there is the issue of great regional disparities that have to be ameliorated. The latter have the potential to instigate internal mobility, the effects of which might reduce the depopulation and pauperization of the regions most severely affected by emigration in the southern, eastern and central parts of the country. Its capital city and other metropolitan areas (Belgrade, Niš, Novi Sad) are constantly receiving immigrants, becoming more populated and economically stronger at the expense of the regions characterised by high emigration, which suffer from depopulation and dejuvenation. Young respondents to our surveys carried out in 2010, 2012 and 2013 in the local communities of Serbia (8 medium-sized towns: Kragujevac, Šabac, Užice, Novi Pazar, Sombor, Zrenjanin, Leskovac, Zaječar, and 2 counties: Pčinjski and Jablanički, with 5 towns included: Bujanovac, Preševo, Medvedja, Leskovac and Vranje) expressed strong inclination towards emigration related to the lack of employment, bleak

economic conditions, the socio-political context etc. However, they also reflected on the readiness for internal mobility, commuting included. Many of them would be willing to move within the country for work, provided they got appropriate jobs and were reimbursed for high travel costs on a daily basis. Altogether, our empirical findings confirmed the theoretical assumptions made in the introductory part of the paper. It seems evident that there are strong structural incentives for emigration related to poverty and the vulnerable social position of a vast majority of the population, youth in particular, on the one hand, as well as the readiness of the youth to seek for an exit option (agency), such as by applying for studies and professional training abroad, on the other.

Lastly, we denoted some basic corridors for connecting migration and development at the national and regional/local levels. A fundamental one would be the creation of "an elite of knowledge and leaders from the diaspora". The main precondition would be a clear national strategy for cooperation between the Serbian (academic) diaspora and the state institutions in the domain of research and development, and the adoption of the programmes for the repatriation of highly qualified and talented people.

Keywords: youth, Serbia, emigration, circulation, development

ВЛАДИЦА ЦВЕТКОВИЋ

Универзитет у Београду, Рударско-геолошки факултет

Млади у науци и високом образовању у Србији: останак или одлазак с повратном картом

Апстракт

У раду је приказана веза између система високог образовања и све интензивнијег исељавања младих људи из Србије. Млади у високом образовању подељени су у две групе, које су разматране посебно: запослене у високошколским и научно-истраживачким установама и студенте. Два најважнија чиниоца који генеришу незадовољство младих, а за које је одговорно високо образовање јесу неправедна селекција младих за запошљавање у високом образовању и непостојање било какве уписне политике. Селекција младих за рад у високом образовању и науци врши се у недовољно зрелом добу кандидата, па избор у звање сарадника и могуће грешке при том одабиру није могуће касније исправити, јер надаље у пракси имамо само *унапређења*. Овакав начин запошљавања производи незадовољство код великог броја квалитетних образованих младих људи који из Србије одлазе разочарани. На другој страни, због одсуства уписне политике, наше високо образовање континуирано производи дипломце који као такви нису потребни ни у Србији, ни у иностранству. Они се такође одлучују за одлазак у иностранство, али не да би радили у струци за коју су се образовали, већ било какав посао. Потребна нам је разложна уписна политика коју, међутим, није могуће успоставити без суштинске промене начина државног финансирања високог школства. У раду су предложене промене како бисмо се барем приближили решењу наведена два проблема, наглашавајући да је за њихово спровођење неопходан консензус, пре свега, у академској заједници.

Кључне речи: универзитетски кадрови, факултети, финансирање високог школства

1. Увод

■ Одлазак младих представља један од најчешће помињаних проблема у данашњем српском друштву. О томе се слуша или чита у јавним медијима, организују се панели и округли столови, прате резултати истраживања и објављују публикације.

Недавно је ова негативна друштвена појава добила и одговарајућу квантификацију: према подацима Организације за економску сарадњу и развој (OECD) у периоду од 2005. до 2014. године из наше земље отишло је око 300 хиљада лица, што значи да је за време од девет година Србију напуштало просечно 30 хиљада становника годишње.¹ Према истим подацима, још око 117 хиљада особа отишло је само током 2014. и 2015. године. Притом, сматра се да међу онима који емигрирају из Србије њих најмање 15% поседује диплому факултета или високе школе, што би значило да је Србију за последњих једанаест година напустило најмање 60 хиљада високообразованих – сваке године просечно преко пет до шест хиљада. Овим подацима морамо додати и информацију Светског економског форума: према тој листи која је објављена 2016. године, Србија заузима последње место у погледу могућности да задржи младе и образоване људе, а налази се на претпоследњем месту у погледу капацитета за привлачење талената из иностранства.²

Иако нисам експерт за питања социологије и проблема ширих друштвених процеса, и премда немам намеру да потценим сву сложеност проблема одласка младих људи из Србије – управо супротно, имам искрено уверење да се тај проблем може решити само ако се мобилишу сви сегменти друштва – ипак сам прихватио да одржим предавање које дотиче ову тему. (Предавање је одржано 27. фебруара 2017. године у САНУ на скупу са темом: Ка бољој демографској будућности Србије.) У овом раду, који представља писану верзију тог предавања, покушавам да додатно осветлим улогу високог образовања у друштвеној појави која је свима позната као „одлив мозгова“. Желим да нагласим

¹ "International Migration Outlook 2017", *OECD Reports* (Cologne/Geneva: 2012), 364.

² Klaus Schwab, *The Global Competitiveness Report 2016–2017* (Geneva: World Economic Forum, 2017), 384.

да у нашој академској заједници не лежи само одговорност, већ да се у тој заједници налазе и механизми за успостављање противтеже многим важним чиниоцима због којих се млади и високообразовани тако често одлучују да напусте Србију и због којих се веома ретко у њу враћају.

2. Ко су млади у високом образовању и колико их има?

Млади који се данас налазе у систему високог образовања у Србији подељени су у две групе: младе особе које су запослене у високошколским установама (ВШУ) и научно-истраживачким организацијама (НИО) и младе особе које имају статус студента, без обзира на врсту и ниво студија.

Према подацима Министарства просвете, науке и технолошког развоја, 2015. године у високом образовању у Србији било је запослено преко петнаест и по хиљада истраживача у свим звањима (<http://opendata.mpn.gov.rs>). За старосну границу узета је старосна доб од 40 година, која иначе важи за многе стипендије и програмска финансирања младих истраживача у свету и, која, на пример, представља горњу границу старости највећег броја добитника стипендије из програма Марија Склодовска Кири (<https://ec.europa.eu/programmes/horizon2020/en/h2020-section/marie-sklodowska-curie-actions>). Ако претпоставимо да сви који се налазе у звањима сарадника имају испод 40 година, као и да се у овој или млађој старосној доби налази и један број наставника, рецимо од 10% до 30% њих, зависно од звања, онда можемо рећи да данас у високошколским установама и научно-истраживачким институтима ради између 6.000 и 7.000 младих особа. Ово је генерално сагласно подацима из студије Докторске студије у Србији,³ према којима од укупног броја доктора наука између 35% и 40% чине особе млађе од 44 године. Према истом извору, са око 2.500 доктора наука на милион становника, Србија још увек

³ Национални савет за високо образовање и Национални савет за научни и технолошки развој, *Докторске студије у Србији* (Београд: Конференција универзитета, 2014), 119.

има недовољан број истраживача да би могла да изгради економију засновану на знању.

Када је реч о студентима, према најновијим подацима Статистичког годишњака Републике Србије 2017,⁴ у Србији студира укупно 262.031 студент, од чега 213.391 на универзитетима, а 48.640 на високим школама. Од укупног броја студената само 12% студира у приватним ВШУ, уз мало већи удео приватног сектора (~15%), уколико се само посматрају универзитети. Од укупно око 260 хиљада студената у Србији само 38% студира о трошку државе, док 62% припада онима који своје студије плаћају. Са око 37 хиљада студената на милион становника – Србија и даље заостаје за европским просеком који износи преко 40 хиљада.⁵

Овим двама групама студената требало би додати и особе које су у претходним годинама већ стекле неки од степена високог образовања. Иако се они налазе изван високообразовног система, те нису директно разматрани, многи аспекти који ће овде бити поменути односе се и на ову популацију. Треба истаћи да ни по броју високообразованих у доби испод 40 година нисмо достигли европски просек, премда је такав циљ задат последњом Стратегијом из области образовања.⁶ Тако у категорији 25–34 године имамо 25,2% лица с дипломом факултета, а просек земаља Европске уније износи 37,3%, док у категорији 35–44 године имамо само 19,1% (просек у земљама Европске уније износи 29,4%⁷).

Из наведеног је јасно да Србија није у изобилју ни у једној од наведених популација младих. Зато се намеће логично питање: како је могуће да они одлазе тамо где високообразованих има више него у Србији? Да бисмо на ово питање одговорили није довољно да знамо само колико младих с високим образовањем има, већ и то шта они заправо желе?

⁴ *Статистички годишњак Републике Србије 2017* (Београд: Републички завод за статистику, 2017), 467.

⁵ European Commission/EACEA/Eurydice, *The European Higher Education Area in 2015: Bologna Process Implementation Report* (Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2015), 300.

⁶ Влада Републике Србије, *Стратегија развоја образовања у Србији до 2020. године* (Београд: Службени гласник Републике Србије, 2012), 233.

⁷ European Commission/EACEA/Eurydice, *The European Higher Education Area in 2015: Bologna Process Implementation Report* (Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2015), 300.

3. Очекивања од високог образовања

Нема много детаљних истраживања о томе *шџа* и како мисле, односно *шџа желе* млади који се школују или су запослени у систему високог образовања у Србији. Ипак, подаци који су прикупљени у оквиру истраживања EUROSTUDENT, односно неких Темпус пројеката,^{8, 9, 10} као и резултати још необјављених анкетирања (нпр. анкета коју је спровео Одбор за обезбеђивање квалитета и интерну евалуацију на Универзитету у Новом Саду од 2012. до 2017), пружају довољно информација о томе како студенти и запослени гледају на своје место, не само у систему високог школства, већ и у друштву уопште.

Остављајући по страни многе специфичне ставове и размишљања студената, може се закључити да се оно што студенти у Србији првенствено желе своди на следеће: (а) да имају фер, транспарентан и социјално праведан и прихватљив пријем у високо образовање, (б) да им буде омогућено да студирају програме које желе, (в) да школарине које плаћају буду реалне и (г) да образовање које стичу буде релевантно, то јест да има позитиван утицај на квалитет њиховог будућег живота. На исти начин можемо навести и најважније захтеве младих који су запослени у високом образовању. Они су превасходно заинтересовани за то: (а) да имају правичну процедуру избора, (б) да им се пружа адекватна могућност усавршавања, (в) да имају барем основне услове за научно-истраживачки и наставни рад и (в) да имају стабилан социјални статус.

Осврнимо се и на очекивања које друштво има од високог образовања. На основу закључака Стратегије развоја образовања

⁸ Predrag Lažetić i dr., *Od studenta do (ne)zaposlenog stručnjaka: pregled rezultata istraživanja o diplomiranim studentima u Srbiji, Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori u okviru CONGRAD TEMPUS projekta* (Kragujevac: Univerzitet u Kragujevcu, 2014), 130.

⁹ Jasminka Čekić Marković i Tijana Jokić, „Studentski standard u svetlu PISA rezultata“, u *Sekundarne analize istraživačkih nalaza u svetlu novih obrazovnih politika*, ur. Jelena Radišić i Nevena Buđevac (Beograd: Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja i Društvo istraživača u obrazovanju u Srbiji, 2015), 45–59.

¹⁰ Mirko Savić i dr., *Socijalna dimenzija studiranja u Srbiji EUROSTUDENT V Izveštaj za Republiku Srbiju* (Beograd: Univerzitet u Beogradu, 2016), 95.

до 2020,¹¹ може се заључити да, између осталог, српско друштво жели: (а) да повећа број високообразованих, али не по цену квалитета, (б) да запошљивост свршених студената буде висока и (в) да кроз високо образовање обезбеди хумани потенцијал који би требало да буде замајак општег друштвеног развоја.

Успостављање хармоније жеља и могућности између запослених у високом образовању и студената, на једној, и друштва, на другој страни, јесте основни предуслов за оно чему Србија, барем декларативно, стреми: да постане друштво базирано на знању, у којем се квалитет препознаје и подржава и из којег млади људи не одлазе без повратне карте. Достижање овакве хармоније је дуг процес, а две најважније препреке због којих нема позитивног односа између младих у високом образовању и друштва (за чију корист ово високо образовање и постоји) јесу: (а) погрешан начин на који запошљавамо младе у високом образовању и (б) одсуство уписне политике. У даљем тексту, описаћемо најважније карактеристике ових двеју препрека, њихове узроке и последице, да бисмо потом навели конкретне мере које могу да доведу до побољшања наведених односа.

4. Запошљавање: како до праведније селекције?

4.1. Анализа проблема

Начин и процедура пријема младих људи на факултете и научне институте регулисани су одговарајућим законима,^{12,13} као и низом подзаконских аката, који нису предмет овог рада. Овде ћу преваходно објаснити оно што се дешава у пракси, тј. приказати како се у Србији *заиста* врши селекција и пријем оних

¹¹ Влада Републике Србије, *Стратегија развоја образовања у Србији до 2020. године* (Београд: Службени гласник Републике Србије, 2012), 233.

¹² Народна Скупштина Републике Србије, *Закон о високом образовању* (Београд: Службени гласник Републике Србије, бр. 76/2005, 100/2007, 2005 – аутентично тумачење, бр. 97/2008, 44/2010, 93/2012, 89/2013, 99/2014).

¹³ Народна Скупштина Републике Србије, *Закон о научно-истраживачкој делатности* (Београд: Службени гласник Републике Србије, бр. 110/2005, 50/2006 испр., 18/2010 и 112/2015).

људи који би требало да представљају наш научни и универзитетски подмладак.

Основни приступ начину избора кадрова у академској заједници у Србији, теоријски посматрано, није погрешан јер се заснива на моделима који се успешно примењују у многим земљама. Пријем је тако замишљен да обухвата неколико фаза: (а) пре-селекцију будућих кандидата, тј. избор у сарадничка звања,¹⁴ (б) развој и усавршавање будућих кандидата током изборних периода у наставничка звања *доцент* и *ванредни професор*, и, (в) праву селекцију, односно коначни избор кандидата у звање *редовни професор*.

Највећи проблем система у Србији јесте његова примена у пракси, што се може објаснити разматрањем неколико питања. Прво, и најважније, гласи: када се у поступку у домаћем систему врши истинска селекција, односно прави избор? Систем, као што је речено, предвиђа да се прави одабир врши на крају, избором у звање редовни професор, међутим, у нашој пракси селекција се одвија прерано, у недовољно зрелој доби (евентуалних) кандидата – избором у једно од првих сарадничких звања. Оно што је концептом замишљено да буде *пре-селекција* младих људи који ће (можда!?) бити одговарајући кандидати, у стварности преузима улогу правог, коначног и, што је најгоре, јединог одабира. Ово је тачка на којој се један коректно замишљен модел потпуно распада у својој примени; јер, када се селекција обави прерано, даље се ништа не може поправити.

Звања доцент и ванредни професор имају своје петогодишње изборне периоде, према томе она су врсте *тосџгокџорских*, односно *tenure-track* позиција које свуда у свету представљају добру праксу. Сврха ових временски ограничених ангажмана јесте да служе за каријерни развој кандидата, односно за њихов пут ка пуној академској независности коју ће добити избором у звање *редовни професор* и заснивањем радног односа на неодређено време.

¹⁴ Ради једноставнијег приказа, у раду се користе само универзитетска звања, али треба имати у виду да све што је изречено, уз извесне разлике које овде нису детаљно елабориране, важи и за еквивалентна звања на НИО.

Нажалост, у нашој пракси је и овај део изборне процедуре обесмишљен. На пример, код нас није јасно да ли су посредни „прави избори“ у наставнике или само „унапређења“? Одговор гласи да наш систем *de jure* предвиђа праве изборе – и заиста, на папиру су конкурси потпуно слободни и отворени – али се *de facto* на конкурс обично јавља само један кандидат, чиме се све своди на формални процес унапређења. Даље, код нас постоји конфузија и с питањем када се (и зашто) уопште расписују конкурси? Наиме, у документима све изгледа као да ВШУ расписује конкурс када (зато што) јој је потребан наставник одређеног профила, а у стварности је опет само реч о истеку изборног периода конкретног наставника.

Зашто ВШУ не отварају нова радна места за наставнике, на која би се јављали кандидати изван установе (још боље више њих)? Нажалост, за тако нешто наше установе немају никакав подстицај, и то зато што *од ѿоѿа не би имале никакву директну користи* (већ само „штете“). Од пријема новог наставника, без обзира колико је он афирмисан у свету, факултет неће имати никакав приход, док ће расход бити очит, а то је једна плата више која се мора обезбедити.¹⁵

Најважнија последица овакве праксе запошљавања јесте то да имамо дуготрајну и континуирану негативну селекцију у високом образовању у Србији. Ова негативна селекција се даље пропагира кроз систем и постаје основна кочница сваке озбиљне реформе.

4.2. Нејављиван уштицај начина запошљавања на одлазак младих

Начин запошљавања младих у науци и високом образовању представља важан генератор за тзв. „одлив мозга“. Овакви нетранспарентни и неправедни избори код младих промовишу послушничтво, уместо компетитивности. То је порука која не

¹⁵ Одсуство овог подстицаја има различите узроке, али најважнији лежи у моделу финансирања који је сведен на расподелу средстава готово искључиво на основу броја студената по сваком факултету. Пошто ово залази у проблем који је детаљније приказан у наредном поглављу, овде га даље нећу разматрати.

подстиче праву академску мобилност, која се сматра кичмом обезбеђења квалитета у образовању у развијеном свету; уместо тога, она младима сугерише да је много пробитачније „остати уз скуте“ професору који све одлучује и о свему се пита. Због тога један број младих одлучује да остане у земљи, али то није никак-ва утеха, јер је много више оних који Србију напуштају разочара-ни, и то без уверења да су отишли на усавршавање, већ заувек, тј. *без ѿвратне карће*.

Према испитивањима удружења младих истраживача Док-торанди Србије, 80% докторанада на универзитетима у Србији није задовољно својим статусом, а готово половина њих ради активно на одласку из земље.¹⁶ Иако су ова истраживања оба-вљена пре више од пет година, нема много разлога да сматрамо да се њихов став у својој суштини променио. Разлог је веома ја-сан, постоји потпуно различит третман и још различитија перс-пектива докторанада који немају звање сарадника, од оних који су у звању *асисџенџи* или *сарадник у насџави*. Осим тога, постоји јасна свест да овој неравноправној стартној позицији следи и нетранспарентна и неправедна трка у којој квалитет не мора да буде пресудан.

Нема чврстих доказа за то да су млади који одлазе увек квалитетнији од својих вршњака, али према увиду у више поје-диначних случајева, тврдим да нам одлазе веома вредни и по европским стандардима изузетно квалитетни свршени студен-ти. Оно што не смемо заборавити јесте то да после неколико година проведених у врхунским центрима у свету они свакако бивају још квалитетнији, тако да право питање заправо гласи: ако нам већ одлазе, зашто им барем врата за повратак нису широм отворена? За ово је опет крив систем избора, јер су њиме потенцијални кандидати из наше академске дијаспоре постављени у инфериоран положај. Јер, они имају превисоке квалификације да би били бирани у звање сарадника, док, како сам већ објаснио, конкурси за наставнике су само унапређења конкретних особа.

¹⁶ Ivana Jelača, ur., *Može li bez partije? Istraživanje percepcije partijskog uticaja na zapošljavanje u visokom obrazovanju* (Beograd: Institut za medije i različitosti – Zapadni Balkan, 2016), 60.

4.3. Предлози за промене

Проблем на који овде указујем није тривијалан, јер свака корекција норматива мора да пође од чињенице да права невоља и није толико у прописаним актима, већ у њиховој практичној примени.

Први предлоз за промене, (који долази из аналогije с добром праксом у европском образовном и научном простору), јесте да изједначимо све студенте докторских студија у погледу њихових прилика за добијање стабилне академске позиције у будућности. Студенти докторских студија, који имају звање *асисџенџи*, данас су неправедно и непотребно повлашћени у односу на све друге чији ангажман на трећем степену студија није финансиран од факултета. Ово изједначавање права може се учинити укидањем звања *асисџенџи* или додељивањем овог звања свим студентима докторских студија, који су у било каквој радној односу на универзитету.

Други предлоз односи се: на формално и законодавно раздвајање изборног процеса од поступка унапређења. Један од начина решења овог проблема – не нужно и једини – био би да већ први избор у било које од наставничких звања буде и стални радни однос. То би, додуше, био прекид с класичним моделом усавршавања кадрова кроз *tenure-track* позиције, који се са успехом примењује у већем делу континенталне Европе. Код нас, међутим, овај модел није био ефикасан, првенствено због недовољног капацитета академске заједнице за потребну циркулацију кадрова. Уз предложене промене, наш систем би постао сличан ономе који постоји у Уједињеном Краљевству, где су већ звања попут *lecturer* и *reader* фиксне позиције које могу (али и не морају) да прерасту у највишу позицију – *professor*. Овакав модел би раздвојио „изборе“ од „унапређења“, јер би они и по процедури и по динамици одвијања били различити. Фаза праве селекције би се тако преместила тамо где би морала да буде – у процедури за избор наставника (било којег!). Треба нагласити да би ова промена требало да иде паралелно са укидањем директне пролазности из статуса сарадника у статус наставника (видети први предлог).

Трећи предлоз се тиче самих поступака избора, односно унапређења. Прво, треба озбиљно релаксирати изборну процедуру

за сва звања сарадника. Сараднике морамо бирати онако како се свуда у свету бирају студенти докторских студија, а не по веома непотребно сложеној процедури која често укључује изјашњавање свих наставника ВШУ. Друго, неопходно је да суштински пооштримо поступак избора (и унапређења) наставника, тако што ће у евалуацији учествовати и експерти из иностранства. Овим бисмо престали с потпуно анахроним праксом која је у земљама с високоранганим високим образовањем одавно напуштена, а то је да професори имају одлучујућу улогу у томе ко ће (а посебно: ко неће) бити њихов „наследник“. Истовремено бисмо отворили пут примени Европске истраживачке повеље и њеног Кодекса за избор истраживача.¹⁷

5. Уписна политика: зашто је немамо и како до ње?

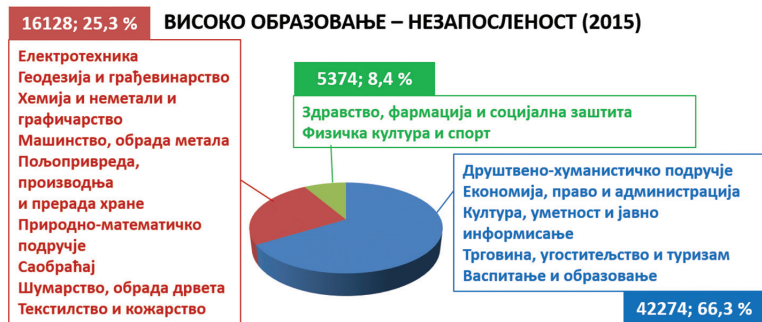
5.1. Анализа проблема

Потреба за адекватном уписном политиком истиче се готово у свакој прилици када се говори о нашем високом школству, али обично се разматрање овог проблема завршава констатацијом „да немамо поуздане податке“, посебно оне с тржишта рада. У овом поглављу желим да нагласим: *прво*, да не смемо губити време док статистика запошљавања у Србији не буде на идеалном нивоу; *друго*, да имамо сасвим поуздане информације које нам недвосмислено кажу да немамо никакву контролу на „улазу“ у високо образовање, и *треће*, да што пре морамо да створимо предуслове за спровођење било какве политике уписа – данас те предуслове немамо.

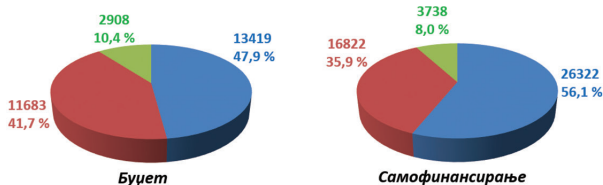
Потреба за уписном политиком чита је ако се упореде подаци Националне службе за запошљавање који су достављени Националном савету за високо образовање 2015. с подацима о броју студената уписаних у прву годину свих видова студија за школску 2015/16. годину (<http://opendata.mprn.gov.rs>), што је илустровано на слици. Образовни профили свих занимања о којима постоје подаци

¹⁷ European Commission, *The European Charter for Researchers. The Code of Conduct for the Recruitment of Researchers* (Luxemburg: Office for Official Publications of the European Communities, 2005), 32.

Слика. Упоредни приказ података Националне службе за запошљавање из 2015. године и података о броју студената уписаних у прву годину свих видова студија за школску 2015/16. годину

ВИСОКО ОБРАЗОВАЊЕ – УПИС (2015/2016)

Извор: Национални савет за високо образовање; <http://opendata.mpn.gov.rs>

на тржишту рада и профили свих студијских програма на којима су те године уписани студенти груписани само у три категорије: (а) природне науке и технологија, (б) друштвено-хуманистичке науке, администрација, образовање, култура и уметност и (в) здравство, социјална заштита и физичка култура. Две трећине незапослених с високошколским образовањем (42.274; 66,3 %) има диплому из друштвено-хуманистичких и сродних наука и струка, једна четвртина (16.128; 25,3 %) поседује образовање из природних наука или технологије, док само један од једанаест незапослених са завршеним факултетом долази из медицинских наука. На другој страни, подаци са уписа из 2015. године (слика, доњи део) указују на то да наш високошколски систем управо највише производи оне профиле којих и иначе имамо више него што је потребно. Преко половине уписаних (39.741; 53,1%) студира један од програма из друштвено-хуманистичких или других сродних области, 38,1% (28.511) похађа

програме из природних или технолошких наука, а 8,9% програме из области здравства у најширем смислу. Преовлађујући упис на програме мање тражених занимања још је израженији код самофинансирајућих студената, јер око 26 хиљада (~56%) бруцоша плаћа своје студије на програмима за које је најтеже наћи посао!

Упркос томе што је реч о грубим подацима, они ипак показују да наше високо образовање нема друштвенкорисну политику уписа. Наш високообразовни систем има уписну политику која користи једино њему самом, тачније његовим факултетима. Ова ситуација се не може променити без измене модела финансирања високошколских установа у Србији.

За детаљан приказ начина на који се финансирају универзитети, факултети и високе школе у Србији у овом раду нема довољно простора, па читаоце упућујем на уредбу Владе РС којом је регулисано финансирање државних ВШУ,¹⁸ на документе у којима су упоредно приказани модели финансирања у региону,¹⁹ ^{20, 21} као и на радове који третирају изазове финансирања савремених универзитета.²²

За ову расправу је сасвим довољно да се разуме следеће: (а) да се државно финансирање расподељује по факултетима (не универзитетима!) и то искључиво по укупном броју први пут

¹⁸ Влада Републике Србије, *Уредба о нормативима и стандардима услова рада универзитетима и факултетима за делатности које се финансирају из буџета* (Београд: Службени гласник Републике Србије, бр. 15/ 2002, 100/2004, 26/ 2005).

¹⁹ Martina Vukasović, ur., *Finansiranje visokog obrazovanja u jugoistočnoj Evropi: Albanija, Crna Gora, Hrvatska, Slovenija, Srbija* (Beograd: Centar za obrazovne politike, 2009), 156.

²⁰ Nevenka Žarkić Joksimović and Slađana Benković (eds), *Finding the right path – Higher education financing and social dimension in the western Balkan countries* (Belgrade: University of Belgrade, 2015), 347.

²¹ Овде треба узети у обзир и чињеницу да је до информација о финансијском пословању факултета у Србији и објективно веома тешко доћи; по подацима истраживања Београдске отворене школе из 2012, од 140 факултета који су проверавани, само 18 установа има податке о финансијском пословању, који се могу наћи на вебсајту; <http://www.bos.rs/rs/uploaded/Publikacije/transparentnost%20rada%20fakulteta.pdf>

²² Ben Jongbloed, "Institutional Funding and Institutional Change", in John File and Leo Goedegebuure (eds), *Real-Time Systems. Reflections on higher education in the Czech Republic, Hungary, Poland and Slovenia* (Brno: Vutium Press, 2003), 115–146.

уписаних студената на све године студија, а да се само мали део средстава добија на основу простора и организационе структуре установе, (б) да средства од државе већини ВШУ не покривају ни половину реалних трошкова, (в) да ВШУ то надокнађују преко сопствених прихода, тј. преко школарина и/или услуга (зависно од ВШУ) и, најзад (г) да овакав модел прозводи директну позитивну корелацију између плата запослених и односа *укућној броја сџуденаџа према укућном броју насџавника*.

Из овог најкраћег могућег приказа може се закључити да највећи део прихода факултетима (подвлачим: факултетима, не универзитетима!) долази од студената, при чему нема велике разлике у томе да ли новац доспева посредно, из буџета, или је реч о школаринама које плаћају родитељи, односно сами студенти. Одатле следи да наша уписна политика не постоји, већ да је она највећим делом диктирана жељом ВШУ да упишу што више студената без обзира на друштвене потребе.

Постојање тзв. буџетских квота, тј. максималног броја студената који на једној ВШУ могу студирати о трошку државе, само привидно представља инструмент уписне политике. Познато је да квоте немају утицај, оне су годинама уназад непроменљиве, што је заправо и очекивано, јер би свака корекција буџетских квота за одређени факултет произвела тренутне и најдиректније финансијске последице. Сваком факултету којем би број студената на буџету био драстично смањен то би могло да угрози и сам опстанак.

5.2. Уџицај начина финансирања

високошколских усџанова на одлазак младих

Будући да се на упис не може утицати, наше високо образовање континуирано производи велики број кадрова за које се унапред зна да за њих нема посла. Тиме генеришемо једну велику групу незадовољних младих људи који се одлучују за одлазак у иностранство, али не зато да би тамо радили у струкама које су студирали, већ да би обављали неке друге (понекад и било какве) послове. Статистички посматрано, они јесу особе које поседују дипломе факултета или високих школа, али њихово високо образовање није реализовано, нити овде у Србији, нити у иностранству.

Поред младих са недовољно компететивним дипломама, из Србије одлазе и они који са собом носе квалитетно високо образовање и исходе учења који се у свету вреднују и цене. Најважнији разлог за њихов одлазак јесте то што привреда Србије тренутно није у стању да искористи знање које они поседују. Решење овог проблема је веома компликовано и превазилази оквире овог рада, али, макар интуитивно, усуђујем се рећи да су промене које се овде предлажу сигурно један од првих корака који воде ка смањењу одласка из Србије и ове групе младих људи.

5.3. Предлој за промене

Да бисмо били у стању да креирамо и спроведемо било какву политику уписа – државно финансирање не сме да буде грубо изложено тржишним законима, а поготову ако постоје конкретни докази да ово тржиште није здраво. Ово захтева додатно појашњење. Наиме, потражњу за одређеним програмима, односно појединим факултетима не контролише само жеља за квалитетним високим образовањем. Преко половине наших бруцоша долази из средњих стручних школа чија је првенствена мисија да се овлада вештинама за одређена занимања, а не припрема за универзитет. Пошто за већину ових занимања посла нема, огроман број ученика уписује било које факултете, не водећи рачуна о томе колико ће стечено високо образовање бити употребљиво. С друге стране, подаци истраживања Ipsos-а из 2015. године²³ показују да 96% испитаних грађана у Србији мисли да при запошљавању пресудну улогу имају лични контакти и везе, а 89% да је одлучујућа припадност партији. Уисти мах, најмањи број испитаника даје предност дипломи, а чак 27% њих мисли да диплома нема *никакав значај* при запошљавању. Када се овакав приступ средњошколаца (и њихових родитеља), који је диктиран жељом за *било каквом дипломом* сусретне с високим образовањем у којем су ВШУ финансиране искључиво према броју уписаних, тако да код њих влада

²³ Ipsos Public Affairs, *Образовање у Србији – Ставови грађана о образовању у Србији* (Београд: GAME CHANGERS, 2015), 48.

жеља за *било каквим сџуденџом*, резултат мора да буде стихијска производња великог броја *било каквих* високообразованих.

Промена свести грађана о високом образовању и реструктурирање средњих школа биће веома тешки задаци у којима мора да учествује читаво друштво. Али корекцију начина финансирања високог образовања може барем да започне сама академска заједница. Једно од решења било би да се државно финансирање интегрише на нивоу универзитета или на нивоу делова универзитета, јер се једино тако може обезбедити сигурност основног финансирања једне ВШУ, чак и у случају битног смањења броја студената на програмима који се на њој изводе. Иако се готово сигурно могу очекивати озбиљни отпори из дела академске заједнице – нарочито из оних установа с великим бројем студената у односу на број професора, тј. из ВШУ које одлично стоје на горе описаном „академском тржишту“ – ове промене су пут којим ћемо, кад-тад, морати да кренемо.

6. Закључак

Најважнији закључци овог разматрања одговорности високог образовања у Србији за један од најважнијих друштвених проблема у нашој земљи – одлазак младих, јесу следећи:

- Млади с факултетском дипломом напуштају Србију из различитих побуда, а у овом раду су разматране две групе. Првој припадају они који су у Србији стекли квалитетно и релевантно образовање; вредност њиховог знања се препознаје у иностранству, тако да они из Србије одлазе да би своје образовање потврдили и реализовали, као и да би се даље усавршавали и стекли додатна знања. Друга група су они који су у Србији завршили високо образовање ниског квалитета, који су студирали више за рачун факултета него за своју корист. Њихове дипломе се не могу реализовати ни овде, ни у иностранству, тако да млади из ове групе обично одлазе спремни да раде послове за које су потребне ниже квалификације.
- Одлазак прве групе младих – оних који иду на усавршавање – не мора да буде лоше само по себи, али то постаје прави друштвени проблем када нема услова за њихов повратак. За младе који су заинтересовани за рад у високом образовању тих услова нема и неће

их бити све док не променимо нетранспарентан, неправедан и погрешан начин којим тренутно примамо универзитетске кадрове. За оне који би се запослили изван образовног и истраживачког сектора услови ће се створити тек када се повећа апсорпциони потенцијал српске привреде.

- Одлазак друге групе младих је проблем ниске друштвене одговорности нашег високог образовања, чије се ВШУ налазе у беспоштедној борби за сваког студента. Наши факултети стреме ка што профитабилнијем броју студената у односу на број професора, без обзира колико то утиче на квалитет студија, и без обзира на то ли ће свршени студенти имати образовање које је икоме потребно. Овај се проблем не може решити док се не измени тренутни модел финансирања који је искључиво базиран на улазним параметрима, тј. броју уписаних студената, који се посматрају појединачно, по факултетима.
- Све промене које се предлажу у овом раду може да спроведе, или барем озбиљно иницира, сама академска заједница, то јест ми који у њој радимо. Стога и за свако оклевање и за све негативне последице које ће се само интензивирати, нико не може бити одговорнији од нас самих.

ЛИТЕРАТУРА

- Влада Републике Србије. *Стратегија развоја образовања у Србији до 2020. године*. Београд: Службени гласник Републике Србије, 2012.
- Влада Републике Србије. *Уредба о нормативима и стандардима услова рада универзитетима и факултетима за делатности који се финансирају из буџета*. Београд: Службени гласник Републике Србије, бр. 15/2002, 100/2004, 26/2005.
- Народна Скупштина Републике Србије. *Закон о високом образовању*. Београд: Службени гласник Републике Србије, бр. 76/2005, 100/2007, 2005 – аутентично тумачење, 97/2008, 44/2010, 93/2012, 89/2013, 99/2014.
- Народна Скупштина Републике Србије. *Закон о научно-истраживачкој делатности*. Београд: Службени гласник Републике Србије, бр. 110/2005, 50/2006 испр., бр. 18/2010 и 112/2015.
- Национални савет за високо образовање и Национални савет за научни и технолошки развој. *Докторске студије у Србији*. Београд: Конференција универзитета, 2014.

- Српски статистички годишњак Републике Србије 2017. Београд: Републички завод за статистику, 2017.
- European Commission/EACEA/Eurydice. *The European Higher Education Area in 2015: Bologna Process Implementation Report*. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2015.
- European Commission. *The European Charter for Researchers. The Code of Conduct for the Recruitment of Researchers*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2005.
- Čekić Marković, Jasminka i Tijana Jokić. „Studentski standard u svetlu PISA rezultata.“ U *Sekundarne analize istraživačkih nalaza u svetlu novih obrazovnih politika*, urednici Jelena Radišić i Nevena Buđevac. Београд: Министарство просвете, науке и технолошког развоја и Друштво истраживача у образовању у Србији, 2015.
- “International Migration Outlook 2017.” *OECD Reports*. Cologne/Geneva, 2012.
- Ipsos Public Affairs. *Образовање у Србији – Ставови грађана о образовању у Србији*. Београд: GAME CHANGERS, 2015.
- Jelača, Ivana, ur. *Може ли без партије? Истраживање перцепције партијског утицаја на запошљавање у високим образовању*. Београд: Институт за медије и различитости – Западни Балкан, 2016.
- Jongbloed, Ben. “Institutional Funding and Institutional Change.” In John File and Leo Goedegebuure (eds). *Real-Time Systems. Reflections on higher education in the Czech Republic, Hungary, Poland and Slovenia*. Brno: Vutium Press, 2003.
- Lažetić, Predrag, Ivana Živadinović, Isidora Jarić i Ognjen Radonjić. *Od studenta do (ne)zaposlenog stručnjaka: pregled rezultata istraživanja o diplomiranim studentima u Srbiji, Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori u okviru CONGRAD TEMPUS projekta*. Kragujevac: Univerzitet u Kragujevcu, 2014.
- Savić, Mirko, Ivana Živadinović, Vitomir Jovanović, Jasmina Čekić Marković i Milena Kresoja. *Socijalna dimenzija studiranja u Srbiji EUROSTUDENT V Izveštaj za Republiku Srbiju*. Београд: Univerzitet u Београду, 2016.
- Schwab, Klaus. *The Global Competitiveness Report 2016–2017*. Geneva: World Economic Forum, 2017.
- Vukasović, Martina (ed.). *Finansiranje visokog obrazovanja u jugoistočnoj Evropi: Albanija, Crna Gora, Hrvatska, Slovenija, Srbija*. Београд: Centar za obrazovne politike, 2009.
- Žarkić Joksimović, Nevenka and Slađana Benković (eds). *Finding the right path – Higher education financing and social dimension in the western Balkan countries*. Belgrade: University of Belgrade, 2015.

Vladica Cvetković

YOUNG PEOPLE IN SCIENCE AND HIGHER EDUCATION IN SERBIA: STAYING HERE OR DEPARTURE WITH A RETURN TICKET

Summary

The paper discusses the causal role and responsibility of the higher education (HE) system in Serbia for the severe "brain-drain" in this country. Two groups of young people presently active in the HE system are discussed separately, namely HE staff and students. The HE system is responsible for at least two, possibly main controlling factors of "brain-drain": 1) non-transparent and unfair selection in the recruitment and employment of university staff and 2) the lack of an enrolment policy. In the recruitment processes at Serbian state universities, the principal selection is usually made during the immature career stage of the candidates; any mistake in the selection cannot be rectified later on, because all the subsequent stages in recruitment are promotions, rather than competitions. This

mode of employment at universities generates dissatisfaction among many young individuals of high personal qualities; as a result, they decide to leave the country. On the other hand, due to the lack of any control in the enrolment policy, the Serbian HE system has been constantly producing graduates that are not relevant for the labour market, either in Serbia or abroad. These graduates also decide to emigrate, but they are not offered to work abroad in the specializations they had studied for; instead, they have to be willing to take low-skilled jobs. The enrolment policy can be designed only after substantial changes to the model of state financing of HE in Serbia, which is currently almost entirely based on input criteria, with funding amounts calculated solely on the basis of the number of students at individual (!) faculties. The paper suggests several problem-solving mechanisms and emphasizes that their implementation will require a consensus in the academic and scientific community.

Keywords: university staff, faculties, higher education financing

ВЛАДИМИР НИКИТОВИЋ

Институт друштвених наука, Београд

Значај политичког одговора за демографску будућност Србије¹

Апстракт

Полазећи од актуелних демографских изазова с којима се суочава наше друштво, у раду је указано зашто је на њих важно адекватно политички одговорити у деценијама пред нама. Комплексност демографских импликација исказана је кроз резултате дугорочних пројекција становништва Србије које се базирају на два теоријска концепта – достизању нове равнотеже између рађања и смртности у складу с пост-транзиционим моделом фертилитета, према пројекцијама Уједињених нација, и миграционој транзицији која читаву Европу види као имиграциони континент. Такав приступ подразумева да би друштва која су се међу првима суочила с ниским фертилитетом, те популационим старењем, попут становништва Србије све више требало да цене улагање у људски капитал, а не у саму величину популације за разлику од ранијих времена. Један од важнијих закључака јесте тај да би миграциона компонента могла имати важан утицај на демографски развој земље, нарочито у смислу ублажавања ефеката недовољно високог фертилитета на старосну структуру становништва у условима дубоке укоренености механизма који одржавају ниске репродуктивне норме у савременом друштву. Такво сагледавање демографских процеса омогућава постављање реалистичних оквира стратегијама у којима је признавање важности имиграционог чиниоца, односно подизања образовног нивоа и економске активности популације, чини се, од пресудног значаја за будући одрживи демографски развој земље.

Кључне речи: миграција, недовољно рађање, популациона политика, проширење ЕУ, одрживи демографски развој

---

¹ Овај чланак представља резултат рада на пројекту III 47006 „Истраживање демографских феномена у функцији јавних политика у Србији“ који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Увод

■ Ниске репродуктивне норме, демографско старење и имиграција су главна макро демографска обележја европског континента у 21. веку, при чему имиграција још увек није одлика већине бивших социјалистичких држава. Као резултат, етнокултуролошка матрица „старе“ Европе се интензивно мења, мобилност постаје једно од примарних обележја становништва, а улагање у људски капитал, те „активно старење“ одговори на смањење популација, односно продужење животног века. У односу на демографију 20. века, уместо показатеља популационог раста, у први план су избили комплексни индикатори који оцењују квалитативне потенцијале популације, што потврђује промену тежишта кључних популационих изазова у савременим друштвима.

Актуелне пројекције светског становништва у издању Популационог одсека при Уједињеним нацијама (УН) следе концепт у основи теорије демографске транзиције, по коме ће светска популација достићи нову равнотежу између рађања и смртности. У том светлу, актуелна криза рађања, с којом се суочавају 83 државе света, односно 46 процената светске популације укључујући цео европски континент, али и неке од најмногљуднијих земаља (Кину, САД, Бразил, Русију, Јапан и Вијетнам),² не мора нужно значити негативне импликације за будући демографски развој, с обзиром на то да су у 20. веку већ забележене две кризе са стопом укупног фертилитета (СУФ) испод нивоа замене генерација, нити забринутост мора неизбежно резултирати мерама популационе политике. Такав приступ подразумева да би друштва која су се међу првима суочила с ниским фертилитетом, те популационим старењем, попут становништва Србије (у даљем тексту се мисли на популацију Србије без података за АП Косово и Метохија), све више требало да цене улагање у људски капитал, а не у саму величину популације, за разлику од ранијих времена, те да, иако би будуће генерације могле бити упола мање од садашњих, то не

² United Nations, *World Population Prospects – The 2017 Revision, Key findings and advance tables* (New York: United Nations – Department of Economic and Social Affairs, Population Division, 2017), 6.

мора нужно бити негативна импликација; напротив. Стога би препорука пре ишла ка јавним политикама које стимулишу подизање квалитета и нивоа образовања младих, а не ка класичном пронаталитетном приступу или, шире, ка политикама у области подршке породици.³

С друге стране, извесно је да се ствара читава зона депопулације дуж источног обода ЕУ, која је, према прогнози УН,⁴ најизраженија у глобалним оквирима. Консеквенце у виду регионалне и субрегионалне депопулације, те дефицита у понуди радне снаге, свакако су снажан ограничавајући чинилац за ионако слабе економије у овом региону. Стога је врло раширена бојазан да, без што промптније акције доносилаца одлука, друштва суочена с дуготрајном стопом укупног фертилитета нижом од 1,5 детета по једној жени упадају у „замку ниског фертилитета“ из које нема излаза,⁵ односно постоји дугорочна опасност за њихов демографски опстанак. Такав приступ захтева ургентне и одлучне мере у земљама јако ниског фертилитета,⁶ као што је Србија, јер не подразумева да су трендови фертилитета постепени и реверзибилни како их описује демографска транзиција, као линеарна, пре свега, класификациона, еволуциона схема,⁷ што је углавном случај у конвенционалним пројекцијама агенција попут Еуростат-а, УН и националних статистичких завода, које доносиоци одлука типично консултују у својим стратегијама. Неки од најважнијих изазова битних за разумевање популационог питања размотрени су у наредном одељку.

³ Dick Van de Kaa, "Temporarily New: On Low Fertility and the Prospect of Pro-natal Policies", *Vienna Yearbook of Population Research* (2006): 208–9.

⁴ United Nations, *World Population Prospects*, 13.

⁵ Wolfgang Lutz, Vegard Skirbekk and Maria Rita Testa, "The Low Fertility Trap Hypothesis: Forces that may lead to further postponement and fewer births in Europe", *Vienna Yearbook of Population Research* (2006): 188.

⁶ Peter McDonald, "Low Fertility and the State: The Efficacy of Policy", *Population and Development Review* 32, 3 (2006): 488.

⁷ Simon, Szreter, "The idea of demographic transition and the study of fertility change. A critical intellectual history", *Population and Development Review* 19, 4 (1993): 689.

Кључни демографски изазови пред Србијом

Популација наше земље спада у демографски најстарије на свету. Стопе рађања су испод „просте репродукције“ више од шест деценија, при чему је остварено тек минимално смањење смртности становништва старијег од 50 година у поређењу с већином европских држава. Резултат ових дугорочних трендова представља просечна годишња разлика од око 35.000 више умрлих него рођених у протеклој деценији. Србија се, у исто време, уклопила у преовлађујуће емиграциони карактер региона који обухвата појас од Хрватске на западу до Бугарске и Румуније на истоку, што има за резултат просечан годишњи негативан биланс спољне миграције од најмање 15.000 лица у највиталнијем и репродуктивно кључном животном добу. У периоду 2010–2015. година, темпо смањења укупног броја становника Републике Србије износио је просечно –7,7 промила годишње, што нашу земљу ставља у епицентар глобално најизраженије зоне депопулације. Коначно, просторна импликација таквих демографских процеса доводи до све бржег пражњења пограничних региона уз паралелно „сажимање“ становништва у правцу неколико највећих урбаних центара.

Актуелне демографске изазове с којима се суочава наше друштво можемо сагледати кроз три димензије: трендове компоненти популационе динамике (рађања, смртност и миграције), њихове структурне импликације и питања популационе политике. У погледу популационих трендова, издваја се барем шест кључних изазова: „замка“ ниског фертилитета (дуготрајан просечан број рођене деце по једној жени нижи од 1,5), пораст емиграције, стагнација стопа доживљења код старијих од 65 година, спор пораст нивоа људског капитала, ниске стопе економске активности млађих и старијих лица, те регионална и субрегионална депопулација. Најважније структурне импликације наведених популационих трендова односе се на смањење обима радне снаге, смањење популације у школском узрасту, смањење обима потенцијалних мајки, пораст броја и удела пензионера, низак ниво људског капитала и концентрисање популације махом дуж аутопутева. У погледу популационе политике, кључни изазови који су пред нашим друштвом, а који ће тек добити на својој тежини, јесу:

притисак на здравствени и систем социјалне заштите, одрживо функционисање школског система, понуда и квалитет радне снаге, те просторна уравнотеженост демографског развоја.

Очекиване популационе тенденције у 21. веку

Према релевантним пројекцијама светских агенција, пораст глобалне популације изван је најмање до средине века у одсуству непредвидивих катастрофа природног и/или антропогеног порекла. С друге стране, изван је и дивергентан популациони тренд у региону којем Србија припада географски. Дакле, иако ће човечанство у наредним деценијама и даље више бринути о ефектима пораста своје величине, посебно због групе од 47 најслабије развијених земаља које још увек одликују стопе рађања двоструко веће од нивоа потребног за замену генерација, пројекције УН најављују да ће се до 2055. године, услед наставка тренда недовољног рађања, чак 51 земља света суочити са смањењем своје популације, од тога њих десет, укључујући Србију, од најмање 15%.⁸

Значај политичког одговора за демографску будућност Србије дискутује се на основу резултата недавно објављених пројекција до 2055, са екстензијом до 2100. године.⁹ Ови дугорочни изгледи постављени су на два теоријско-методолошка концепта. Први је посттранзициони опоравак стопе укупног фертилитета, који је Популациони одсек УН у својој актуелној ревизији *Изгледа светске популације* изградио на хомеостатичком оквиру теорије демографске транзиције, према којем стопа укупног фертилитета у региону ЈИ Европе, ни до краја века, не би достигла ниво потребан за замену генерација.¹⁰ Други теоријски концепт – модел миграционог циклуса, у основи дубоко емпиријски, је, осим што се логично допуњује са првим, од суштинског значаја за идеју овог саопштења будући да подразумева да ће се цео европски континент у

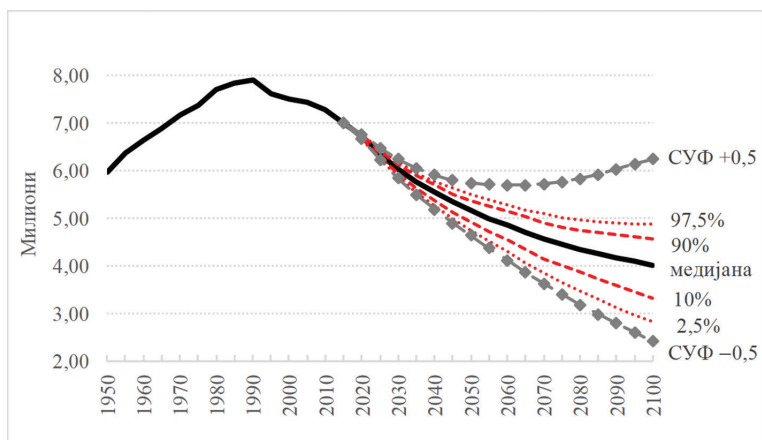
⁸ United Nations, *World Population Prospects*, 5.

⁹ У чланку су приказани резултати на бази симулација модела описаног у Vladimir Nikitović, „Dugoročne demografske implikacije niskog fertiliteta u regionu bivše Jugoslavije”, *Stanovništvo* 54, 2 (2016): 34–39.

¹⁰ United Nations, *World Population Prospects*, 32–36.

Графикон 1. Историјско и прогнозирано кретање броја становника Србије 1950–2100.

наредним деценијама постепено преобразити у имиграциони.¹¹ У том погледу, реализација овог концепта практично представља сагледавање политичког уплива на демографску будућност имајући у виду да миграциона транзиција подразумева социоекономску трансформацију друштва, која је у овој пројекцији операционализована кроз оцену демографских ефеката приступања Србије ЕУ, као кључног политичко-економског окидача миграционе транзиције. У складу с принципима концепта миграционог циклуса и искуствима нових имиграционих области у Европи, претпоставка је да ће дужи период бити неопходан да би се наше друштво привикло на нову реалност. Не само модел миграционог циклуса, већ и дужа историјска перспектива емпиријских налаза на простору Балкана, која овде није експлицитно разматрана, указује да ће Србија вероватно доживети нову имиграцију посматрано на нешто дужи рок. У прилог томе је и један од резултата ових пројекција који указује да би значајан пораст стопе укупног фертилитета, тј. до и око нивоа 2,1 („замена генерација“), који се у актуелним званичним пројекцијама уочава као ултимативни циљ популационе политике Србије, био далеко изван могућих исхода.

¹¹ Heinz Fassmann and Ursula Reeger, “Old’ immigration countries in Europe. The concept and empirical examples”, in *European Immigrations: Trends, structures and policy implications*, Marek Okólski (ed.) (IMISCOE Research Series. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2012), 72.

Највеће су шансе да ће се популација Србије смањити за 28,4% између 2015. и 2055, што нас сврстава у врх листе од 10 држава за које је предвиђено највеће смањење до средине века (преко 15%) у светским оквирима – углавном земље бившег Источног блока и Хрватска. Главни разлог за такав тренд биће негативан природни прираштај (-1,9 милиона), а у мањем обиму нето емиграција (-78 хиљада). Треба имати у виду да је током читавог периода 2015–2055. предвиђена СУФ испод нивоа потребног за замену генерација, док би миграциони биланс требало да буде позитиван тек након 2035. до када би се окончао негативан миграциони ефекат изазван приступањем ЕУ. Штавише, модел је показао да ни тако невероватан сценарио као што је значајно повећање стопе укупног фертилитета (за 0,5 детета по жени у односу на највероватнију будућност лаганог опоравка фертилитета) ни близу не би омогућио повратак на популациони максимум из 1990, што је, свакако, један он најважнијих налаза (графикон 1, табела 1).

Табела 1. Прогноза броја становника (медијана и 80% интервал предвиђања) и традиционалне варијанте УН (+/- 0,5 детета у односу на прогнозу стопе укупног фертилитета)

	Год.	80% интервал предвиђања			СУФ +/- 0,5	
		доња гр.	медијана	горња гр.	-0,5	0,5
Војводина	2015		1.855.571			
	2035	1.461.097	1.500.021	1.539.506	1.425.636	1.572.327
	2055	1.187.610	1.268.060	1.350.326	1.104.714	1.447.986
Централна Србија	2015		5.140.644			
	2035	4.153.445	4.279.935	4.389.473	4.070.693	4.487.032
	2055	3.478.100	3.741.154	3.976.102	3.272.474	4.260.945
Република Србија без података за АП Косово и Метохија	2015		6.996.215			
	2035	5.640.035	5.774.646	5.900.948	5.496.328	6.059.359
	2055	4.728.966	5.000.839	5.247.676	4.377.188	5.708.931

Извор: Прорачуни аутора према моделу у: Nikitović, „Dugoročne demografske implikacije“, 34–39. Напомена: Република Србија без података за АП Косово и Метохија.

Најизвесније је да би удео популације старих (65 и више година) порастао за готово 50%, док би се удео најстаријих (85 и више година) увећао 2,5 пута током наредне четири деценије. Прогноза да ће у Србији демографски притисак старих на популацију у радном добу највероватније порастати за 75% до средине века, најважнија је дугорочна демографска импликација. Стабилизација удела старих очекује се тек након 2055. управо због дуготрајног периода релативно уједначеног нивоа СУФ који карактерише крај транзиционе и пост-транзициону фазу фертилитета. Актуелни удео женске популације у фертилном добу би се највероватније смањило за 17% до средине века, што представља битно ограничење демографског оквира за евентуалне пронаталитетне политике.

Приказани резултати указују да улога миграција може бити дугорочно од већег значаја за Србију у односу на раније периоде имајући у виду очекивани негативан утицај фертилитета недовољно високог за замену генерација током наредних деценија. То се може показати када се пројекциони резултати искажу са и без ефекта миграционог биланса. Притом, утицај миграције може бити разложен на директну и индиректну компоненту, где се прва односи на збир нето миграције током пројекционог периода, а друга на збир броја рођених односно умрлих у истом периоду које је миграција спречила или узроковала зависно од смера миграционих токова. Треба истаћи да у случају индиректног утицаја миграција, нису прављене претпоставке о хипотетичким демографским догађајима који су се могли догодити емигрантима да нису емигрирали. Резултати су сагледани у два пресека (2035, 2055) с обзиром на то да је, према концепту миграционог циклуса, претпостављено да преломна година између иницијалне, предранзиционе фазе (већи одлив становништва изазван приступом ЕУ) и средње, транзиционе фазе (имиграција типично надмашује емиграцију) буде 2035. година (табела 2).

Очекује се да број становника Србије у 2035. години буде мањи за 313 хиљада него што би био у одсуству миграционе компоненте, при чему директан утицај миграција на ово смањење представља негативан миграциони биланс од 236 хиљада у периоду 2015–2035. Главни део индиректног утицаја (мањак од 77 хиљада) огледа се у броју беба које би се родиле (70 хиљада) у

Табела 2. Прогноза броја становника 2035. и 2055. с миграционим утицајем и без њега

Прогноза броја становника	2015 (000)	2035 (000)		2055 (000)	
		Без миграције	Са миграцијом	Без миграције	Са миграцијом
Војводина	1.855,6	1.599,5	1.500,0	1.330,9	1.268,1
Централна Србија	5.140,6	4.492,2	4.279,9	3.882,8	3.741,2
Република Србија	6.996,2	6.087,6	5.774,6	5,206.0	5.000,8
Миграциони утицај	2015–2035 (000)				
	Укупно	Директни	Индијектни		
			Укупно	Рођени	Умрли
Војводина	-99,5	-75,4	-24,1	-21,7	2,3
Централна Србија	-212,3	-160,3	-52,0	-48,5	3,5
Република Србија	-312,9	-235,8	-77,1	-70,0	7,1
	2035–2055 (000)				
Војводина	36,6	50,4	-13,8	-14,4	-0,6
Централна Србија	70,6	107,1	-36,5	-33,9	2,5
Република Србија	107,7	157,5	-49,8	-48,0	1,8

Извор: Прорачуни аутора према моделу у: Nikitović, „Dugoročne demografske implikacije“, 34–39.

Напомена: Република Србија без података за АП Косово и Метохија.

истом периоду да није предвиђене емиграције. Практично, на свака четири емигранта до 2035. изгубили бисмо још једну особу услед емиграцијом нереализованог природног пораста.

У наредном периоду (2035–2055) позитивног салда спољних миграција, очекује се да би смањење броја становника Србије било израженије за 108 хиљада у одсуству миграционе компоненте. Вредно је напоменути да ће, упркос овој промени смера нето миграције (директан миграциони утицај од 158 хиљада људи) након 2035, индиректан миграциони утицај (биланс природног кретања од –50 хиљада лица) остати негативан све време. Образложење оваквог резултата лежи у старосној структури становништва која је „окрњена“ у свом највиталнијем делу услед дуготрајне емиграције. Овај налаз нам сугерише да претпостављени

износ позитивне нето миграције није довољан да потпуно компензује негативан предзнак популационе динамике индукован дугом историјом нето емиграције и нивоа фертилитета недовољног за замену генерација.

Са аспекта раније наведених кључних демографских изазова у наредним деценијама, посебно је значајан утицај миграције на старосну структуру становништва. Услед очекиваног негативног миграционог салда у периоду 2015–2035, пројекција за 2035. показује да би удео млађих од 15 година био мањи за 4,4%, а удео старијих од 65 година, те коефицијент зависности старих већи за 6,6%, односно 8,4% него у одсуству миграционе компоненте. Међутим, миграциона транзиција након 2035, позитивно би се одразила већ на уделе млађе (0–6) и популације у ширем школском узрасту (5–24), који би у 2055. били већи за 2%, односно 0,6% него у одсуству миграционе компоненте. Истовремено, неповољан утицај миграције на удео старијих лица и демографски притисак који она врше на популацију радног узраста значајно би се смањило – на свега 2,8%, односно 4,8% више него у пројекцији без миграција у 2055.

Препоруке за суочавање с демографским изазовима

За формулисање разложних препорука доносиоцима одлука у вези са очекиваним демографским изазовима у Србији, потребно је претходно истаћи два јасна ограничења која намеће сам демографски оквир: извесност наставка смањења и старења популације до средине века, односно висока вероватноћа негативног биланса спољне миграције у наредних 10–15 година. Полазећи од ограничења демографског оквира, а имајући у виду глобалне промене миграционих праваца, као и стратешки циљ прикључења Србије ЕУ, није нереално да до средине века овај регион постане усељенички, према теорији миграционог циклуса,¹² а у складу с дубински имигрантским концептом ЕУ који вуче

¹² H. Fassmann and U. Reeger, “‘Old’ immigration countries”, 67–68.

корене из колонијалног доба,¹³ што би значајно променило постојеће представе о демографској будућности Србије, али и читавог региона бивше Југославије. Иако на том путу постоје бројне, пре свега економске, препреке, барем на краћи рок, чини се да су највеће оне које се односе на спремност локалног становништва на прилив имиграната, нарочито оних који се значајно разликују етнички, расно и/или културолошки, али и на институционално непрепознавање миграционог питања.¹⁴ Управо би ту улога јавних политика могла бити кључна, као што показују искуства других земаља које су прошле или пролазе путем миграционе транзиције.

Ако се, међутим, посматра дугорочна импликација овде дискутованих пројекција у погледу популационог старења, која подразумева њихову екстензију до 2100. сходно моделу пост-транзиционог фертилитета,¹⁵ отварају се, чини се, дубља питања. Управо би дуготрајно низак ниво фертилитета на релативном стабилном нивоу, као и његов тек лагани опоравак у наредним деценијама, био разлог који би до краја века стабилизовао старосну пирамиду Србије, указујући на ново равнотежно стање. Ту вероватно лежи и одговор на уобичајена питања у вези са забрињутошћу за демографску будућност земље. Пораст удела старих јесте неизбежан, али свакако има своје границе. Стога ће најизазовнији период бити до средине века, када се треба прилагодити новој реалности, која не мора нужно бити лоша, имајући у виду искуства најразвијенијих држава. Она, с једне стране, подразумевају – прихватање концепта активног старења, који је постао истакнута концепција у политичком дискурсу, поготово остареле популације ЕУ, као један од важнијих начина за превазилажење последица нове реалности, упркос контроверзама које га прате,¹⁶

¹³ Paul Demeny, "Population Policy Dilemmas in Europe at the Dawn of the Twenty-First Century", *Population and Development Review* 29, 1 (2003): 27–28.

¹⁴ Mirjana Rašević, *Migration and Development in Serbia* (Belgrade: International Organization for Migration, 2016), 86.

¹⁵ Leontine Alkema et al., "Probabilistic Projections of the Total Fertility Rate for All Countries", *Demography* 48, 3 (2011): 826–829.

¹⁶ Silke Van Dyk et al., "The Many Meanings of 'Active Ageing', Confronting Public Discourse with Older People's Stories", *Recherches sociologiques et anthropologiques* 44, 1 (2013): 99.

а с друге стране – инсистирање на квалитету уместо на квантитету популације, где образовање има кључну улогу.¹⁷ Стога, чисто демографски чинилац не мора бити ограничавајући за обим и квалитет будуће радне снаге, за разлику од обима укупне популације, будући да, у европским оквирима, Србију одликују најниже стопе економске активности најмлађег (15–24) и најстаријег (55–64) дела радног контингента. У том смислу треба разумети препоруке неких од водећих демографа данашњице да примарни циљ популационе политике у овом веку треба да буде јачање базе људских ресурса у циљу националног и глобалног одрживог развоја,¹⁸ што из угла актуелних поставки јавних политика у Србији делује као приличан изазов.

„Инвестирање у људски капитал значи инвестирање у образовање, за које је установљено да побољшава здравље. Образовање и боље здравље воде ка бољем индивидуалном благостању и продуктивности, што, пак, потпомаже економску стабилност и могућност активног учешћа у животу. Образованије становништво је, такође, способније да се прилагоди или одговори на изазове животне средине, као што су ефекти климатских промена. Образованије особе живе дуже и остају здраве дуже. Ово је само неколико примера како инвестирање у људски капитал може бити покретач одрживог развоја и кључна стратегија за управљање демографским променама“.¹⁹ Иако је бројност једне популације и даље битно демографско обележје, поједине популационо мале европске државе на северу континента, али с високим нивоом људског капитала, представљају парадигму ове трансформације која је узела маха у последње две деценије.

Разматрање недовољне ефикасности мера које се спроводе, указује на то да политички одговор мора бити интензиван, целовит, истраживачки, директан, дугорочан, стратешког типа. То потврђује и недавна анализа о утицају промена у режиму миграције, фертилитета и економске активности на становништво и ресурсе радне снаге у Србији у средњорочном периоду од 30

¹⁷ Van de Kaa, “Temporarily New”, 197; W. Lutz, “A Population Policy Rationale”, 534.

¹⁸ W. Lutz, “A Population Policy Rationale”, 528.

¹⁹ UNFPA, *ICPD Beyond 2014 Review in the UNECE Region* (New York, Geneva: UNFPA, UNECE, 2012), 7.

година. Позитиван ефекат смањења емиграције и евентуалног повећања имиграције је најбитнији краткорочно, јер и мигранти старе, док би резултати политике повећања фертилитета могли постати видљиви тек након нешто дужег времена. Међутим, најбоље резултате би дала симултана имплементација свих политика које се тичу популационог развоја Србије (подстицање рађања, промена миграционог обрасца, смањење смртности одојчади, али и старијих средовечних, пораст економске активности), па би је требало препоручити као избор, будући да истовремено делотворно смањује коефицијент економске зависности, успорава смањење популације и подмлађује је.²⁰ Но, треба имати у виду да таква будућност претпоставља да ће у Србији доћи до снажног економског развоја у комбинацији с врло делотворним политикама које стимулишу запошљавање, минимизују потребу за емиграцијом, привлаче стране раднике, смањују дефицит радне снаге узрокован популационим старењем и подижу стопу укупног фертилитета до 1,9 детета по жени, односно до нивоа који данас одликује државе попут Француске, Ирске и Шведске. Иако ни овај, крајње оптимистичан, сценарио не омогућава одржање данашње популационе величине Србије, извесно је да би довео до подмлађивања и поновног достизања актуелног обима радне снаге до 2050, што спада у домен савременог схватања одрживог демографског развоја. Међутим, такав приступ демографском питању Србије подразумева разумевање неопходности за стратешким опредељењем приликом дефинисања мера популационе политике.

У одсуству одговора на питање оптималне величине популације у савременим друштвима, као кључно се намеће питање одрживог демографског развоја са аспекта оптималног односа између великих старосних група становништва – младих, радног контингента и старих. У том погледу, новија истраживања показују да за већину земаља постоје економски разлози због којих би фертилитет нешто испод нивоа замене генерација био пожељнији од оног на нивоу замене. У једном од њих које укључује образложење као чинилац одрживог демографског развоја, прорачун

²⁰ Marek Kupiszewski, Dorota Kupiszewska and Vladimir Nikitović, *Impact of demographic and migration flows on Serbia* (Belgrade: International Organization for Migration – Mission to Serbia, 2012), 88.

коефицијента економске зависности, тј. притиска младих и старих на радни контингент укључује, поред демографских компоненти, с једне стране трошкове образовања деце, односно пензија за старе, а с друге економске добитке од пораста образовног нивоа економски активне популације. Симулације за Европску унију, под претпоставком нулте миграције и постепеног пораста животног века, показале су да је оптималан ниво фертилитета, тј. онај који минимизује овако дефинисан коефицијент зависности, значајно испод нивоа замене генерација; да је у модел био укључен и ефекат имиграције, оптимални ниво фертилитета би се додатно спустио у односу на ниво замене.²¹ У случају Србије, то би значило да би већ смањење нето емиграције на минимум, уз претпостављени економски опоравак, убрзало пут којим се иде ка остварењу одрживог демографског развоја имајући у виду досадашње тенденције стопе укупног фертилитета, односно дубоку укореењеност феномена недовољног рађања. У том смислу, потпуно је јасно колики би значај могла имати миграциона транзиција за дугорочну одрживост овог простора у целини. С друге стране, с обзиром на уочену тенденцију смањења стопе завршеног фертилитета, после њеног вишедеценијског стабилног нивоа,²² реално постављен основни циљ политика које су усмерене на подстицање рађања могао би бити поновно достизање нивоа стопе од 1,85 детета по жени у наредних 10–15 година, односно пораст од минимум 10%.

Закључак

Упркос пресудној улози фертилитета на смањење и старење популације Србије до средине века, симулације будуће популационе динамике које укључују дугорочну транзицију ка нето имиграцији, сугеришу да би миграциона компонента могла имати важан утицај на демографски развој земље нарочито у смислу ублажавања ефеката недовољно високог фертилитета на старосну

²¹ W. Lutz, "A Population Policy Rationale", 529.

²² Мирјана Рашевић, „Фертилитет женског становништва“, у *Популација Србије почешком 21. века*, ур. Владимир Никитовић (Београд: Републички завод за статистику Србије, 2015), 77.

структуру становништва. Осим тога, негативан индиректни утицај миграција на популациону динамику (губитак потенцијалних рађања услед типично младог профила емиграната) би се знатно умањео у условима нето имиграције. Стога ће транзиција ка стабилној нето имиграцији све више добијати на значају током наредних деценија имајући у виду негативан популациони моментум у коме се налазимо односно природно кашњење позитивних ефеката евентуалног пораста нивоа рађања. Штавише, дугорочно достизање пост-трансформационе фазе стабилне нето имиграције требало би уврстити у крајње циљеве политика које се тичу популационог развоја наше земље. Србија је, међутим, тренутно далеко како од значајнијег пораста фертилитета, тако и од привлачности за имигранте. Из тог разлога, поред стимулативних мера за пораст стопа рађања, смањење нето емиграције би требало да буде један од примарних задатака популационих и економских политика у наредном периоду.

Коначно, може се формулисати једна централна порука доносиоцима одлука у вези с демографским изазовима који су пред нама. Кључни предуслов приликом дефинисања политика које се тичу популационог развоја Србије јесте разумевање дубоке укоренености механизма који одржавају ниске репродуктивне норме у савременом друштву, односно суочавање са извесношћу даљег смањења и, што је нарочито изазовно, старења становништва. Такво сагледавање демографских процеса не подразумева песимистично полазиште за (не)решавање битних популационих питања, већ омогућава постављање реалистичних оквира стратегијама у којима је признавање важности имиграционог чиниоца, односно подизања образовног нивоа и економске активности популације, чини се, од пресудног значаја за будући не само демографски, већ и одрживи развој Србије.

ЛИТЕРАТУРА

Рашевић, Мирјана. „Фертилитет женског становништва.“ У *Популација Србије почетком 21. века*, уредник Владимир Никитовић, 74–95. Београд: Републички завод за статистику Србије, 2015.

- Alkema, Leontine, Adrian E. Raftery, Patrick Gerland, Samuel J. Clark, François Pelletier, Thomas Buettner and Gerhard K. Heilig. "Probabilistic Projections of the Total Fertility Rate for All Countries." *Demography* 48, 3 (2011): 815–839.
- Demeny, Paul. "Population Policy Dilemmas in Europe at the Dawn of the Twenty-First Century." *Population and Development Review* 29, 1 (2003): 1–28.
- Fassmann, Heinz and Ursula Reeger. "'Old' immigration countries in Europe. The concept and empirical examples." In *European Immigrations: Trends, structures and policy implications*, Marek Okólski (ed.), 66–90. IMISCOE Research Series. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2012.
- Kupiszewski, Marek, Dorota Kupiszewska and Vladimir Nikitović. *Impact of demographic and migration flows on Serbia*. Belgrade: International Organization for Migration – Mission to Serbia, 2012.
- Lutz, Wolfgang. "A Population Policy Rationale for the Twenty-First Century." *Population and Development Review* 40, 3 (2014): 527–544.
- Lutz, Wolfgang, Vegard Skirbekk and Maria Rita Testa. "The Low Fertility Trap Hypothesis: Forces that may lead to further postponement and fewer births in Europe." *Vienna Yearbook of Population Research* (2006): 167–192.
- McDonald, Peter. "Low Fertility and the State: The Efficacy of Policy." *Population and Development Review* 32, 3 (2006): 485–510.
- Nikitović, Vladimir. „Dugoročne demografske implikacije niskog fertiliteta u regionu bivše Jugoslavije." *Stanovništvo* 54, 2 (2016): 27–58.
- Rašević, Mirjana. *Migration and Development in Serbia*. Belgrade: International Organization for Migration, 2016.
- Szreter, Simon. "The idea of demographic transition and the study of fertility change. A critical intellectual history." *Population and Development Review* 19, 4 (1993): 659–701.
- United Nations. *World Population Prospects – The 2017 Revision, Key findings and advance tables*. New York: United Nations – Department of Economic and Social Affairs, Population Division, 2017.
- United Nations Population Fund. *ICPD Beyond 2014 Review in the UNECE Region*. New York, Geneva: United Nations Population Fund (UNFPA), UNECE, 2013.
- Van de Kaa, Dick. "Temporarily New: On Low Fertility and the Prospect of Pro-natal Policies." *Vienna Yearbook of Population Research* (2006): 193–211.
- Van Dyk, Silke, Stephan Lessenich, Tina Denninger and Anna Richter. "The Many Meanings of 'Active Ageing'. Confronting Public Discourse with Older People's Stories." *Recherches sociologiques et anthropologiques* 44, 1 (2013): 97–115.

Vladimir Nikitović

WHY IS IT IMPORTANT TO HAVE A POLICY RESPONSE TO FUTURE DEMOGRAPHIC CHALLENGES IN SERBIA?

Summary

The paper lists some of the most important, or at least the most striking demographic challenges that Serbia is already facing or will do so in the near future. Their common denominator is that they require a long-term strategy, which, by its very nature, cannot depend on short- and medium-term political goals.

The paper's considerations rely on the recent population projection of Serbia, which was grounded on two general concepts – the post-transition recovery of the total fertility rate in accordance with the model presented in the 2015 World Population Prospects, and the “migration cycle model” assuming that all of Europe will eventually experience the transition to net immigration. The first concept assumes that the TFR will converge to the long-term level projected for Southern Europe (1.8) in 2100, while the second implies the realization of the EU enlargement to the East as a pivotal condition for a hypothesis on the migration transition with a symbolic turning point in the transition process (2035).

The greatest chances are that the population of Serbia will be reduced by more than a quarter between 2015 and 2055, which puts it among the countries set to experience the strongest decrease (over

15%) in global terms – mainly countries of the former Eastern Bloc. The old-age dependency ratio is likely to grow by 75% by mid-century, which is certainly the most important long-term demographic implication of future trends. Yet, that rise has its limits. Therefore, the next four decades will be the most challenging period of getting used to the new demographic reality, which, in view of the modern concept of population policy (quality before quantity), does not necessarily have to be bad.

One of the conclusions is that a significant increase in the total fertility rate, i.e. up to and around the replacement level of 2.1, which current official projections consider as the ultimate objective of population policy, is far beyond the possible outcomes. Therefore, the transition towards stable net immigration will become more and more important over the coming decades, bearing in mind the current negative population momentum and the lag in positive effects of a possible rise in fertility rates. However, Serbia is currently far from either a significant increase in fertility or an attraction for immigrants. For this reason, in addition to incentive measures to increase birth rates, the primary goals of population and economic policies should relate to reducing net emigration, and raising the education level and economic activity of the population in the upcoming period.

Keywords: migration, below-replacement fertility, population policy, EU enlargement, sustainable demographic development

PERFORM

Performing and Responsive Social Sciences

Schweizerische Eidgenossenschaft
Confédération suisse
Confederazione Svizzera
Confederaziun svizra

Swiss Agency for Development
and Cooperation SDC

HELVETAS

UNI FR

UNIVERSITÉ DE FRIBOURG
UNIVERSITÄT FREIBURG

Ову публикацију подржао је пројекат PERFORM (Performing and Responsive Social Sciences) Швајцарске агенције за развој и сарадњу (SDC) који спроводе Helvetas и Универзитет у Фрибургу. Ставови изнети у овом истраживању су ставови аутора и не одражавају мишљење и ставове Швајцарске агенције за развој и сарадњу нити организације Helvetas и Универзитета у Фрибургу.

This publication is supported by PERFORM, a project of Swiss Agency for Development and Cooperation (SDC) implemented by HELVETAS and University of Fribourg. The views expressed in this publication are those of the author and do not necessarily represent opinions of SDC, HELVETAS or University of Fribourg.

CIP - Каталогизација у публикацији -
Народна библиотека Србије, Београд

314.15.015(497.11)(082)
314.116(497.11)(082)

НАУЧНИ скуп "Ка бољој демографској будућности Србије" (2017 ; Београд)

Ка бољој демографској будућности Србије /
[уредници Владимир С. Костић, Славица Ђукић
Дејановић, Мирјана Рашевић]. - Београд : Институт
друштвених наука : Српска академија наука и
уметности, 2018 (Београд : Службени гласник). - 228
стр. : граф. прикази, табеле ; 22 cm

Тираж 400. - Реч уредника: стр. 6. - Реч Владимира С.
Костића, председника Српске академије наука и
уметности: стр. 7-9. - Напомене и библиографске
референце уз текст. - Библиографија уз сваки рад.
- Summaries.

ISBN 978-86-7093-205-0 (ИДН)

а) Популациона политика - Србија - Зборници б)
Демографија - Србија - Зборници COBISS.SR-ID
264060428